

OPUSCULA THEOLOGICA *et* SCIENTIFICA

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei
Scientific Journal of John Wesley Theological College

2023

1. évfolyam, 2. szám - Volume 1. Issues 2.

<http://opuscula.wjlf.hu>

HU ISSN 2939-8398

OPUSCULA
THEOLOGICA ET SCIENTIFICA

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei
Scientific Journal of John Wesley Theological College

Felelős szerkesztő: Hufnagel Levente

Szerkesztőbizottság

Elnök: Iványi Gábor rektor

Alelnök: Nagy Péter Tibor
Hufnagel Levente

Tagok:

A WJLF Tudományos Tanácsának mindenkori tagjai

Szerkesztőség

Főszerkesztő: Hufnagel Levente

A főszerkesztő szakterületi helyettesei:

Bánlaky Pál (-2024), Bíró Zsuzsanna Hanna (2024-),
Hubai Péter, Lukács Péter, Majsai Tamás, Plank
Zsuzsanna, Török Zsolt (2024-)

Technikai szerkesztő: Hegyi Judit

Felelős kiadó:

Wesley János Lelkészképző Főiskola
1086. Budapest, Dankó utca 11.

SZERZŐKNEK. Tudományos közlemények
kéziratainak benyújtását várjuk valamennyi, a
főiskolán művelt tudományterületet érintően:

Vallás- és hittudományok, vallásszociológia, vallás-
és egyháztörténet, teológia.

Környezettudományok, földtudományok, ökológia,
élettudományok, környezetpolitika, fenntarthatóság.
Társadalomtudományok, szociológia, szociálpolitika,
szociális munka.

Neveléstudományok, pedagógia, oktatáspolitikai.
Fentiek határterületei és érintkező szakterületei.

**A kéziratokat csatolt file formájában az alábbi
címre várjuk: hufnagellevente@wjlf.hu.**

Részletes közlési feltételek a folyóirat honlapján
találhatók.

A kéziratok szerkesztőségi formai ellenőrzésen,
nyelvi ellenőrzésen, plágium ellenőrzésen és anonim
szakmai lektoráláson esnek át elfogadás előtt. Az
elfogadott cikkek PDF formátumban, szabad
hozzáféréssel (OJS) kerülnek publikálásra.
Kérdésüket ugyanazon az e-mail címen ahová a
kéziratokat is várjuk!

Responsible editor: Levente Hufnagel

Editorial Team

Chairman: Gábor Iványi

Vice-Chairmans: Péter Tibor Nagy
Levente Hufnagel

Members of Editorial Board:

Members of Scientific Council of John Wesley Theological
College

Editorial board:

Editor-in-Chief: Levente Hufnagel

Deputy Editor-in-Chief:

Pál Bánlaky (-2024), Zsuzsanna Hanna Bíró (2024-), Péter
Hubai, Péter Lukács, Tamás Majsai, Zsuzsanna Plank, Zsolt
Török (2024-)

Technical Editor: Judit Hegyi

Publisher:

John Wesley Theological College
Dankó utca 11.
1086. Budapest, Hungary

TO THE AUTHORS. Interested in submitting to this
journal?

Researchers from all countries are invited to publish original
research papers and review articles of international interest
on the pages of Opuscula Theologica et Scientifica; in all
scientific profile of John Wesley Theological College.

Focus topics:

Religion and research; Society and research; Education and
research; Nature and research; Multidisciplinary and
methodological approaches.

**Manuscripts should be sent as attachments to:
hufnagellevente@wjlf.hu**

Publishing conditions can be found on the journal's website,
under Information for authors

Manuscripts undergo formal editorial checks, language
checks, plagiarism checks (CrossCheck) and professional
proofreading (double-blind peer review) before acceptance.
Accepted articles will be published in PDF format with open
access (OJS).

If you have any questions, feel free to contact us at the same
e-mail address where we are also waiting for the
manuscripts!

KÜLDETÉSNYILATKOZAT

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Szenátusa úgy határozott, hogy „Opuscula Theologica et Scientifica - a WJLF tudományos közleményei” címmel angol-magyar nyelvű nemzetközi tudományos folyóiratot indít, melyet honlapján ingyenesen tesz olvashatóvá az érdeklődő nagyközönség számára minden mellékletével együtt. Hiszünk abban, hogy a nyílt hozzáférés (open access) és az értéknövelt (enhanced) publikációk az átlátható tudományosságot, a jövő és a társadalom hatékony szolgálatát jelentik.

Korábban is voltak kezdeményezéseink egy-egy szakhoz kötődő folyóirat, évkönyv létrehozására, a legutóbbi időkben szakterületekhez nem kötődő évkönyv létrehozására. Voltak, vannak más tudományos kiadványsorozataink is. Intézményünk egységének erősítésére most úgy döntöttünk, hogy jobb lesz, ha a folyóirat tudományos gyűjtőköre az intézmény szakmai profiljával egyezik meg, azaz valamennyi arculatunk képviselve van, amelyet doktori iskolánk, szakjaink, tanszékeink és kutatóintézeteink fémjeleznek.

A folyóirat felhatalmazott szerkesztői a főiskola Tudományos Tanácsának mindenkori tagjai, amellyel kollégáink munkájának elismerése és a közösség működésének szakmai demokratizmusa mellett foglalunk állást.

A folyóirat küldetését két pillér: a tudományos gondolkodás szabadsága és a társadalmi felelősségtudat jelöli ki. A WJLF-en kizárólag olyan szakok és tanszékek működnek, amelyek a társadalmi felelősségvállalást, szolidaritást, a közös jövő és a közjó szolgálatát támogatják a maguk szakterületén, mindezeket azonban nem a mainstream tudományosság normatív korlátai, kitaposott ösvényei és bevett gyakorlata mentén, hanem sajátosan „Wesley-s stílusban”: minden új próbálkozás, szokatlan megoldás vagy megközelítés felkarolásával, egy szabad vitára nyitott szellemben. Folyóiratunk nem tesz különbséget szerzőinek vallási vagy felekezeti hovatartozása, világnézete, politikai, etnikai vagy földrajzi hovatartozása alapján, a benyújtott kéziratokat anonimizált formában lektoráltatja.

A folyóirat lektori munkájának célja nem valamiféle tudományos közízlés szolgálata, hagyományok fenntartása, vagy a szakmai álláspontok szűrése, hanem kizárólag a szövegek minőségének javítása a szerző eredeti

elgondolásainak védelme mellett. Szabadság alatt a szabad vélemény-kifejtést értjük új tudományos eredmények interpretációi kapcsán, de elkötelezettek vagyunk a művek tartalmi igényessége mellett, ha kell a formai egyöntetőség vagy diszciplináris határok rovására is.

Folyóiratunk kizárólag eredeti tudományos közleményeket publikál, melyek lehetnek adatközlések, forrásközlemények, módszertani tanulmányok, kutatásismertetések, szakmai vagy szakpolitikai tanulmányok és szakirodalmi szemle jellegű szintézisek is. A tudományos művekhez tetszőleges támogató mellékletek (elektronikus appendixek) csatolhatók. Törekszünk arra, hogy folyóiratunk minél több referáló adatbázisba, repozitóriumba, tudományometriai értékelő rendszerbe, ajánlott folyóiratlistába bekerüljön, így bizonyos formai szabályok alkalmazását előírjuk, de ezek a tartalom korlátozását nem érinthetik.

Célunk, hogy Kuhn-i értelemben vett normasértő, tehát a jövő tudománya felé mutató tanulmányokat is segítsünk eljuttatni a hazai és nemzetközi tudományos közélet vérkeringésébe, de emellett természetesen nyitottak vagyunk arra, hogy az intézményünk szakmai profiljába illeszkedő bármely hagyományos vagy a jelenlegi paradigmákhoz illeszkedő munkának is fórumot biztosítsunk.

Folyóiratunk öt fő dossziét tartalmaz. Az első négy a Vallás és kutatás, a Társadalom és a kutatás, az Oktatás és a kutatás valamint a Természet és a kutatás címet viseli, az ötödik pedig a még ezekbe sem besorolható egyéb (például módszertani, segédtudományi vagy multidiszciplináris) megközelítések számára nyitott. A dossziék nevében nem véletlenül nem tudományágak neve, hanem a világ egy-egy megismerendő területe szerepel: a tudományági határoktól való szabadságot is célul tűztük ki. Az öt terület egyformán fontos, sorrendjük csak azt fejezi ki, hogy e sorrendben alakultak tanszékeink, szakjaink.

Hiszünk abban, hogy folyóiratunk a maga szerény eszközeivel hozzá tud majd járulni az emberiség új fenntartható, szolidáris, szabad és demokratikus társadalmának intellektuális kiérleléséhez az esélyegyenlőség, tolerancia és a sokféleség tisztelete jégében.

Iványi Gábor

MISSION STATEMENT

The Senate of the John Wesley Theological College has decided to launch an international scientific journal in English-Hungarian entitled "Opuscula Theologica et Scientifica - the scientific publications of the WJLF", which will be made available on its website free of charge to the interested public, including all its appendices. We believe that open access and value-added (enhanced) publications are an effective service to transparent science, to the future and to society.

In the past, we have also taken initiatives to create journals or yearbooks linked to specific disciplines, and more recently to create a non-disciplinary yearbook. We have had, and still have, other scientific publication series. In order to strengthen the unity of our institution, we have now decided that it would be better if the scientific collection of the journal were to be in line with the professional profile of the institution, i.e. all our profiles are represented, as marked by our doctoral school, our disciplines, our departments and our research institutes.

The authorised editors of the journal are current members of the College's Academic Council, in recognition of the work of our colleagues and in support of professional democracy in the community.

The mission of the journal is defined by two pillars: freedom of scientific thought and social responsibility. The WJLF is dedicated exclusively to disciplines and departments that promote social responsibility, solidarity, common futures and service to the common good in their respective fields, not within the normative constraints, well-trodden paths and established practices of mainstream scholarship, but in a distinctly "Wesleyan style": embracing every new attempt, unusual solution or approach, in a spirit of free debate. Our journal does not discriminate on the basis of authors' religious or denominational affiliation, worldview, political, ethnic or geographical affiliation, and submitted manuscripts are proofread anonymously.

The aim of the journal's editorial work is not to serve some kind of scientific public taste, to uphold traditions or to filter professional opinions, but solely to improve the quality of the texts while

protecting the author's original ideas. By freedom, we mean the free expression of opinions on the interpretation of new scientific findings, but we are committed to the quality of the content of works, if necessary at the expense of formal uniformity or disciplinary boundaries.

Our journal publishes only original scientific publications, which may include data releases, source communications, methodological studies, research reviews, professional or policy studies, and literature review syntheses. Scientific papers may be accompanied by any supporting annexes (electronic appendices). We strive to ensure that our journal is included in as many peer-review databases, repositories, scientometric rating systems and recommended journal lists as possible, so we impose certain formal rules, but these should not affect the limitation of content.

Our aim is to help bring studies that violate norms in the Kuhnian sense and thus are oriented towards future science into the national and international scientific community, but we are also open to any work that fits the professional profile of our institution, whether traditional or in line with current paradigms.

Our journal contains five main dossiers, the first four of which are entitled Religion and Research, Society and Research, Education and Research and Nature and Research, and the fifth is open to other approaches (e.g. methodological, ancillary or multidisciplinary) that cannot be classified under these headings. It is no coincidence that the names of the dossiers are not given by discipline, but by the area of the world to be explored: freedom from disciplinary boundaries is also an objective. The five areas are equally important, and their order is simply an expression of the order in which our departments and specialisations have been set up.

We believe that our journal, with its modest means, will contribute to the intellectual maturation of a new sustainable, inclusive, free and democratic society for humanity, based on equal opportunities, tolerance and respect for diversity.

Gábor Iványi

TARTALOMJEGYZÉK

A vallás és a kutatás

Wintermantel Balázs: Ravasz László és a Református Egyház a zsidómentésben
1-63

Szlancsok Margit: A luxuskritika problémája a középkorban
65-90

Hufnagel Levente, Csepregi András: Egy ökumenikus és transzdiszciplináris ökoteológia „hiánya, szükséglete és feladatai”
91-125

Strobel Lilla: Pierre Teilhard de Chardin evolúciós teológiája és annak fogadtatása a teológiai és tudományos szakirodalomban
127-137

A társadalom és a kutatás

Nagy Péter Tibor: A területi egyenlőtlenségek és az iskolázási egyenlőtlenségek kapcsolata – Relationship between regional inequalities and inequalities in school education]
139-168

Az oktatás és a kutatás

Borbély-Pecze Tibor Bors, Kenderfi Miklós, Fazakas Ida, Tajtiné Lesó Györgyi: A digitális pályaorientáció fejlesztésének lehetőségei Magyarországon. Jelenlegi helyzet és cselekvési pontok Hallgatók támogatása a Wesley-n

Egyéb

Bukovics István, Barna István: 75 – 15. Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd: Egy racionálisan hívő ateista és egy teológus doktorjelölt képzeletbeli eszmecseréje
181-223

TABLE OF CONTENTS

Religion and Research

Balázs Wintermantel: László Ravasz and the Reformed Church in the jewish rescue
1-63

Margit Szlancsok: The problem of luxury criticism in the middle ages
65-90

Levente Hufnagel, András Csepregi: "Lack, need and tasks" of an ecumenical and transdisciplinary ecotheology
91-125

Lilla Strobel: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology and its reception in theological and scientific literature
127-137

Society and Research

Péter Tibor Nagy: Relationship between regional inequalities and inequalities in school education
139-168

Education and Research

Tibor Bors Borbély-Pecze, Miklós Kenderfi, Ida Fazakas, Györgyi Tajtiné Lesó: Opportunities for developing digital career guidance in Hungary. Current situation and action points
181-223

Others

István Bukovics, István Barna: 75 – 15. An unusual anniversary dialogue An imaginary exchange between a rational atheist and a doctoral candidate in theology
181-223

Wintermantel: Ravasz László és a Református Egyház

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

1

¹RAVASZ LÁSZLÓ ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ A ZSIDÓMENTÉSBEN

[LÁSZLÓ RAVASZ AND THE REFORMED CHURCH IN THE JEWISH RESCUE]

WINTERMANTEL BALÁZS

*Wesley János Lelkészképző Főiskola**wintermantelb@gmail.com*

„Nem a hasznosság, nem az eredmény
dönti el az emberek becsét, hanem
motívumaik tisztasága és szolgálataiknak
áldozatossága”¹
Ravasz László református püspök

*A holokausz borzalmain elszörnyedve, a szégyentől sújtva ajánlom az áldozatok emlékének,
tisztelgve az embermentő Éliás József példája előtt.*

Abstract. The article is based on a comprehensive critique of Erzsébet Horvath's 2014 study, which provides a model case study of all the peculiarities of Reformed Church historiography and memory politics related to Laszlo Ravasz. I will present earlier statements of Ravasz during and after anti-Jewish measures, during the Holocaust, and after 1945, as well as the opinions of renowned experts of the time and the literature on Ravasz, which I will use to refute the fossilized claims of the Reformed Church's memory politics. The overall assessment of Ravasz's role in saving Jews and his anti-Semitic ideas could be entirely positive because, between 1990 and 2021, because reformed Church publicists serving the Ravasz cult published more articles than historians researching the period.

The first part describes the relationship of Ravasz and the Reformed Church to Judaism, and Ravasz's approaches towards Horthy; and in relation to all this, Ravasz's self-evaluation. The second part describes the penitential steps of the Reformed Church, calling as a witness József Éliás, the director-minister of the Good Shepherd Subcommittee, and deals with the withdrawal of repentance and the confirmation of the previous declaration; in a theological analysis of these, he concludes that the revocation of repentance based on the previous one is not legitimate. Therefore, in the context of the historical and psychological entrenchment of the Holocaust, he argues that the salvation of humanity should not be overemphasized as a means of concealing the atrocities of the Shoah. We must strive to avoid a repetition of the mindset of 1938-1945 and the events that resulted from it.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Keywords: Anti-Jewish Acts, Miklós Horthy, József Éliás, Good Shepherd Subcommittee, repentance of the Reformed Church in Hungary

Bevezetés

A Dunamelléki Református Egyházkerület 2007. szeptember 29-én emlékülést tartott Ravasz László születésének 125. évfordulóján, az ott elhangzott előadások a következő évben könyv alakban is megjelentek². A kötetről Hatos Pál írt ismertetőt a Kommentár hasábjain,³ melynek bevezetőjében ez áll: „Szokás ma az emlékezet és a történelem szembenállásáról beszélni. Az emlékezet üzenetet hordoz, a múlt felhasználására törekszik, sőt sokszor politikai kiaknázására, vele szemben a történelem módszeres kritikája a hamis tudás leleplezésére, a történeti elbeszélések narratívájába rejtett szándékok feltárására érez elhivatottságot. A hagyomány letéteményesei viszont a kritika mindent felemésztő viszonylagosságára, a relativizmus nyomán a bűnöst és áldozatot egyképp és visszavonhatatlanul az elmúlt idő sírboltjába záró felejtés veszélyes gyakorlatára, az áldozatok előtti végtisztesség elsikkasztására, a bűnök elmosására mutatnak rá. [...] A történelem kritikai mezében tehát végeredményben emlékezet csatázik emlékezettel, annak eldöntésére, hogy ki verhet hidat a múlt szakadéka és a sajátjának elképzelt jövő felé.”

Magam is úgy érzem, hogy reális az „emlékezetek harca” megközelítés egy történelmi esemény megítélésében. Volt is ennek létjogosultsága, amíg az emlékezők köztünk voltak. Elemzésem fókuszában Hatos Pál fenti, az emlékezet és a történelem szembenállását – véleményem szerint – jól példázó Horváth Erzsébet 2014-es, a témát átfogó tanulmánya áll,⁴ melynek főszereplője, Ravasz László 1975 óta, a tanúként hívott szolgatárs, Éliás József 1995 óta nincs köztünk; mindketten már Teremtőjük elé álltak, így már emlékeik sem vitatkozhatnak egymással. Az újjáépítés lázában húzott pontonhidak helyett időtálló vasbeton talapzaton álló szerkezetek születtek, melyek számára sokszor nem fontos az emlékezet, mert az a hosszú évek munkájával jól felépített szerkezetben repedést okoz, ahová a víz befolyván acélos fényességét először fakulttá, majd rozsdássá teszi. A repedések, a rozsdás felületek kezelése nehéz és időigényes feladat. Kizárólag felületi kezelése nem hatásos, a teljesen ki nem kezelt részen a probléma újra és újra jelentkezik. Kis György megfogalmazásával: „A tabuk közé sorolt problémáktól terhes göcök kiküszöbölése csak egyféleképpen lehetséges, ha őket a tabuk rejtekéből kiemeljük, napvilágra hozzuk, és ott türelemmel, tárgyilagossággal és szeretettel megvitatjuk.”⁵ Hiszem, hogy a kollektív történeti emlékezet nem történeti emlékeinek kritikája, a szelektív emlékezetből a közösségi

emlékezetbe beépült hamis tudás leleplezése, a nem bűnbakkereső, de a történeti hitelességhez ragaszkodó szándék lehetővé teszi az elképzelt jövő mielőbbi megvalósulását.

A holokauszt 70. évfordulója alkalmából, a Magyarország Kormánya által Emlékévként nyilvánított 2014. évben a múlt szörnyűségeire emlékezve, az emlékezést és a bűnökkel való szembenézést segítő egyre több sajtóorgánumban jelentek meg cikkek és tanulmányok a magyarországi holokausztról. Örömmel fedeztem fel a Vigilia folyóirat 2014. márciusi számában A magyar holokauszt és az egyház címet viselő tematikus összeállítást, mely a katolikus, a református és az evangélikus egyház egy-egy meghatározó személyiségéről közöl tanulmányokat, bemutatva tevékenységüket az embermentés példaértékű szolgálatában.

Sajnálatosnak tartom, hogy az összeállítás illeszkedik ahhoz, a holokauszt szakirodalomban, az emlékezés és az oktatás kapcsán egyaránt negatív példaként felhozott trendhez is, mely szerint a holokauszt és az egyházak viszonyában szinte kizárólag az embermentést hangsúlyozva lehet megszólalni – túlhangsúlyozva az egyszer már megtörtént bocsánatkérést.⁶ Szakdolgozatomban Horváth Erzsébet tanulmányának tézisein végig menve elemzem az eseményeket és az arról írottakat, de szükséges leszögezmem, hogy ő legalább – ha mentetve is – de megfogalmazza, hogy tanulmányának főszereplője hibákat is követett el. Azért Horváth Erzsébet tanulmányát választottam vezérfonalamnak a történetek feldolgozásához, mert írásában sorra veszi azokat a történéseket és érveket, amelyek ugyan hosszú idő alatt alakultak ki, s a történésekre rakódott további hagyományozódás során kezdtek megszilárdulni; s mára már megkövesedett, történetírói felidőzésre alkalmas toposzokká váltak, így alkalmas arra, hogy a református egyháztörténet írás főbb vonalait bemutassa; s rajta keresztül az események mögé nézhessünk. Az időközben megjelent évfordulós visszaemlékezések⁷ is követik a tanulmány főbb megállapításait, de a szembenézés szükségességét már fel sem vetik; így a holokausztoktatás és a soára való emlékezés számára megfelelően illusztráló példa a kerülendők bemutatására.

Horváth Erzsébet tanulmányának olvasása közben József Attila csodálatos sorai jutottak eszembe a Thomas Mann üdvözlése c. költeményéből: „az igazat mondd, ne csak a valódit”, mert két egymással ellentétes érzés fogalmazódott meg bennem:

- számos eddig már dokumentált történelmi eseményt lehetett volna ismertetni és összefoglalni vagy eddig nem kellően és súlyához mértén feltárt történésről lehetett volna írni a zsidómentés kapcsán a református egyházhoz kötődően;⁸

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- ha a téma illusztrálására tetteiben erre Ravasz Lászlónál alkalmasabb személyt nem sikerült találnia a szerzőnek, elégséges lett volna írása közbülső részénél maradnia, ami Ravasz püspöknek a címben jelzett, valóban nagyon hangsúlyos és bátor lépéseinek ismertetéséről szól.

Fentiek híján a tanulmány így csak részben szól a címben jelzett témáról, ehelyett a szerző írásában következetesen magyarázza és igazolja a Ravasz püspök ellen korábban – és az óta is folyamatosan – felhozott antiszemita nevezett lépéseit azok konkrét említése nélkül, és emiatt a tanulmány nem elsősorban tárgyról, hanem szereplőjéről szól, mintegy igazoló védőbeszédként. Akként is csak úgy, hogy a források kezelése, értékelése és az azokból levont következtetése is komoly kívánni valót hagy maga után. Örömmel olvastam volna ilyen célú írást is, de ahhoz konkrétumok és tárgyilagos megközelítés lett volna szükséges.

Utalás nélkül maradt momentum, hogy Horváth Erzsébet írása közel hét éve már megjelent a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara egyetemi lapjának Ravasz Lászlóról szóló tematikus számában⁹ Ravasz László és a zsidómentés címmel. Igaz, most nem lényeges, de több eltéréssel és egy nagyobb – címhez és a tárgyhöz ugyan nem szorosan kötődő – kiegészítéssel tette közzé. Bővítette ugyanis az egyetemi lapban közölt írást a Soos Géza és Raoul Wallenberg az ellenállásban című résszel, ami viszont egy korábban elmondott előadásában hangzott el¹⁰. A szerző a KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, tanulmánya kezdetén előre bocsájtja, hogy Ravasz László zsidómentő munkáját „úgy is, mint lelkész, levéltáros, egyháztörténész” kívánja értékelni. Azaz véleménye nem kizárólag személyes, hanem mindhárom minőségében is ez a véleménye, így az ismertetett zsinati állásfoglalások alapján valamilyen szinten (teljesen?) egyházáé is. Ezért úgy néz ki, hogy véleményével ezúttal elérkezettnek látta az időt – a Vigiliától kapott felkérésre – kilépni a belső és irányított nyilvánosságból egyháza keretein túlra is, megszilárdítva véleményét a társadalomban a Horthy-korszak értékeléséről zajló viták eredményeként már felpuhított talajon. A tanulmányt figyelmesen végig olvasva Horváth Erzsébet fenti három minőségéből következően hiányoltam, hogy mint lelkész nem vizsgálta írásában – kellő alaposággal – a bűnbánat kérdését és nem tért ki Ravasz László bűnbánatának kialakulására, mint egyháztörténész.

A két megjelenés közti időben – Raoul Wallenberg születésének századik évfordulója alkalmából, a kormány által Wallenberg-évnek nyilvánított 2012. év augusztus 30-án – hasonló tematikával, „Aki ment, maga is megmenekül” címmel Horváth Erzsébet ismertette a református zsinat és a konvent elnöke, Ravasz László

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

(1882–1975) püspök központi intézkedéseit, melyek meghatározták a református egyház és tagjainak munkáját a zsidómentésben.¹¹

Ugyanez az előadás elhangzott a Magyarországi Református Egyház (a továbbiakban MRE) Zsinati Hivatala és a Károli Gáspár Református Egyetem által a zsinati székházban 2012. december 6-án Embermentés a II. világháborús Magyarországon¹² c. konferencián is.

Egyrészt az események megemlékezés jellege, másrészt a résztvevők köre miatt e rendezvények – bár nagyon fontosak –, mégis inkább protokolláris, mintsem tudományos jellegűek voltak. Sem a nyomtatott, sem az elektronikus sajtóban nem találtam visszhangját sem a korábbi tanulmánynak, sem az elhangzott előadásoknak, ezért határoztam el a tanulmány egyháztörténeti szempontból való elemzését, mely óhatatlanul ki kell, hogy hasson teológiai kérdések vizsgálatára is.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy ez egy hivatalos álláspontnak tűnhet, hiszen ahogy egy tudósítás címe¹³ is – Fénylátó – sejteti, egyháza a XX. század legkiemelkedőbb személyiségének tartja volt püspökét. A volt püspököknek állítottak emlékszobrot a budapesti teológia udvarán 2012. október 25-én, ahol Szabó István, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke így méltatta: „Százévente egyszer születik olyan ajándéka Istennek, mint Ravasz László. A fém hűvös és hideg, a művész kezében mégis megtelik étellel. Az alkotáson tükröződik Ravasz László átható intelligenciája és minden iránt érdeklődő tekintete. Az időskori püspököt megformázó szobron megjelenik a 20. század minden terhe, Magyarország hanyatttáása, egyházunk próbatételei, valamint az egyházvezető életének magas és mély pontjai, áldásai, kudarcai. A régiek, akik személyesen is ismerhették őt, tudják, isteni fény tükröződött vissza a tekintetében.”¹⁴

Dolgozatom megírására a tanulmánynak Az egyház bűnbánata címet viselő része ad különösen okot, mivel laikus érdeklődőként – elsősorban és eleinte a pozitív példaként való számos említése miatt – foglalkozom a kérdés megközelítésével és vizsgálatával a református egyházban, különösen annak dokumentálásával és nyilvánosságával. Az általam ismert tényekből egyrészt egészen más következtetéseket vagyok kénytelen levonni, mint Horváth Erzsébet; másrészt a források kezelése és értékelése kapcsán a szerző nem, hogy nem él helyzeti előnyével, mint levéltáros és egyháztörténész, hanem a már dokumentált tényekről és eseményekről való hallgatása, illetve ezek félreinterpretálása által inkább visszaél. Ezzel a Ravasz kultusz elismerendően sikeres építésén túl – véleményem szerint – még saját egyházának is kárt okoz azáltal, hogy az egyház szempontjából legpozitívabb példákat – nem véletlenül – sajnos nem is említi. A bűnbánathoz, a múlt

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

feldolgozásához és annak hibáiból való tanuláshoz azonban semmiképp sem járul hozzá, pedig példaként is állíthatnák Ravaszt, hiszen neki „megadatott, hogy évtizedekkel később szembenézzen akkori önmagával és szembesüljön tévedésével”.¹⁵

Mind az embermentésnek, mind Ravasz Lászlónak – s így egyúttal Ravasz László püspöknek az embermentéshez való kapcsolatának – is ma már hatalmas irodalma van. Ugyanakkor mindkét kérdés kutatását, a megismert tények rendszerezését és értékelését számos körülmény nehezíti. Ravasz László személye mind az adott korszak ismertetésében, mind a magyarországi zsidóság megmentésére irányuló kísérletek és tettek vonatkozásában megkerülhetetlen; s természetesen ez hatványozottan igaz az MRE szerepére és történetére. Úgy érzem azonban, hogy egy teljes körű és részletes Ravasz-portré¹⁶ majdani megrajzolása sokkal inkább hasznára válna mind az MRE-nek, mind a magyar társadalomnak – hisz ki kellene térnie az önvizsgálat fontosságára, a bűnbánatra, az adott tettek átértékelésére – és ez által lehetőséget biztosíthatna olvasóinak a bűnbocsánat és a kegyelem evangéliumi bemutatására is, melyet viszont a közismert tettek és beszédek elhallgatása vagy tendenciózusan pozitív beállítása kifejezetten akadályoz.

A jelenség nem új keletű, s kétsíkú, melyek keresztül-kasul átszövik egymást. Megfigyelhető egyrészt a magyar társadalom egészén, ugyanakkor a történelmi egyházak, s így jelen esetben az MRE hozzáállásán és kommunikációjában is. A kérdéssel már 2001-ben foglalkozott Papp László Tamás¹⁷, megállapítva Ravasz László és Tisza István szobrának kormánytisztviselők általi leleplezése kapcsán, hogy „A református püspök mellszobrát Semjén Zsolt, a dualizmus utolsó nagy formátumú politikusának emlékművét személyesen Orbán Viktor avatta fel. A kultuszminisztérium helyettes államtitkára filozemitaaként jellemezte az első zsidótörvény bevezetését uszító hangú szónoklattal üdvözlő főpapot, a miniszterelnök pedig avatóbeszédében utalt rá: Tisza mindvégig ellenezte hazánk belépését az első világháborúba. A tények egyik közéleti férfiút sem zavarták. Az sem, hogy bármelyik legújabb kori magyar történelemből szigorlatozott egyetemista dokumentumok sorával cáfolná állításaikat.” Hasonlóan éreztem magam is. Leginkább az aggasztott, hogy számos alapos elemzés, pozitív példa ellenére, kizárólag a Horváth-tanulmányban ismertetett és hangsúlyozott értékelés alapján vajon a KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékén mit tanulnak a jövőben a vizsgált korról, Ravasz Lászlóról és a Jó Pásztor Misszióról, valamint a bűnbánat kérdéséről.

Bármely elemzéstől, tanulmánytól elvárható a tudományos szakmaiság, a hitelesség és az igazságra való – lehetőségeink szerint – pontos törekvés, ezért az

általam nem megalapozottnak tartott következtetéseket korábban már megjelent nyilatkozatokkal, állásfoglalásokkal ütköztettem. Különösen e téma kapcsán hatványozottabban figyelembe veendő a holokauszt áldozatainak emléke, a borzalmak megtörténtéhez való egyházi hozzájárulás. A 2014. évben megjelentetett újraközlésnél különösen is megszívlelendő lett volna a Holokauszt Emlékév szellemi alapvetése, mely „a felejtés és a közöny ellen akar tenni. Úgy, hogy a megbocsáthatatlan és jóvátehetetlen bűnöket és bűnösöket megnevezi, az ártatlan áldozatok mártíromsága előtt fejet hajt”. Elvárást is támaszt az emlékezők és a visszaemlékezést készítők számára, mert a „történelemmel, a saját múltunkkal való szembenézés és közösségvállalás a magunkra vonatkoztatott és jelenbeli emlékezésre kötelez bennünket, ma élőket, akik itt vagyunk, mert itt lehetünk. A meg nem születettek hiánya a velünk élő történelem néma kiáltása. Elviselhetetlen csöndjük lelkünkig hatol.”¹⁸

Más szempont is van azonban, mégpedig az egyházi elvárás, melynek szükségszerűen egybe kell esnie a bibliai normákkal. A zsinati székházban tartott konferencián, megnyitó beszédében Bölskei Gusztáv, az MRE Zsinatának lelkészi elnöke így szólt: „Talán hetven év már elegendő ahhoz, hogy reálisan, őszintén és emberségesen is tudjunk beszélni az embertelen időszakról.”¹⁹ A zsinat lelkészi elnöke talán szavában én nem a bizonytalanságot véltem kihallani, hanem azokat a szempontokat, melyeket a Zsinat képviselőjeként meghatározott a múlt – beleértve az egyházi múltat is – feldolgozásához.

Dolgozatomban a tanulmány néhány gondolatára szeretnék reagálni, majd kiegészíteni a tanulmánynak az egyház bűnbánatáról írt gondolatait. Talán – bízom benne – ezzel is hozzájárulok a reális, őszinte és emberséges szembenézéshez, a holokauszt és az azt lehetővé tevő út borzalmainak megismeréséhez. Említettem már a téma hatalmas szakirodalmát, válaszomban erre szeretnék építkezni²⁰. A reflektált gondolatok logikai sorrendje nem mindig következetes, ennek oka, hogy a lehető legpontosabban próbáltam a tanulmány logikájához és gondolatai sorrendjéhez igazítani válaszaimat. Bár sok más, kapcsolódó témához lenne észrevételem és gondolatom, kizárólag a közölt információkkal kapcsolatosan reagálok, kihangsúlyozva, hogy így óhatatlanul sem érintem számos megtörtént esemény háttérét és mozgatórugóját, illetve a református egyház egyéb meghatározó szereplőinek (pl. Bereczky Albert, Révész Imre, Muraközi Gyula) megnyilvánulásait, cselekedeteit, valamint a protestáns zsidómentő misszió jelentős eredményeit. Ezek feltárása részben már megtörtént, a kapcsolódó tanulmányokból, könyvekből

hivatkozom is rájuk felmerülésükkor, azonban jelentős részük máig feltáratlan adósság.

Külön – pozitív példaként – kiemelném a református egyház azon törekvését, hogy a vizsgált korszakhoz kapcsolódó iratait is sorban megjelenteti a Ráday Gyűjtemény Évkönyveiben, ennek jelentősége túlmutat a levéltári szempontokon, mert hathatósan elősegíti a szellemi megközelítés megvalósulását is. Sajnálatos azonban, hogy az Évkönyvek kiadása a XI. kötetnél, 2005-ben leállt.

Szeretném még előre bocsátani, hogy dolgozatomat nem vita céljából írtam, hanem elemző példaként, történeti kiegészítésként a teljesebb kép érdekében. Csatlakozni és hozzájárulni szeretnék Ladányi Sándor tanulmányának bevezető gondolataihoz, melyet a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében közzétett Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsülési jegyzőkönyveinek 2005-ös megjelentetése kapcsán közzétett bevezető tanulmányában írt: „a Magyarországi Református Egyháznak a zsidókérdés terén végzett tevékenysége lényegében ismeretlen, feltáratlan. E kérdéssel mélyen, tárgyilagosan, tudományos objektivitással, a teljesség és alaposág igényével tulajdonképpen senki sem foglalkozott eddig, inkább csak ilyen, vagy olyan elvektől indítatva-vezéreltetve, tetszés szerint válogatott, a tények és a források között. A források – főként a levéltári források – teljes feltárására, összegyűjtésére további kutatások szükségesek, s ezek monografikus feldolgozása továbbra is sürgető feladat.”²¹ Bízom benne, hogy gondolataim hozzásegítenek az események több szempontból való értékeléséhez és elemzéséhez. Vezérelvemül Kis György plébános gondolatát választottam, aki Magyarországon csak 1987-ben adhatta ki a 80-as évek elején²² már megírt – az egyházi antiszemitizmusról, a holokauszt okairól és kezeléséről szóló, valamint személyes visszaemlékezéseit és igei gondolatait tartalmazó – könyvét:²³

„Ha valaki az igazságnál és a tényeknél fontosabbnak tartja bizonyos személyek teljes feddhetetlenségét, sőt kimagasló életszentségének a valótlan meséjét, és azt még akkor is, ha e mese ártatlanul megvádolt, megrágalmazott embereknek kínos halálát okozta és még napjainkban is tápot szolgáltathat mások üldözéséhez, – akkor az ilyen emberekkel nem lehet vitába szállni”.

Ravasz László és a zsidómentés

Ravasz László viszonyulása a zsidósághoz

A tanulmány az alábbi hitvallással kezdődik, mintegy előre bocsátva a konklúziót: „Ravasz László életpályájának megítélésében komoly szerepet játszott és játszik a

zsidósághoz való viszonyulása”. A bevezető gondolat kapcsán szeretném leszögezni, hogy Ravasz László életpályájának a zsidósághoz való viszonyulásáról csak a szükséges – a hivatkozott gondolatokra való reflektálás – mértékéig kívánok hozzászólni, több okból is. Ezek közül a legfontosabb, hogy – véleményem szerint – a kérdés elemzésére és megítélésére elsősorban maga a református egyház, másrészt a történész szakma hivatott. Mivel fenti kategóriák egyikéhez sem tartozom, így véleményem részletes kifejtése nem járulna hozzá sem az általam oly fontosnak tartott műltfeldolgozáshoz, sem a megbékéléshez, ezért erre csak a válaszomhoz szükséges mértékben térek ki. Az értékelés azonban nem lehet sem leegyszerűsítő, sem kijelentésszerű. Számos akár a közelmúltban megjelent higgadt és tárgyilagos értékelésre²⁴, de akár Ravasz Lászlónak az 1920-as évektől megjelent írásaira²⁵ és felszólalásaira; valamint azok értékelésére lehetne válaszokat adni és motivációkat taglalni²⁶. A kérdéshez kapcsolódóan idézett tanulmányok és Ravasz beszédek említésére egyetlen okom van, mégpedig a tárgyilagos megközelítés elősegítése. Ahogy a későbbiekben ki is térek rá, Ravasz László visszaemlékezéseiben több esetben megbánással és megítéléssel írt korábbi kijelentéseiről és cselekedeteiről. Ezek tükrében felettébb furcsa és teljesen tudománytalan úgy beállítani, mintha meg sem történt volna, amitől személyesen már elhatárolódott; hiszen Horváth Erzsébet mentegetve ír arról, hogy Ravasz László megszavazta az első két zsidótörvényt, és egyetlen mondatot sem arról, hogy pályája során konkrétan milyen nézeteket hirdetett a zsidóságról, s azoknak milyen következménye lett. Hasonló reakciót vált ki egy cselekedet súlyának relativizálása, mely csak megnehezíti a tárgyilagos értékelést.

Az igazolási eljárások

A tanulmány második mondata kijelenti: „Tény, hogy 1945-ben, a háború után igazolták, tehát nem tartozik a háborús bűnösök közé”. Számomra a mondat két állítást tartalmaz, de oksági összefüggést nem látok benne, még akkor sem, ha ezt a mondat kezdő szava, mintegy összegzésként hangsúlyosan interpretálja. Igaz, megállapításom – miszerint nincs oksági összefüggés a két állítás között – csak erkölcsi értelemben igaz, jogilag azonban nem áll meg. Horváth Erzsébetnek jogi értelemben igaza van, de csak azért, mert Ravasz Lászlót nem állíthatják újra – post mortem – bíróság elé. A jogban az erkölcsi háborús bűnös fogalma nem létezik. Horváth megállapítása ellenére Ravasz László életpályájának helyes, nem szépítő bemutatása és vallás-erkölcsi, erkölcsi megítélése független jogi minősítésétől; ellenben a tények – még ha nem is széleskörűen és egyre halványabban – ismertek, hogy mikor mit mondott és tett a zsidóságért és a zsidóság ellen. A háborús bűnösség megállapítását,

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

csakúgy, mint az igazolási eljárásokat nem kizárólag a felelősök felkutatása és megbüntetése jellemezte, ott magasabb és más jellegű szempontok is érvényesülhettek és érvényesültek is, főleg magas egyházi méltóságoknál, illetve az állam számára valamilyen okból fontos esetben, gondoljunk csak Horthy megítélésére és tisztára mosására. Állításom alátámasztására csak egy lazán kapcsolódó, de mégis elgondolkoztató példát hozok: Harsányi Pál békés-bánati esperest – annak tudatában, hogy nem ismerem életpályáját és esetleges mentő körülményeit –, aki a felsőház tagjaként a zsidótörvények megszüntetéséért került börtönbe, ellentétben Ravasz László és Révész Imre püspökökkel”.²⁷

„Ravasz 1945 tavaszán arról tájékoztatta Révészt, hogy «az illetékes ügyészség ellenem előzetes vizsgálat megtartását rendelte el».”²⁸ Éliás József így rögzíti személyes tapasztalatait: „Bizonyos, hogy Bereczky Albert, a püspöki utód – amikor nem is sejtette, hogy Ravasz utóda lesz – mindent megtett Ravasz sérthetlensége érdekében (engem is ő kért meg az „akkor és ott” szükséges lépések megtételére). [...] Mindezekből következett, hogy Ravasz püspököknek soha a haja szála se görbült meg. Miért is bántották volna, hiszen a párt nem akart Bereczkyvel ujjat húzni...”.²⁹ E gondolatsor végén találóan fogalmazza meg Éliás, hogy, akik Ravasz püspök üldöztetéséről beszélnek, illetve mártírnak állítják be, „rossz szolgálatot tesznek emlékező kegyeletének, mert kiprovokálják a cáfolást”.³⁰ Éliás 1989. szeptemberi visszaemlékezésében mondja el az alábbiakat: „Bereczky – kérésemre – megígérte, hogy Ravasz Lászlónak soha se mondja meg, hogy kinek a közbenjárása mentette meg őt 1945-ben a meghurcolástól. Így a püspök Bereczky Albert „szemérmes” hallgatásából arra következtetett (méltán), hogy Bereczky Albertnek köszönheti a mentesülését.”³¹ Viszont a Névpont internetes életrajz adatbázis szerint még 1945-ben Ravasz Lászlót embermentő tevékenysége miatt mentesítették az igazolási eljárások alól.³² Ezzel szemben Horváth Erzsébet, mint tényről ír Ravasz igazolási eljárásáról minden forrás megjelölése nélkül. Mindenesetre, ha volt is igazoló eljárás – ami levéltárakban kutatható és úgy látszik még eldöntendő kérdés –, annak meglétéből és a mentesítésből nem következik logikailag, hogy Ravasz László nem volt háborús bűnös. Révész Imre Bereczky Alberthez írt 1945. július 7-i levelében aggodalmát fejezi ki: „Ha igaz, hogy Ravasz László ellen is akció készül, akkor kinek biztos ma az élete közöttünk?”³³ Ezzel kapcsolatban is tanulságos Kiss Réka kutatása, hogy az egyházi bel- és pozícióharcok miatt sem kezelhetünk minden hasonló állítást tényként.³⁴ Vincze Gábor egyértelműsíti,³⁵ hogy „Bár sem Ravasz, sem Révész ellen nem indítottak eljárást, kétségtelen, hogy mindkét egyházvezető személyét bizalmatlanság övezte”. Tény azonban, hogy valóban nem lett háborús bűnösnek elítélve, ezt

azonban az általam ismert források egyike sem állította, így nem látom értelmét hangsúlyozásának.

A zsidótörvények megszavazása

Ismert viszont az igazoltatási eljárások háttere általánosságban; de ismert ennek végrehajtási utasítása a református egyházon belül is. „Az ideiglenes nemzeti kormány az 1945. évi január hó 4. napján 15-1945. M.E. sz. a. rendeletében intézkedett a közalkalmazottak igazolása felől”.³⁶ A lelkészek és lelkészi képesítésű tanárok „igazoltatása iránti intézkedés azonban az ideiglenes nemzeti kormány és a rendelet kiadásakor konventi elnökségi hatáskörben eljáró tiszántúli egyházkerületi elnökség között létrejött megállapodás³⁷ szerint az egyházi hatóságok jogkörébe tartozik”.³⁸ Az igazoláshoz kiadott Utasítás³⁹ szerint az igazoláshoz megválaszolandó kérdések kiterjedtek a politikai jellegű irodalmi működésre, a zsidótörvénnyel (sic!)⁴⁰ kapcsolatos magatartásra, illetve arra, hogy „bárminő nyilatkozatában – ideértve egyházi beszédeit is – nem vétett-e a keresztény szeretet törvénye ellen”.⁴¹ Ravasz igazoltatási eljárásával kapcsolatosan a fenti véleményeken túl dokumentált leírásra nem bukkantam, de nehéz elképzelni, hogy az általam kiemelt kérdések mindegyikén ne akadt volna fent.⁴² Mindemmellett több sikeres, dokumentált fellebbezés is ismert a Népbíróóságok Fellebbviteli Tanácsához, valamint később egy miniszterelnöki rendelettel a lelkészeket ki is vették az igazolási eljárás alól.⁴³ Ravasz irodalmi, közéleti és lelkipásztori tevékenysége a nyilvánosság előtt zajlott; képviselői beszédei, prédikációi, könyvei és cikkei nyomtatásban megjelentek, igehirdetéseit a rádió is közvetítette. Számos tanulmány is szó szerint írja – forrásmegjelölést azonban, sajnos nem találtam⁴⁴ –, hogy „az állambiztonsági hivatal előkészített egy koncepciók eljárást Ravasz ellen, melyet az 1960-as évekig fenntartottak, ám végül nem indították el.”⁴⁵ Ha az információ valós, feltehetően ezen eljárás alapját képező dokumentációk nagy része is a fenti kérdésekre összegyűjtött anyagokon alapulhatott.⁴⁶ Komoróczy Géza professzor ismerteti Fenyő Miksa közlését, mely szerint Ravasz László 1944. november 11-én⁴⁷ (!) körlevélben szólította fel egyházkerülete valamennyi lelkészét birodalmi védőállások, erődítési vonalak építésére.^{48,49} Hozzá kell ugyanakkor tennem, hogy közel ezzel egy időben – 1944. december 1-én – Szálasi Ferenchez írt levelében határozottan felszólal a tapasztalt intézkedések ellen:

„A Magyarországi Református Egyház nevében Isten íratlan és írott törvényei, az igazságosság és a nemzet igazi érdekei alapján az utolsó pillanatban tiltakozom a bánásmód ellen és könyörögve kérem Miniszterelnök Urat, rendelje el az igazságtalan intézkedések hatálytalanítását.”⁵⁰

Horváth Erzsébet bizonyítva a Ravasz antiszemitizmusa⁵¹ ellen rendszeresen felmerülő vádat próbálta cáfolni – véleményem szerint – helytelenül és sikertelenül.

„Valóban megszavazta az első zsidótörvényt 1938-ban, valamint a másodikat 1939-ben. Az első zsidótörvényt a Felsőház minden egyházi tagja megszavazta, amelynek körülményeivel több történész foglalkozott, és értékelte a főpásztorok döntéseinek okát. Többségük értékelése nem kedvezőtlen.” Az idézett gondolatok bizonyosan nem a református egyháznak a zsidómentésben tett lépéseit hivatottak alátámasztani; így ezek a mondatok is csak egy láthatatlan – de sejtető – kérdésre írott gyengécske válaszok, melyek egyrészt relativizálják az első két zsidótörvény megszavazásának súlyát, másrészt megismerjük – nem nevesített, nem idézett – több történész többségének véleményét, melyek értelmezését és összefoglalását is készen kapjuk: „nem kedvezőtlen”. Ladányi idézett – a Ráday évkönyvben (!) megjelent – tanulmányában, az I., Darányi féle (úgynevezett egyensúly-törvény) zsidótörvény vitájában képviselt álláspont és megszavazása kapcsán megjegyzi: „a Ravasz László által vezetett-irányított magyar protestáns elit roppant felelőssége abban van (volt), hogy igen nagy befolyásukat arra használták fel, hogy a diszkrimináció első lépését elfogadtassák. A református egyháznak hamis frontra állítása annál végzetesebb hiba volt, mert az egyház közéleti súlya ebben az időben lényegesen megnövekedett, és állásfoglalásai nagymértékben befolyásolták a közvéleményt.”⁵²

Hasznosnak tartanám, ha a fenti értékítéletek Ravasz Lászlónak az első két zsidótörvény megszavazásakor mondott beszédeinek ismeretében kerülneek levonásra⁵³ az alábbi tényezők tudatában, „amikor pedig Ravasz Lászlónak gratulált valaki az első zsidótörvényt elfogadásra ajánló parlamenti beszédéhez, állítólag csak annyit válaszolt: „Elkészt barátom, az ördög megelőzte.”⁵⁴ Más körülmények esetén talán viccesnek tűnhetne; valamint véleménye szerint „kissé nagyobb az izgalom ennél a kérdésnél, mint amennyit megérdemel”⁵⁵. Határozott véleménye volt afelől, hogy „ennek a törvénynek az elfogadása nemcsak az ország békéjét és nyugalma és biztonságát szolgálja, hanem javára válik végeredményben éppen azoknak, akik elfogadása ellen – elismerem, teljes joggal – de hevesen tiltakoznak.”⁵⁶ Nézzünk erre vonatkozóan pár értékelést:

A kortárs Fenyő Miksa véleménye: „Ravasz László püspök úr abban a beszédben, mellyel 1938 májusában az aljas jogfosztó törvényt elfogadta – mint azóta meggyőződtem és ezt mentségére mondom: híven önmagához – nem csak egész mellel állt ki a javaslat mellett, hanem [...] olyan ragyogó metaforákba öltöztette megvetését a zsidóság iránt, olyan inkvizitori göggel szolgáltatva ki őket további jogfosztásoknak, [...] hogy a kételkedőknek a gerince megkeményedett s a kormány joggal érezhette –

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

főpapi giro figyelmeztette rá, hogy elgondolásában túl méltányos volt s a tiprás útján tovább kell haladnia. Aminthogy nemsokára haladt is.”⁵⁷

Gerő András pedig így értékeli Ravaszt az első zsidótörvény megszavazása miatt: „Támogató szavazatát erkölcsileg csak súlyosbítja, hogy tapasztalata alapján érzékeli annak saját logikáján belül is igazságtalan voltát és pontosan tudja, hogy a törvény rengeteg fájdalmat fog okozni. Ravaszt tehát semmi sem menti, de szempontunkból most nem ez az érdekes. A fontos az, hogy a tapasztalati anyagot intellektualizáló antiszemitizmus sem képes a származást zsidó lényegként kezelni, egyszerűen azért, mert ez túl sok ellentétet gyömöszöl be az ily módon kialakított zsidó fogalomba. A püspök mondandója azért fontos, mert egyrészt beleillik kora antiszemita kurzusába és diskurzusába, másrészt sokat érzékel az asszimiláció addigi hatásaiból és jelzi azt a sajátos feszültséget, ami egy intellektuális percepció és a zsidóellenes állami gyakorlat között fennállhat.”⁵⁸

Az alábbi, Karsai László által írt vélemény érdekes utat futott be: eredetileg a Hetek hetilapban jelent meg, majd átvette a MAZSIHISZ, ahonnan átvette a Sófár, „a zsidó médiaportál”. „A törvényjavaslat mellett a leghosszabban és leghatásosabban Ravasz László református püspök érvelt. A zsidókérdést az emberiség több mint kétezer éves komplexumának nevezte. Szerinte ez a törvényjavaslat az ország békéjét, nyugalját és biztonságát szolgálja, sőt még azoknak is a javára fog válni, akik most tiltakoznak ellene. Elfogadva a kormány szakértőinek érvelését, hogy az egész törvényjavaslat [„csak”] 16.000 ember egzisztenciáját érinti (magyarán ennyi izraelita vallású, vagy zsidónak minősített ember fogja állását veszíteni), Ravasz püspök azt emelte ki, hogy a törvényjavaslat nem érinti az egyházak működését. „Az a keresztyén lelkipásztor tehát, aki talán 1919 után tért át és most egyik keresztyén felekezetnek a lelkipásztora [...] ebben a hivatalában holtig megmaradhat” - jelentette ki magabiztosan. Hetven év távolából hozzátehetnénk: igen, de ha majd 1944-ben sárga csillagot kényszerítenek rá, hívei elé hogyan álljon a keresztyén templomban? Kinek prédikáljon majd az Auschwitz felé robogó marhavagonban?”⁵⁹

A tanulmány elemzése alapján számomra egyértelműnek látszik, hogy szerzője is a fentnevezett progresszív gondolkodók közé sorolja magát. A témával foglalkozó több történész egyike, a téma nemzetközileg legnagyobb tekintélye, Randolph L. Braham Magyarország keresztyén egyházai és a holokauszt munkájában⁶⁰ ismerteti a „főpásztorok” felsőházi szavazáshoz való hozzáállását kitérve Ravasz László hozzászólására.

Nem célokom részletesen idézni Ravasz püspök parlamenti hozzászólásait, legyen elég megjegyezni, hogy napjaink antiszemita irományai és honlapjai nem engedik

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

feledésbe merülni beszéde „gyöngyszemeit”.⁶¹ A parlamenti beszédek pusztán közlésén túl hiánypótló tudásszociológiai megközelítéssel írt tudományos munkát Nagy V. Rita,⁶² melyben részletesen tárgyalja az egyházi képviselők zsidókkal kapcsolatos attitűdjét, előítéletes beszédjeik lexikális és grammatikai elemzésével és érvelési stratégiájuk bemutatásával. A tartalomelemzés okaként megállapítja, hogy „A magyarországi egyházaknak felelősségük van a zsidóság tragédiájában, mert magatartásuk, politikai álláspontjuk táptalaja volt az antiszemitizmusnak, és befolyásolta a náci politikára adott reakciókat, amely a zsidóság megsemmisítését tűzte ki célul.”⁶³ Továbbá mert Ravasz „szavára, mint vezető egyéniségére sokan figyeltek és bizonyos körökben megnyilatkozásai a korban szellemi orientációként is szolgáltak.”⁶⁴ K. Farkas összegzése szerint „nagy tekintélye révén nemcsak a maga, hanem az egész református egyház nevében foglalt állást”, illetve „Az egész ország protestáns közvéleménye az ő felsőházi felszólalásaira figyelt. Érvei nyomán sokan látták úgy, hogy az ő állásfoglalása hatol a problémák mélyére.”⁶⁵ Ravasz püspök befolyására egy konkrét példa, amit Ungváry Krisztián írásából idézek: „Antiszemita véleménye meglehetősen közismert volt, sokan, mint például a fajvédő Endre László,⁶⁶ a zsidóság elleni szellemi harc vezetőjének tekintették őt, amit Endre 1936-os (tehát jóval a zsidótörvények előtt) neki írt újévi levelezőlapja is bizonyít. Ezen a következő, nyelvtanilag kusza üdvözlés áll: "Nemcsak mint a magyar közélet és a magyar protestánsok főpapját, hanem mint boldogult Prohászka Ottokár szellemi örökségének letéteményesének BUÉK." Endre László ismeretében egyértelmű, hogy Prohászka összetett életművéből elsősorban a fajvédelmi gondolatot tartotta fontosnak, amelyet szerinte Ravasz is képviselt. Endre népbírói tárgyalásán az utolsó szó jogán is Ravaszra hivatkozott, mint aki gondolkodásmódját kialakította.”⁶⁷

Megtudjuk továbbá, hogy „a második zsidótörvény tárgyalásakor Ravasz László kifogásokat emelt a törvény ellen...” E kifogások némelyike olvasható a Pester Lloyd 1939. január 15-i. számában⁶⁸ számomra a kifogások más előjelűek, mint ahogy azokat Horváth Erzsébet sugallja. Vele és az említett történészekkel szemben érdemes felidézni, hogy Ravasz László maga is többször is – következetesen – önbírálatot gyakorolt e törvények megszavazása miatt.⁶⁹ Horváth Erzsébet szintén 1960-ból idézi Ravasz egy tanulmányát a zsidókérdésről, melyben belátja ugyan hibáját, de döntésüket időnyerésnek aposztrofálja, mellyel késleltették Magyarország német megszállását, s döntését „taktikai vétségnek” titulálja.⁷⁰ Ami Ravasznak csak „taktikai vétség” volt, azt sokszázezer zsidó honfitársunk az életfeltételei romlásaként saját bőrén érezhette. Horváth Erzsébet még egy mentséget ad hozzá a fentiekhez: „a tét nagy volt” utalva Teleki Pál miniszterelnök esetleges megbuktatására. Úgy érzem

jelentőségteljes, hogy (egyik) visszaemlékezésében semmilyen enyhítő körülményre nem hivatkozik Ravasz László, ezért összevetése a magyarországi zsidóság jogkorlátozásával, majd jogfosztásával; mely utat készített jelentős részének fizikai megsemmisítése felé semmiképp sem megfelelő eljárás. A tét nagy volt – a veszteség azonban felfoghatatlan és leírhatatlan! Erre fogalmazza meg Bibó ismert tanulmányában, hogy „De igenis nem lett volna irreális azt várni, hogy amikor ez átmegy az emberi méltóság arcücsapásába és a fizikai üldözésbe, hogy akkor ugyanez a társadalom meghököljön és az akció ellen forduljon”.⁷¹ Érdekesnek vélem, hogy nem Ravasz László 1960-as gondolatai jelennek meg az értékelésben!

Egy fontos szempont teljesen kimaradt a második zsidótörvény tárgyalása kapcsán. A kifogások ugyan valóságok, de Ravasz László gondolkodása – korábbi nézeteihez viszonyítva – még nem változott meg. Nézzük a vitában elhangzott további szavait: „Az a kérdés tehát, mélyen tisztelt Felsőház, lehetséges-e ilyen úton a kérdést a megoldáshoz valamivel közelebb juttatni. Ha azt akarjuk, hogy ebben a kérdésben és magunknak biztató, másoknak vigasztaló, a harmadik rétegnek csitító feleletet adjunk, akkor közelebről kell megnézni ennek a nagy, izgató kérdésnek, a zsidó-kérdésnek a lényegét. – (A jegyzőkönyvvezető ezt a kifejezést aláhúzta.) – Erről beszéltem már egyszer a mélyen tisztelt Felsőház előtt. Most a kérdésnek nem azokat a vonásait emelem ki, amelyeket akkor említettem, bár a zsidó-kérdésben alkotott felfogásom nem változott az újra meg újra megisméltlődő revíziók során sem 1917-től, amikor a XX. század ankétján a zsidó-kérdésről vallott igénytelen nézetemet közzétettem. Akkor kezdődött, hogy a jobboldaliak zsidóbarátnak neveztek, a zsidók pedig az egyik sajtóorgánunkban nyájasan buzdították a közvéleményt, hogy az ilyen futóbolondot korbáccsal kell elüldözni.”⁷² Azaz, Ravasz László püspök, a Konvent elnöke és emiatt a Felsőház tagja 1939-ben, a második zsidótörvény megszavazása idején fenntartotta véleményét az 1917-ben megírt nézeteiről, megnyugtatta képviselőtársait, hogy a zsidókérdésben nézetei változatlanok. A Huszadik Században írottak és a fenti kijelentések ismeretében nagyon ingatag alapja lehet bármilyen „nem kedvezőtlen értékelésnek”!

Megemlíteném még Tőkéczi Lászlót, aki Az én hősem: Ravasz László című, a Múlt-kor folyóiratban megjelent cikkében⁷³ már a címválasztásával sem hagy kétséget véleményét illetően. Ugyanakkor mégsem tartozik azon történészek közé, akik értékelése Horváth Erzsébet szerint „nem kedvezőtlen”, mivel kijelenti: „a zsidótörvények kapcsán például hibázott”. Ravasz tendenciózus és szelektív bemutatására írta válaszul Ungváry Krisztián tényekkel alátámasztott véleményét: „Érdemes szembeállítani Tőkéczi narratíváját azzal, amit hőse életéből nem tart

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

említésre méltónak. Annál is inkább, mert egy frontpropagandistával szemben a történésztől elvárható, hogy egy rövid népszerűsítő cikkben is képes legyen a differenciált bemutatásra. Ez éppenséggel nem csökkentené, hanem növelné "hősének" hitelességét is."⁷⁴ Hasonló következtetés vonható le jelen tanulmány kapcsán is.

A Ravasz által meg nem szavazott harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban általában tiltakozását hangoztatják.⁷⁵ E törvényt egyik keresztény egyház képviselője sem szavazta meg; szembenállásuk fő okát Braham professzor abban látja, hogy „a törvény, amely az 1935-ös nürnbergi törvények fajvédő intézkedéseit foglalta magába, közvetlenül érintette jó néhány hívület, az áttérteket éppúgy, mint a már születésüktől fogva keresztényeket.”⁷⁶ K. Farkas Claudia azonban összefoglalóan ismerteti, hogy a „püspök felszólalásában hosszan foglalkozott a javaslat alapját képező fajbiológiai elméletekkel és megpróbálta kimutatni, hogy az ilyenfajta feltételezések a komoly tudomány által még egyáltalán nem nyertek bizonyítást. (Ez az átható érv az országgyűlési vitákban minden biztonnal itt hangozott el első ízben). A törvényjavaslatnak azt az alapgondolatát, miszerint a „zsidóság egy meghatározható faji fogalom, amely mindig [...] azonos szellemi minőségben jelentkezik és ez minden körülmény között káros és pusztító”, elvetett következtetésnek és „csalfa általánosításnak” tartja.⁷⁷ Meglátása szerint itt egy olyan „burkolt zsidótörvényről” van szó, amelynek legérdekesebb vonása az, hogy vonatkozik már nem zsidó emberekre, keresztény magyar emberekre, de nem vonatkozik a zsidóságra.”⁷⁸ Bár nem e felszólalására, de az eseményre Ravasz így emlékszik vissza: „a keresztény egyházak a legnagyobb ellenállást fejtették ki a javaslat ellen. Az ellenállás egyik vezérszónoka én voltam, s beszédem végén felolvastam a Révész Imre által fogalmazott, az összes püspök és a négy főgondnok által aláírt tiltakozó és kárhóztató deklarációt. Ezzel a református egyház később bár, de ország-világ előtt nyíltan szembeszállott a Hitler-féle démonizmussal.”⁷⁹

Az áttértek kapcsán említi meg Ungváry, hogy „Ravasz vezetése alatt 1944-ig számos olyan intézkedés született, amely zsidók áttérését volt hivatott nehezíteni. A református konvent többséggel szavazta meg azt a rendelkezést, amely szerint áttértek keresztelése egyéves várakozási idő előtt tilos. Az ezt megszegő lelkészek ellen kivétel nélkül fegyelmi eljárást indítottak.”⁸⁰ A Dunamelléki Egyházkerület tanácsa a zsidó áttérésekkel kapcsolatban – 1944. március 24-én – a szabálytalanságok és visszaélések folytán szükségesnek látszó intézkedések ügyében állásfoglalást kért az egyetemes konventtől.⁸¹ A Ravasz által bevezetett katechumenusság (keresztelésre előkészített

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

felnőtt) intézménye ugyanakkor a hazugság nélküli, de mégis valódi életmentést segítette, hiszen az egyház által kiadott igazolást a hatóság elfogadta.

Fontos eredmény volt azonban, – ezért külön is megemlítem – hogy az egyházi vezetők „Felsőházi befolyásuk és az általuk gyakorolt nyomás eredményeképpen a törvény annyiban módosult, hogy felhatalmazta az igazságügy-minisztert: kivételes feltételek mellett eltérhet az előírásoktól. E kompromisszumos megoldás folytán sok potenciálisan érintett magyar menekült meg a zsidónak nyilvánítástól, köztük az arisztokrácia több tagja, valamint kormányzati és politikai kiválóságok.”⁸²

Érdekes, hogy a Ravasz László lépései szakasz végén Horváth Erzsébet még egyszer visszatér a zsidótörvények megszavazásának kérdésére, ez esetben így fogalmazva: „1945 után számos vád érte Ravasz püspököt és az MRE-t. az antiszemitizmus miatt, mert úgymond megszavazta a zsidótörvényeket...”. Eddig az első két zsidótörvény megszavazása nem lett kétségbe vonva, az „úgymond megszavazta” szóösszetétel olyan „azt mondják / úgy hírlík” jellegű, mindenképp kibővítő hatást vált ki; de mi célból? Ravasz személyiségének árnyalásához számos pozitív, a zsidó közösség melletti kiállásáról tanúskodó példa is felhozható lett volna. Itt csak egyet említenék, melyet Körmenyi Ferenc regényben is feldolgozott.⁸³ 1939. február 3-án a péntek esti istentisztelet után kézigránátot dobtak a zsinagógából távozók közé, sokan megsebesültek, egy halott is volt. Róth Jenő temetésén részt vett Ravasz László püspök is, másik három keresztény egyház püspökével együtt. Ez ugyan egy jelképes gesztus, de mégsem közismert; mint ahogy számos valóban megtett lépése sem eléggé hangsúlyozott.

Újabb érvként és okként veti fel a zsidótörvények megszavazása mellett Horváth Erzsébet, hogy az „a zsidókérdés kiéleződésének elkerülése és az antiszemitizmus leszerelése volt”, mely gondolatot Bereczky Albert írta 1945-ben.⁸⁴ A tanulmány olvasása közben (a bevezető két mondat utáni első bekezdésnél járunk) itt érkezik el az a pont, amikor már nem is az írás szándéka és motivációja, hanem a tények hiánya és a közismert események tendenciózussága kezd kirajzolódni. Első olvasatban még úgy tűnhet, hogy a mondanivaló jelentősen eltér a címben jelzett témától, majd figyelmes olvasás után láthatóvá válik a mögöttes tartalom és felsejlik a valódi szándék, hogy a mondanivaló lényege, hogy az MRE és Ravasz László sokat tett a zsidók megmentése érdekében. Úgy érzem, hogy a téma teljesen szépítően került megfogalmazásra, véleményem eltér a szerzőtől az MRE és Ravasz László tevékenységének értékelésében, mert szerintem nem elegendő csak a pozitívumokat hangsúlyozni. Bereczky könyve megírásának háttere nagyrészt ismert a – református gyökerekkel és egyházi történelmi tapasztalatokkal, emlékekkel nem rendelkező –

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

nagyközönség előtt, mégpedig 28 éve. Ekkor jelent meg Szenes Sándor Befejezetlen múlt című riportkötete.⁸⁵ Szenes Sándor Éliás Józseffel készült interjújára azért merek bátran hivatkozni,⁸⁶ mert nemcsak Éliás József személyére,⁸⁷ de e kötetben található riportra is több alkalommal hivatkozik jelen dolgozatában Horváth Erzsébet. Éliás József közléséből tudjuk, hogy a Bereczky-mű célja elsősorban az volt, hogy a Külügyminisztérium használja a békekötést megelőző tárgyalásoknál.⁸⁸ Éliás megfogalmazta kritikáját az akkor már kultuszállamtitkár lelkész- és szolgatársa könyvével kapcsolatosan, miszerint „a könyv szellemisége ellentmondott Bereczky korábbi teológiai, igehirdetői, politikai és egyházpolitikai magatartásának és az igazság iránti elkötelezettségének... [Bereczky] nem vonta kétségbe kritikáim indokoltságát, de azzal érvelt: a leendő békekötésre tekintettel vállalta azt, amit írt. Az egyházvezetés viszont – mellőzve, hogy a Bereczky könyv a vélt cél érdekében, és kizárólag azért túlhangsúlyozta a tetteket és nem szólt a súlyos mulasztásokról –, a valósággal egyenértékűnek fogta fel a könyv értékeléseit, és kezdte túlértékelni azt, amit tett. [...] Bereczky sajnos a legkorábbi időben mutatott példát arra, miként lehet tényekkel fedni el az igazságot, adott esetben a „nemzeti érdekre” hivatkozva”.⁸⁹ Éliás két évvel később már egyenesen „szerecsenmosdató” könyvecskének” titulálja Bereczky könyvét, megvilágítva a törvény megszavazását indokoló érvek tarthatatlanságát.⁹⁰ Azaz a hivatkozott forrás igazoló volta ugyan alátámasztja Ravasz indítékát, s ebben még „feloldozást” is ad számára, azonban és itt megint Éliás József szavait hívom segítségül: „Amit leír tényként, az valóban tény, ám a tények beállításával eltakarja az igazit. Ezt az igazságot nem én, hanem Ravasz László püspök veje, Bibó István fogalmazta meg...”.⁹¹ Sajnos fenti állítás hangsúlyosan igaz a Vigiliában közölt tanulmányra is.

Felettebb cinikus a zsidótörvények megszavazását az antiszemitizmus leszerelésének eszközeként feltüntetni. A gondolatot ezért vessük össze Ravasz Lászlónak fentebb idézett mondataival, saját 1917-ben megjelent nézeteiről.

A zsidóság tevékeny segítése

Ahogy a tanulmányban összekapcsolódik a zsidótörvények megszavazásának „pozitív szükségszerűsége”, az embermentő Éliás József – ha nem is fénylátói, de hívó emberként, bizonyára a múlt tapasztalatai alapján – prófétai gondolatai szerint ez nem véletlen, ugyanakkor nem is szükségszerű: „Persze az egyházi vezetők mentő határfokú intézkedésébe bele szokták kalkulálni a római katolikus Magyar Szent Kereszt Egyesület és a református Jó Pásztor Misszió nem éppen meddő mentőszolgálatát.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Hogy ezeket mégsem az egyházi vezetés pozitívumaiként lehet elkönyvelni, csak hosszabb tanulmányban lehetne megokolni: olyan momentumok feltárásában, amelyek szintén nem válnának e felelős tényezők dicséretére, sőt mentesítésére sem, – így csak a nem eléggé tájékozottak (esetleg jóhiszeműen) hozzák fel a zsidótörvények lelkes egyházi szónokainak mentségére.”⁹²

Horváth Erzsébet a fenti „tények” után immár részletesen kívánja „bemutatni az MRE lelkészi vezetője, Ravasz László püspök tiltakozásait a zsidóság elleni atrocitások miatt és tevékeny segítségét a zsidóság érdekében”. Alapgondolatomat két idézet világítja meg pontosan, mindkettőt Kis György könyve idézi. Bibó István szerint⁹³: „A baj ott kezdődött, hogy a modern, tömeggyilkos antiszemitizmus már rég vígan gyakorlatozott köröskörül szomszédunkban, mikor a magyar egyházak az egész kérdést még mindig a megszokott módon kezelték...”. Johann B. Metz szerint: „Az ellenállás nem a hősiesség kérdése, hanem a határidőnaplóé. Idejében kell elkezdeni”.

Horváth Erzsébet elsőként arra hivatkozik, hogy „1939-ben, az ORLE ceglédi gyűlése – Ravasz László vezetésével – elvetette a Rosenberg-féle fajelméletet, mint pogány és a szentírás tanításával ellentétes ideológiát”. Nem egyértelmű, hogy a döntés tiltakozás a zsidóság elleni atrocitások miatt vagy tevékeny segítség a zsidóság érdekében. De ha már így is történt, mit jelentett ez a gyakorlatban? Ravasz László 1942. február 28-án elhangzott rádiópédikációjában felveti, hogy „Tudományosan még nincs eldöntve, hogy a zsidófajtaival való keveredés a magyar fajtára nézve előnyös-e vagy hátrányos. Ameddig az egyéni tapasztalatok érvek, inkább az utóbbit lehetne állítani. Magyar és zsidó külön-külön több értékes egyedet termel, mint keveredve. [...] A magyarságtudomány tegye módszeres vizsgálat tárgyává, s ha úgy találná, hogy a magyar – zsidó keverék nem szerencsés, meg kell tenni a védő intézkedéseket. Azt már világosan látjuk, hogy a magyar – cigány keveredés ártalmas, ennek megfelelő intézkedés még nincs.”⁹⁴ Ebből látható, hogy – bármiként is határozott a ceglédi gyűlés – Ravasz László nézeteit továbbra is uszító fajelmélet jellemezte. Nem látom annak jelentőségét, hogy ez a Rosenberg-féle vagy másfajta fajelmélet-e.

Áttérve az egyszer – a címben – Jó Pásztor Bizottsággként, másszor – a szövegben – Jó Pásztor Missziói Bizottsággként hivatkozott szolgálatra szeretném először is megadni a szervezet pontos nevét a vonatkozó időszakban: Református Egyház Egyetemes konventjének „Jó Pásztor” Missziói Albizottsága⁹⁵ (melyre a továbbiakban: Jó Pásztor Bizottsággként vagy JPB-ként hivatkozom).

A szakasz első állítása szerint Ravasz László „országos egyházi tisztségéből adódóan határozta el a Jó Pásztor Missziói Bizottság létrehozását a zsidómentésre”.

Éliás József részletesen ismerteti a JPB megalakításának – általa megismert – okait,⁹⁶ mely szerint Bereczky vezetésével komoly egyházi emberek kérték Ravasz Lászlót, hogy „az egyház sürgősen hozzon létre egy hivatalos, aktív embermentő szolgálatot. [...] A püspök először kitérő választ adott, de 1942 közepén már ő javasolta a konventnek a Jó Pásztor megalakítását”. Ravasz a Pro memoriában⁹⁷ szintén saját kezdeményezését emeli ki.⁹⁸ A JPB-gal kapcsolatban hozzáteszi beszámolójához azt is, hogy „működése névtelen, de nagyon áldott és gazdag volt; külön jelentés fog beszámolni róla.”⁹⁹ Sajnos e jelentés azóta sem készült el.

A szakasz második meghökkentő állítása így hangzik: „Ravasz nemcsak létrehozója volt ennek a zsidómentő munkának, de anyagilag is támogatta”. Muraközi Gyula konventi missziói lelkész, a Jó Pásztor Bizottság elnöke visszaemlékezik a megbízatására és az elvárásokra. „A konvent egyetemes lelkészi elnöke megbízott engem, mint konventi missziói előadót, hogy szervezzem meg a zsidó származású egyháztagjaink számára intézményesen azt a szolgálatot, amely anyagilag és lelkileg melléljük áll.”¹⁰⁰ Normális körülmények között feltételezhető lenne és így külön említeni sem lenne szükséges, hogy egy egyház, valamint püspöke, a saját püspöke, illetve saját kezdeményezésére létrehozott szervezetét anyagilag támogatja. Vajon minek szól Horváth Erzsébet említése és mit hivatott közölni, különösen a „de” nyomaték?

A Horváth Erzsébet által is hivatkozott Szenes Sándor interjúból Éliás József, mint a kérdésben a legilletékesebb az alábbiakat mondja Ravasz püspök hozzá intézett intelmi kapcsán a JPB megalakulásakor: „Nem adhat azonban helyiséget a konvent központjában, és nem nyújthat anyagi segítséget sem a munkámhoz.”¹⁰¹ Továbbá „Egyébként a felszabadulás után a Jó Pásztorral az egyházvezetés – Ravasz László is – kezdetben úgy dicsekedett, mint saját érdemével és eredményével. Mintha a konvent és püspök-elnöke minden segítséget megadtak volna a működéshez. Ezzel szemben a meztelen igazság az, hogy a Jó Pásztor az egyházvezetéstől sem helyiséget és soha egyetlen fillért nem kapott. Csak jellemzésként mondom el: 1946-ban tudtam meg, hogy a JPB konventi alapító határozata a lelkészitkárnak havi 600 pengő alapfizetést biztosított. A valóságban 1946-ig én a gyülekezeti adományokból kaptam szerény javadalmazásomat.”¹⁰² Rövidebben fogalmazva „Igaz, létrehozta a Jó Pásztort, de egyetlen fillérrel sem támogatta a MRE, az én fizetésemről nem gondoskodott egyházam...”¹⁰³ Éliás József visszaemlékezéseiből ismeretes, hogy a JPB részére utalt adományok a Református Egyháznak az Országos Földhitelintézetnél lévő folyószámlájára kerültek, külön alszámlán nyilvántartva. Minden esetben a konvent elnökségének kiutalása volt szükséges a pénz felvételére pontos elszámolással. A

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

kiutalásokhoz Ravasz László és Dr. Balogh Jenő nyugalmazott igazságügy miniszter, a konvent világi elnökének „együttes aláírása volt szükséges, melyet megszerezni egy-egy kiutaláshoz külön tortúra volt. Nem járultak hozzá.”¹⁰⁴ A Raoul Wallenberggel való kapcsolatát ismertető interjúban Éliás közölte, hogy „A protestáns Jó Pásztor misszió az egyháztól semmi néven nevezhető anyagi támogatást nem kap, a hívek adakozásából tartja fenn magát”.¹⁰⁵ Idézhetném még a kortársak visszaemlékezéseit, de hogy ne kelljen messzire menni ugyanezen Vigilia lapszámban, tíz oldallal későbből idézem Miklya Luzsányi Mónika megállapítását Sztehlo Gábor evangélikus lelkészről írt tanulmányából: „Sztehlo határozott tervvel érkezett a Jó Pásztorba. Láta, hogy a segélycsomagok osztása pillanatnyi tűzoltás csupán. Az igazi szükséglet az árván maradt gyermekek biztonságos elhelyezése. De a megvalósításhoz semmilyen anyagi forrás nem állt rendelkezésükre”.¹⁰⁶

A tanulmány az elkövetkezendő két oldalon röviden ismertetést ad a JPB, Soos Géza, Sztehlo Gábor, Raoul Wallenberg munkájáról, érintve a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség ingatlanjainak a Svéd Vöröskeresztnek való felajánlását, beleszöve a Skót Missziót és Soos Géza megmenekülését a Gestapo elől. Az ismertetés esetleges, egyes kérdésekben fölöslegesen részletező. A szerző rendelkezésére álló terjedelmen belül is többértűen kellett volna bemutatnia a református egyházhhoz kötődő zsidómentő munkát.

Ravasz lépései Horthy felé és önértékelése

A Ravasz László lépései alcímmel ismertetett három oldalas összefoglaló kronologikusan ismerteti Ravasz püspök lépéseit Horthy felé, a püspökök miniszterelnöknek írt Memorandumát, 1944 áprilisától a nyilas hatalomátvétel utáni, decemberi meneküléséig – alapvetően a Pro Memoria vonalát követve. Ravasz László 1945. április 10-ei püspöki jelentésében szolgálata két fő ágát említi: „az egyik a háború növekvő borzalmai ellen való küzdelem, a másik a lelkek előkészítése az ostrom, az összeomlás szörnyű pillanatára”.¹⁰⁷

E szakaszból csak egy momentumot emelnék ki. Általánosan elfogadott, hogy Ravasz László véleménye alapvetően az Auschwitz jegyzőkönyv elolvasásakor változott meg. Számos levelében komolyan, erélyesen lép fel mind Horthynál, mind Sztójajnál, ugyanakkor pont a deportálások ellen írt példaként felhozott levele nem mutatja azt a súlyt és bensőséges kapcsolatot, mellyel rendelkezett Horthynál: „Jeleket láttunk, melyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határain kívülre való deportálás is előkészületben állna”.¹⁰⁸ Szerencsésebbnek tartottam volna az idézet folytatását, mivel annak mondanivalója rendkívüli fontossággal bír. „Fel kell

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

hívunk Nagyméltóságod figyelmét azokra a szomorú eseményekre, amelyek más országok zsidóságának hasonló deportálását végső befejezéshez juttatták s nagyon kérjük Nagyméltóságodat, hogy az ilyen események elkerülésére mindent megtenni s a magyar királyi kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről az azokért jutó felelősséget elhárítani méltóztassék.”¹⁰⁹ Azaz a jeleken és a mintha gondolattal kezdett feltevésen túl konkrét ismereteket közölt Ravasz László és az erre való hivatkozás és nyomatékos kérés mutatja tiltakozása erélyességét. Nem érzem szerencsés idézetválasztásnak a pár nappal korábban szintén a deportálások miatt, a miniszterelnökhöz intézett tiltakozás hivatkozását a „zsidóknak minősülő egyének” kifejezés használata miatt. Ravasz emlékezése végén megállapítja, hogy „a zsidókért most már nem lehetett többet tenni...”¹¹⁰

Érdeemes lett volna szót ejteni a püspöki jelentés zsinati fogadtatásáról is (1945. április 10.), mely nem volt ennyire egyöntetűen pozitív. Ennek elemzése természetesen csak hosszabb tanulmány keretei közé férne be, de jól mutatja a kontrasztot a minden lehető megtevő egyház lelkiismeret megnyugtató törekvései és a lelkiismeret szava között. Példaként hozom Benkő István egyházmegyei tanácstag véleményét: „Kiszámíthatatlan baj, hogy a református egyház ezt az erkölcsi kötelezettséget, amelyre az Isten ígéje kötelezte, nem teljesítette, ennél nagyobb kár a református egyházat nem érhet.”¹¹¹ Lázár Andor egyházmegyei tanácsülési világi elnök Benkő indítványára reagálva így szólt: „Azt hiszem, mindnyájunk lelkéből fakad, mert mindnyájan szégyent kell éreznünk, mert lehetetlen, hogy ne tegyük, azért mert nem mehetünk fölemelt fővel a világ ítélőszéke elé, még kevésbé nem Isten ítélőszéke elé.”¹¹² Viktor János javasolja a jelentésnek a hívek közvéleménye elé tárását lelkiismeretük megnyugtató végett, de Dr. Kovács István felhívja a figyelmet, hogy az a beszámoló ne legyen „mosakodás jellegű”. A megbeszélés vége felé Ravasz püspök javasolja, hogy „tárgyilagosan kell mondani, hogy mélyen sajnáljuk”.

Ravasz László „sajnálata” szemléletes példa, hogy csak a német megszállás után kezdődő deportálások alatt, már betegágyán ismerte föl, hova is vezetett az általa is képviselt politika, mely az elkövetkező bűnbánathoz, mint kegyelmi momentumhoz vezetett és Török Sándor író, újságíró visszaemlékezéséből ismert: „Súlyos beteg volt, ágyban fekvé fogadott Leányfalun, ültem mellette, beszélgettünk és egyszer csak sírva fakadt. A párnákba fúrta a fejét és azt kiáltotta: én nem ezt akartam! Én nem ezt akartam!”¹¹³

Kulcsmomentumnak érzem Bereczky Albert Látható és láthatatlan helyreállítási munkák ¹¹⁴ című 1945. április 10-én, a zsinati tanácsülésen elmondott előadását, melyben megfogalmazza azon alapelveket, melyek alapján az egyházat nem „a

mostani ítéletidőket megelőző állapotba”, hanem a „reformáció örök parancsa szerint az Ige alapján” tartja szükségesnek „helyreállítani”. Kötelezettségnek érzi az egyház maga megalázását és bűnbánat tartását. „Ezt a bűnbánatot egyházunknak át kell élnie és erről kifelé is bizonysgot tenni. (A bűnbánat őszinteségét az mutatja, hogy van-e változás.) Isten ne a végső ítéletet hozza el reánk. Az Ő közbenső ítéleteiben, amikor Ő egy kort, vagy nemzedéket megítélt, mindig benne van már a kegyelem is. Új életlehetőséget nyitott meg előttünk Isten, de annak a kapuja szorosabb és az útja keskenyebb, mint az eddigi volt.”

Horváth Erzsébet tanulmányának első része – mint láthattuk – a református egyház zsidómentő szerepét mutatja be úgy, hogy a zsidósággal kapcsolatos bírálható szerepét szépíti vagy elhallgatja, a mentő tevékenységét pedig nem kellő részletezettséggel mutatja be. A tanulmány második része az egyház bűnbánatával foglalkozik. Ezzel kapcsolatban előbb néhány kritikai észrevételt teszek, majd Horváth Erzsébetétől alapvetően eltérő végkövetkeztetésemet ismertetem: a Magyarországi Református Egyház bűnbánata nem úgy történt meg, ahogy Horváth Erzsébet leírja, s ezért e bűnbánat súlya is más, mint a tanulmány szerinti, szellemisége pedig teljesen eltávolodik mind a zsinat által 1945. április 10-én elfogadott javaslattól, mind pedig a zsinati tanácsulésen kifejezésre juttatott véleményektől.¹¹⁵

Az MRE bűnbánata

A múlttal való szembenézés

Adott volt egy összetört, veszteségeivel épp számot vető, zsidóságától szinte teljesen megfosztott nemzet, az e folyamathoz vezető úton szerepet vállaló református egyház, mely nem tudott teljes mértékben élni a szeretet parancsából is fakadó történelmi felelősségével és rendelkezésre állt a meghatározott irány a megalázódásra, az őszinte bűnbánatra. Nehéz helyzet egy nehéz időszak után; de minden ilyen történelmi helyzet esély az újrakezdésre, a bűnbocsánatra és a kiengesztelődésre is.

A kérdés megközelítése sem könnyű, az események értékelése még nehezebb. A bűnbánat egyházi kezelése és alkalmazása mellett ugyanolyan fontos annak társadalmi hatásait is figyelembe venni, felhasználni és alkalmazni. Ma már más, bizonyos szempontból könnyebb helyzetben vagyunk, mint elődeink; de a hozzáférhetővé vált lelkésztanácskozási, zsinati jegyzőkönyvek alapján a kor egyházi vezetői is megfelelően fel voltak vértelve bibliai és társadalmi ismeretekkel; azonban azokat hozzá kellett (?) igazítaniuk a koalíciós időszak, s a társadalom átalakítását vezérlő Magyar Kommunista Párt elvárásaihoz. Igaz ugyan, hogy az 1945–47 közötti

koalíciós időszak légköre a későbbi éveknél szabadabb volt, de visszaemlékezések szerint az egyházpolitika alakításában a kommunista párt szerepe meghatározó volt.

Az MRE Kálvin Kiadója jelentette meg 2004-ben Fazakas Sándor, a Lelkésztovábbképző Intézet vezetőjének Emlékezés és megbékélés – A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai doktori habilitációs értekezését. Reuss András bírálati jelentésében kiemeli, hogy „A tanulmány egy olyan vitában szólal meg, amely a társadalomban és az egyházban is zajlik Magyarországon. [...] A sokszor heves indulatoktól is fűtött vitában az egyház és így a teológia olyan érintettként vesz részt, amelyre saját tagsága és az egész társadalom megkülönböztetetten figyel.” Ha igaz ez a mára, hatványozottan igaz 1945-re is. A kortárs Bibó István megállapítása szerint „[a] magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt”.¹¹⁶ Bibó idézett gondolata kapcsán állapítja meg Monori Áron:¹¹⁷ „amellett, hogy megállapítása teljesen igaz – finoman fogalmazott”.

Tanulmányában Horváth Erzsébet leírja, hogy Ravasz László 1945. február 11-ei igehirdetésében „szólt először a bűnbánat hangján”. Pest felszabadulása után, de még a budai harcok idején Kálvin téri igehirdetésében megítélte a múltat s egyúttal az újrakezdésről beszélt: „A testnek vetettünk és halált arattunk. [...] Itt az idő és alkalom arra, hogy új magvetést kezdjünk: vessünk a Léleknek, hogy örök életet arassunk! A léleknek vetünk akkor, ha bűnbánatot tartunk. Addig nincs nemzeti megújulás.”¹¹⁸ A gondolatsort úgy zárta, hogy „Addig nincs nemzeti megújulás, mint ahogy nincs egyéni megtérés és kiengesztelődés, míg meg nem valljuk a tékozló fiúval egyenként és közösségekben: Atyám, vétkeztem az ég ellen és Te ellened. Isten és az ember ellen.”¹¹⁹ Horváth Erzsébet következő lépésként Ravasz püspöki jelentéseit idézi, mely véleményem szerint egy elméleti fejtegetés, egy hipotetikus eshetőség, de legjobb szándékkal is egy cél megfogalmazása; azaz semmiképp sem konkrét tett: „Az egyházaknak¹²⁰ el kell ismerniük, hogy szolgálatuk lehetett volna hatékonyabb, bátrabb, gyökeresebb. Ezért az egyház bűnbánattal tartozik...”. Fentieket nyilvánítja Horváth Erzsébet bűnbánatnak, hiszen következő mondatát így kezdi: „A szóbeli bűnbánatot tett követte”. Én ezt egy önvizsgálatra felhívásnak érzem, mely véleményem szerint teljesen illeszkedik Bereczky javaslatának elfogadott végrehajtási pontjaihoz, nevezetesen, hogy az előadásában felvetett időszerű kérdésekkel a gyülekezetekben foglalkozzanak. A Horváth Erzsébet szerinti „tett” egy bűnbánati evangelizációs hét elrendelése volt az egyházkerület gyülekezeteiben. Horváth Erzsébet újabb fokozatként említi – nyomatékosítva, hogy „Ravasz nem elégedett meg ennyivel” – a Zsinati Tanács 1946. május 9-ei határozatát, mely vallást tett az egyház

bűneiről. A határozat – mint ezt Horváth Erzsébet idézi is – a nép és a felsőség intésének elmulasztásáról és a „nem egész bátor” kiállásról vall. Nem kell teológusnak és egyháztörténésznek lenni ahhoz, hogy ezeket a gondolatokat és a Horváth Erzsébet által hivatkozott tetteket összevegyük a Zsinati Tanács résztvevői által a határozat előkészítése során megfogalmazott¹²¹ – teológiaiilag megalapozott – elvekkkel, illetve a józanul belátható teendőkkel. Számomra az egyezés nem teljes.

Éliás József, a tanú

A tanulmány következő gondolatköre Éliás Józsefet hívja tanúként Ravasz László zsidómentésben játszott szerepének nem csak elismerésében, de hangsúlyozásában is. Furcsállom, hogy e gondolatok is Az egyház bűnbánata részben kaptak helyet, mert mint látni fogjuk, nem ide tartoznak. Tárgyalásuk után térünk csak vissza a bűnbánattal kapcsolatos gondolatokra.

Horváth Erzsébet Éliást szem- és fültanúnak, szolgatársnak aposztrofálja, nyomatékositva ezzel a Szenes interjúból kiragadott gondolatait. Felfoghatatlan és érthetetlen, hogy miért nem gondolt arra Horváth Erzsébet, hogy pont a szem- és fültanú, az egyháztörténész-levéltáros számára leghitelesebbnek felhozott tanú szavait senki sem fogja az általa – tisztességes módon – megadott forrásban, további információ után kutatva fellapozni. Mint az írásban elszórva több helyen is, itt már nyomatékosan és hangsúlyosan látszik az a tendencia, hogy Horváth Erzsébet akár csak egy mondattöredéket is felhasznál állítása igazolására, ha az segíti gondolatmenetét, nem foglalkozva azzal, hogy a mondat eleje és a szöveggörnyezet teljesen mást állít.

Az idézett Éliás-mondatrész ez volt: „kezdeti passzivitása semmi esetre sem a zsidóellenes intézkedésekkel való passzivitását akarta kifejezni”. Az idézett mondat azonban így hangzik: „Tartozom az igazságnak annak kijelentésével, hogy noha én mélyen elítélem Ravasz püspök antiszemitizmusát, beszéltem is erről...”¹²² Miért ne lenne nagyobb Ravasz László érdeme, ha korábbi nézeteit átgondolva és feladva jutott el a passzivitásból a cselekvésig? De ugyanez a párhuzam figyelhető meg Éliásnak Ravasz 1946-os tevékenységéről mondott szavai kapcsán: „Annak elmondásával is tartozom az igazságnak, hogy ha az egyház el is zárkózott a visszatekintő, önkritikus értékeléstől, különösen a nyilvánosság előtt, volt benne készség az előretekintésben és a tettekben. Az események még Ravasz László fölött sem múltak el nyomtalanul: a hajdani és a közelmúlti „szilaj” antiszemita – ahogy Ady jellemezte¹²³ – az új helyzetben és új légkörben lendülettel vett részt, sőt irányította a lelki, szellemi harcot az antiszemitizmus ellen”.¹²⁴

Azaz a szem- és fültanú, a szolgatárs másképp látta az eseményeket; és ez a tény Horváth Erzsébet előtt is ismert volt. Miért mégis Éliást hívta tanúnak? Azért, mert az ő eredményes (dokumentált, belföldön és nemzetközileg is elismert, egyháza számára büszkeséget és fedezéket jelentő) embermentő szolgálata garanciát nyújthatott volna szavai hitelességére. Emlékezése Ravasz Lászlóról néha lesújtóan negatív, de mindig tényekkel és személyes megtapasztalásokkal igazolt. Ugyanakkor mindkét példa mutatja, hogy Éliás örömmel és elismerően szól Ravasz gondolkodásának és tetteinek megváltozásáról, óriási „pálfordulást” ír le az antiszemitizmushoz való hozzáállása kapcsán, melyre a magyar történelemből hasonlóan jelentős példát nem ismerek.

Horváth Erzsébet még egyszer, utoljára segítségül hívja Éliás Józsefet, – és itt hadd emeljük ki, hogy választása kizárólagos, azaz Éliáson, mint megfellebbezhetetlen tekintélyen kívül más tanú egyáltalán semelyik állításához nem is szükségeltetett – azonban ez esetben úgy látjuk, hogy Horváth Erzsébet nem érti Éliás gondolatmenetét, s talán pont azért, mert az egyáltalán nem illeszkedik tanulmánya koncepciójához. Éliás szerint Ravasz püspök „érezte azt a rendkívül kedvezőtlen helyzetet, amely a keresztény egyházak közös fellépésének hiányából származott, s szerette volna ezt megszüntetni”.¹²⁵ Horváth Erzsébet egyháztörténeti véleménye szerint „Éliás állításával kapcsolatosan azonban tény, hogy a harmadik zsidótörvény után, melyet Ravasz élesen ellenzett, létrehozta a püspök a Jó Pásztor Missziói Bizottságot a zsidók megsegítésére 1942-ben, jóval előbb, mint ahogy az Auschwitzi jegyzőkönyv Magyarországra került volna. Ravasz aktivitását a zsidómentésben az események hozták magukkal, ahogy azt fentebb részletesen ismertettem”. A teljes Éliás-interjúból, a kérdésekre adott részletes és kimerítő válaszokból látszik a szemtanú öreg kora ellenére is meglévő szellemi frissessége, így nem feltételezhető, hogy pont Éliás ne tudna a Jó Pásztor megalakításának tényéről, megalakítása évéről, valamint a JPB megalakítása és az auschwitzi jegyzőkönyv Magyarországra kerülésének ideje közötti időbeli távolságról. Igen, az 1942. október és 1944 májusa¹²⁶ közötti időszakról van szó, mely dátumok a JPB megalapítása és a jegyzőkönyv Ravaszhoz való eljuttatása. Az egyházak közös akciójának egyeztetése, előkészítése és szervezése mára már szintén alaposan dokumentált. Amire Éliás Ravasz megjegyzésében utal a közös fellépés hiánya kapcsán az a tény, hogy május 14-e és június 16-a között – amikor Cavallier József, a Szent Kereszt Egyesület főtitkára és Éliás József elvitte Győrbe, Apor püspökhöz Ravasz püspök Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz címzett levelét, az egyházak közös tiltakozásának szövegtervezetét – eltelt egy hónap és „Ő Főmagassága Ravasz úrnak”¹²⁷ címzett válasza e tekintetben nem volt kedvező. Tehát a dátumok azért érdekesek, mert, ahogy Éliás megmagyarázza: „Május 10-én még nem

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

deportáltak, de június 16-ig már százezreket hurcoltak el Auschwitzba. [...] 1944 júniusának mulasztása azért olyan iszonyú, mert a közös egyházi fellépés még megmenthetett volna 130-150 ezer vidéki zsidó embert, azokat, akiket akkor még nem deportáltak.”¹²⁸ Május 15-én Kárpátaljáról elindultak az első deportáló szerelvények Auschwitzba. Az erről szóló hírek nem érhették váratlanul Ravasz Lászlót. Perényi Zsigmond báró, a felsőház elnöke ugyanis már április végén megkereste a püspököt és elmondta neki,¹²⁹ hogy Kárpátalján és az egész Északkelet-Magyarországon folyik a zsidók összeszedése. [...] Ez indította végül is Ravasz Lászlót arra, hogy május 17-én a református Egyetemes Konvent nevében beadványt küldjön Sztójay miniszterelnöknek.”¹³⁰ A református és evangélikus egyház kilenc püspökének a miniszterelnökhöz szóló levelét június 23-án adták át, mely a sorban legerősebb tiltakozó lépést jelentette.¹³¹

Ravasz László tehát betegen fekszik Leányfalun, áprilisban már értesül az akkor még nem ismert deportálásokról. Felismeri az ehhez az úthoz vezető szerepének és felelősségének súlyát, megtörik, sír, korábbi cselekedeteinek motivációját nem tudja összeegyeztetni a történésekkel és cselekedni kezd. Felkeresi Jaross Andor belügyminisztert, az Evangélikus Egyházzal közösen tiltakoznak Sztójajnál a mentesítések ügyében, többször is felkeresi a kormányzót, személyesen tiltakozik Sztójajnál, majd a Konvent elnöksége nevében május 17-én és 19-én ismét levelet ír Sztójajnak. Ezen aktivitásokról beszél Éliás, és valamennyit sorolta Horváth Erzsébet is. Éliás nagy reményt fűzött ezekhez a lépésekhez, hangsúlyozza „Táplálta reményemet a konvent gyors reagálása, május 17-i levele, amely a kormány értésére adta: tudjuk, hogy miről van szó, hiába hazudtok.”¹³² Azt is nagyon jó jelnek vettem és Ravasz László magatartásában fordulat kezdetének éreztem, hogy [...] Bereczky Albertet [...] bizalmasává tette...”¹³³ Éliás abban látta Ravasz püspök fájdalmát, hogy az egyházak közös fellépésének hiánya miatt nem sikerült megakadályozni a deportálásokat. Mivel már minden lehetséges fórumon tiltakozott saját és egyháza nevében is, ennél hatásosabb más eszköz a deportálások leállítására nem volt elképzelhető. És ezen a tényen sehogy nem változtat a JPB 1942-es megalakítása, de még a JPB által addig elvégzett munka sem. Ravasz püspök sem nyugtatta magát (akkor még) e tétivel, hanem „érezte ezt a rendkívül kedvezőtlen helyzetet”. Ez az ő személyes tragédiája, s ez a hónap az, amely Ravasz László tetteiről valóban szólhat a zsidómentésben. Sajnálatos módon a jelentős tetteknek az addig deportáltakra már nem volt eredménye. A deportálások július eleji leállításában azonban a Horváth Erzsébet által idézett véleménnyel ellentétben elsősorban nem a magyar kereszténység érdeme,

ebben már több más – jelentős, és elsősorban a nemzetközi diplomácia – szempont is közrejátszott.

A mentesítések kapcsán érdekes adalék azoknak véghezvitele. A Pro memoriában¹³⁴ Ravasz László célként jelölte meg a konkrét intézkedések elleni tiltakozást, másrészt, hogy minél több ember számára tudjanak mentességet kivívni. Levelet ír ez ügyben Jaross belügyminiszternek (1944. április 4.), tárgyal Ambrózy Gyula kabinetfőnökkel, majd a belügyminiszterrel és levélben fordul a miniszterelnökhöz (április 6.). A miniszterelnök újbóli válasza, korábbi, május 10-i válasza után, mely apró kedvezményeket tartalmaz, május 19-én újabb levélben fordul a miniszterelnökhöz. A presbiterek mentesítése kapcsán a belügyminiszter hozzájárult a zsinati küldöttség kéréséhez június 17-én.¹³⁵ Éliás József visszaemlékezésében megírja, hogy a mentesítés feltétele az volt, hogy „névsorukat – adataikkal ellátva – Ravasz László a kabinetirodához felterjeszti. A lista megszerkesztése az én feladatom volt. Kemény munkát jelentett, de 6 nap alatt elkészítettem és július közepén személyesen adtam át Dr. Kiss József konventi főtanácsosnak. Eltelt augusztus is, de nem történt semmi. Bereczky Albert szeptember elején eljár Ambrózynál, aki közölte: még mindig nem kapta meg a Ravasz László által aláírt listát. Telefonáltam Dr. Kissnek. Nevetve válaszolt: semmi se múlt rajta, listámat a püspök nem írta alá. Felkerestem a nyaralásából visszatért Muraközyt, kérve intézkedését. Megígérte, de 1944. október 15-ig semmit sem ért el (okt. 15-től minden mentesítés megszűnt). Szálasiék «nem ismertek kivételt»,”¹³⁶ – azaz volt dokumentáltan elért eredmény is, de ennek használhatóságát Ravasz László hiúsította meg, tette érthetetlen.

Visszatérve a bűnbánat és a bocsánatkérés kérdésköréhez olyan mércéhez szeretnék igazodni Ravasz László és az MRE kapcsán, mely bizonyára nem vált ki ellenérzést, erre garancia maga a szerző, Ravasz László. 1941 Nagypénteki prédikációjában Ravasz az alábbi definíciót adta: „Megbocsátani csak annak lehet, aki megbánta bűnét s ezt a bocsánatot élete legfőbb javának tartja. Olyan nagynak, hogy magát tökéletesen méltatlannak tartja reá. Nincs bűnbocsánat bűnbánat nélkül. De bűnét csak az bánhatja meg, aki megismeri egész szörnyűségét, rájön, hogy micsoda rontás és nyomorúság a bűn következménye.”¹³⁷

Az egyház bűnbánati lépései

Sorba véve az eseményeket a február 11-i prédikáción, a két püspöki jelentésen, az 1945. augusztusi pásztorlevélen és a zsinat 1946. május 9-i határozatán túl több egészen jelentős esemény is történt a református egyházban a bűnbánat vonatkozásában,

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

melyről a tanulmány hallgat, s ezzel nincs egyedül, mert követi a korábbi református egyháztörténeti hagyományt. Az alábbiakban szeretnék néhány általam lényegesnek tartott további eseményt megemlíteni és értékelést idézni, illetve az említetteket néhol kiegészíteni:

A Dunamelléki Református Egyházkerület Tanácsának 1945. április 10-i ülésén Ravasz László bemutatta a református egyház vezetőségének magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentését (Pro memoria),¹³⁸ melyről határozatként az „Egyházkerületi tanács mélységes ellenérzésének ad kifejezést a Magyarországon lejátszódott embertelen és irgalmatlan zsidóüldözések miatt. Helyesléssel veszi tudomásul a dunamelléki püspöknek, aki egyszersmind az egyetemes konvent lelkészelnöke is, e kérdésben tanúsított magatartását s örömmel iktatja jegyzőkönyvébe, hogy püspöke súlyos betegségének hosszú hónapjai alatt is ereje megfeszítésével teljesítette pásztori és bizonyosságtevői tisztét”.¹³⁹

Ismertek Ravasz László ekkor mondott prédikációi, írásai és interjúi. Fenyő Miksa és dr. Rátkai Károly véleményét idézném Ravasz László megnyilvánulásai kapcsán: Fenyő döbbenetesen konstataálta, hogy Ravasz keményen elítéli a nagyrészt elpusztított zsidóság megmaradt részét, mivel az kevés bűnbánatot és önismeretet tanúsít saját „destruktív törekvéseivel” kapcsolatban.¹⁴⁰ „Dr. Rátkai Károly volt református presbiter (aki megjárta a mauthauseni koncentrációs tábor is) csalódását fejezte ki Ravasz László interjújával kapcsolatban. Rátkai kevésnek és őszintétlennek tartotta Ravasz „védőbeszédét” és „vádiratát”, amellyel a püspök felmentést keres magának és egyházának: „Ez a nyilatkozat vádol és védekezik egyszerre. A vád, amit önmaga és azok ellen emel, akik nem oltották elég nagy hévvel és elég nagy bátorsággal a hitlerista démonizmus tüzét – valljuk meg – ügyészi megnyilatkozásnak túlságosan kíméletes önmarcangolás, a védekezés pedig annyira átlátszó kísérletezés, hogy csak azokat téveszti meg, akik nem voltak szem- és fültanúi a nyilas szemlélet szétterpeszkedésének az egyházi életben.”¹⁴¹ Azaz e két kortárs véleménye sem volt olyan pozitív, mint a tanulmányból következhetne.

A Zsinati Tanács – mely az országos zsinat hatáskörével van felruházva – 1946. május 9-ei ülésének nyilatkozatát a tanulmány kapcsán már említettük. E lépés volt az első, jelentős megnyilvánulás az MRE részéről. A határozatról az Élet és Jövő 1946. május 25-i száma adott hírt az egyházon belül, Az egyház bünt vall Isten előtt címmel. A Vigiliában idézett mondatnál jóval bővebb a nyilatkozat és az idézet a nyilatkozat jelentőségét nem is tudja teljesen alátámasztani. Tartalmazza továbbá, hogy a zsinat „mélyen megalázkodva megvallja bűnét, amellyel Isten fölségét megsértette.”

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Kinyilvánítja, hogy „mint egyének is bűnbánatot tartunk. [...] Életünk nem ütött pecsétet arra, amiről tanítottunk és prédikáltunk...”¹⁴²

Az MRE megújulásáért a Magyar Református Ébredés 1946. július 27-i számában megjelent meghívó alapján a lap szerkesztősége Nyíregyházára invitálta valamennyi református lelkészt, presbitert, gyülekezeti munkást és érdeklődőt, „hogyan az ott tartandó Szabad Tanácson, együttesen megtárgyaljuk az evangelizációt, a reformációt és a magyar ébredés időszerű kérdéseit.”¹⁴³ A Kossuth Könyvkiadónál 1987-ben megjelent „A magyar protestantizmus 1918-1948” c. könyv meg sem említi a Szabad Tanácsot, de jelentőségét jól mutatja, hogy az Interneten is elérhető Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának 2007/2008. tanévi szemeszterfüzete a II. félév során megszerzendő ismeretek között a Magyar egyháztörténet 4. (ETRR057) tantárgy témái között külön is nevesíti.¹⁴⁴

Bereczky Albert a Szabad Tanács deklarációjáról megjelent könyv előszavában határozottan kinyilvánította, hogy semmilyen szándékuk nem volt egyházzakadást okozni, „sőt még a hivatalos tényezőkkel szemben valami ellenérzés vagy bizalmatlanság se.”¹⁴⁵ Továbbá kijelentette, hogy „Ez a mi Szabad Tanácsunk nem az egyház hivatalos szervezeteinek a háta mögött és nem hivatalos vezetőinek tudtán kívül jött össze...”. A tanácsról a korabeli források idézetelensége¹⁴⁶ okán főleg Bibótól ismert, hogy „Bereczky Albert és a Magyar Református Ébredés c. lap kezdeményezésére, Nyíregyházára 1946. aug. 14-17-re összehívták a református lelkészeket, presbitereket, tanítókat és más egyházi embereket az evangelizáció, az egyházpolitikai és belpolitikai kérdések megvitatására. Majd 350-en jöttek össze.”¹⁴⁷ Komoróczy értékelése szerint itt „az egyházi vezetéssel szembenálló, ellenzéki csoport” gyűlt össze.¹⁴⁸ Éliás József ellenben „evangéliumi és¹⁴⁹ haladó lelkészek és világi egyházszerető férfiak nagy, közös találkozására”¹⁵⁰ emlékezik vissza, mint résztvevő. „Nem periférikus társulás volt ez, a résztvevők nagy száma és súlya is bizonyítja.”¹⁵¹ Az Országos Református Szabad Tanács (továbbiakban ORSZT vagy Szabad Tanács) kialakulásának előzményeivel foglalkozik Ladányi Sándor a Ráday Gyűjtemény 1999-es évkönyvében, s leírásában negatív élt vagy hangsúlyt nem vélek felfedezni. A Bereczky Albert, Békefi Benő, Viktor János névvel fémjelzett tanácskozás célja az eredményeiknek a teljes egyház elé tárása volt, valamint javaslatok kidolgozása az egyházi vezetés felé. A Tanács egy állandó és öt témabizottságban vitatta meg az időszerűnek és az egyház megújulását véleményük szerint biztosítandónak tartott lépéseket.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Az ORSZT – Bereczky Albert megfogalmazásával¹⁵² – nyilatkozatot adott ki Az Egyház és a zsidókérdés címmel, melyet a fellelhető források idézése és rövidítése¹⁵³ miatt teljes terjedelmében idézek:

„Az Országos Református Szabad Tanács Isten iránti hálával és örömmel emlékezik meg a Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsának határozatáról, amelyben megvallotta egyházunk bűneit és mulasztásait a zsidókérdés és a zsidómisszió terén és megállapította a gyülekezetek felelősségét a zsidók közötti evangéliumi szolgálatokért.

Az Országos Református Szabad Tanács nyomatékosan megvallja, hogy a zsidókérdést a keresztyén mivolt, sőt lényegében krisztuskérdésnek tekinti. Éppen ezért az egyház és az igehirdetés feladatának ismeri el azt, hogy az egész magyar népet elsősorban neki kell meggyőznie az antiszemitizmus – s minden egyéb faji, világnézeti vagy felekezeti gyűlölködésen alapuló magatartás vagy mozgalom – a keresztyénséggel összeegyeztethetetlen és Isten sérthetetlen törvényeibe ütköző voltáról.

Éppen e felelőség terhe alatt Isten színe előtt felkéri a lelkipásztorokat, a vallástanítókat, az evangéliumi munkásokat és a presbitériumokat, hogy tegyenek meg mindent az antiszemitizmusnak az evangélium erőivel való leküzdésére.

A reánk nehezedő felelőség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhődve, – átérezve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szeretteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz – megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól. Bűnbánatunk és bocsánatkérésünk komolyságából eredően szeretettel kérjük a magyar zsidóságot, hogy saját legbölcsebb vezetőinek részéről elhangzó intelmeket megszívlevélve, tegyen meg a maga részéről is mindent az új antiszemitizmus ellen és az őszinte megbékülés érdekében, hogy a kölcsönös bosszú és gyűlölet cselekedetei helyett lehetővé váljék a kölcsönös megbecsülés és együttélés.”^{154,155}

A Szabad Tanácsról hosszan írt Hevesi Endre tudósításában¹⁵⁶ – amiben ő 270 résztvevőt említ –, melynek már a címe is figyelemfelhívó: „A magyar reformátusság részvétének kifejezése mellett bocsánatot kér a magyar zsidóságtól”. Hevesi kiemeli, hogy „Évszázadok óta most történt először, hogy a lelkészek és világiak a maguk akaratából, az egyházi vezetőség utasítása nélkül, gyűltek össze megbeszélésre. Ez azonban nem volt a vezetőség ellen irányuló lépés, ebben nem volt forradalmi újítás, ez megfelelt a református egyház lényegéhez tartozó demokratikus szellemnek.” A deklarációk ismertetése során tudatja, hogy „a magyar reformátusság nevében

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

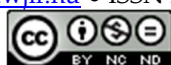
megrendülten néz vissza az utolsó öt év zsidóüldözésére, részvétének kifejezésével «bocsánatot kér» a magyar zsidóságtól. (Ez az első eset, hogy sajnálkozás, ténymegállapítás, mentegetés helyett a bocsánatkérés szava szólalt meg egy magyar testület részéről.)”

Az ÖTKB kiadványa¹⁵⁷ 1993 júliusában a következőt írja a bűnbánat kapcsán: „a keresztyén egyházak nem ébredtek tudatára, milyen jelentőségű, hogy Magyarországon maradt életben a legnagyobb zsidó közösség Európában. Útmutató lehetett volna szerepük a bűnbánatban és a megmenekült zsidósággal való megbékélésben. Ugyan születtek bűnbánó nyilatkozatok (pl. a nyíregyházi Szabad Tanácsé, 1946), de ez korántsem volt jellemző az egyházi közvéleményre. Az egyházak sokkal inkább sértve érezték magukat az antiszemitizmus vádja által.”

Időben a következő említést a Nyíregyházi Zsidó Hitközség folyóiratának 2010. (!) júniusi számában találtam az ORSZT nyilatkozatáról. A Sófár közli a bocsánatkérés szövegét, a 2010. június 6-i holokauszt megemlékezésről tudósítva, ugyanis Kertész Gábor elnök beszédében idézte.¹⁵⁸

A bűnbánat visszavonása

Ravasz László az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) 1946. szeptember 25-i, budapesti közgyűlés elnöki megnyitó beszédében, „Zsidókérdés” témakörben, 1200 pap előtt¹⁵⁹ az alábbiakat mondta: „Sötét nyugati példák iránymutatása, az egyre inkább elhatalmasodó szellemi megszállás, majd később a brutális politikai kényuraság kényszerítette bele a magyar népet a lelkétől tökéletesen idegen formába [ti. a zsidókérdés megoldásának ismert útján], amelyért maga is szenvedett, s amelyért ma rettenetes felelősséget kénytelen hordozni. Ebben az apokaliptikus világban egyedül az egyházak emelték fel tiltakozó szavukat. Hallgatott az utca, hallgattak a pártok, hallgattak a tudománynak, a művészetnek a fórumai, hallgatott a sajtó, legjobban hallgattak azok, akiket üldöztek. Egyedül az egyház szólalt meg. Talán bátortalanul, de kockáztatva azt, hogy saját népe ellene fordul. [...] A magyar református egyház [...] vallotta és vallja, hogy az antiszemitizmus pusztító lélekveszedelem, amelyet el kell távoztatni ettől a nemzettől. Felemeli tiltakozó és elítélő szavát minden vérvád és örült legenda ellen [...]. Mindezeknél ügyet sem vet arra, jár-e hála és elismerés, vagy legalább is köszönet a szolgálatáért, de azt kénytelen megállapítani, hogy nem kért a zsidóktól bocsánatot, egyszerűen azért, mert épp úgy nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot, mint ahogy nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét vallani meg.”¹⁶⁰

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Ravasz László fenti mondataival elvetette a bocsánatkérést, mert nem érzett bűnbánatot. Állásfoglalásával nem csak a Szabad Tanács deklarációját vetette el, hanem a Zsinati Tanács május 9-i bűnvallását is és a Szabad Tanács kérését megakadályozva a deklarációt nem terjesztette a zsinat elé megtárgyalásra.¹⁶¹ Összegezve, végeredményképp Ravasz László nem kért bocsánatot régi antiszemita írásaiért, beszédeiért, háborús lelkesítő buzdításaiért, parlamenti felszólalásaiért, korai passzivitásáért a vidéki zsidóság deportálása során. Éliás József szerint „lehet, hogy a Szabad Tanács megfogalmazása nem volt „szerencsés”, a visszavonás egész biztosan szerencsétlen volt”.¹⁶²

A deklaráció zsinati megtárgyalása és elfogadása biztosíthatta volna, hogy a határozat bocsánatkérésként a zsidóság felé hitelesen elhangozhasson a hivatalos református egyház részéről. Éliás József visszaemlékezése szerint Ravasz László „szűnni nem akaró tapsorkán közepette vonta vissza a bocsánatkérést”¹⁶³ és „Ravasz László elutasító szavait üvöltő ujjongás, lábdobogással kísért taps követte”.¹⁶⁴

Az elutasított bocsánatkérésről Bibó István is megemlékezik, igaz nem nevezi néven püspökét és apósát, Ravasz Lászlót: „Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom nevében való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja, és biztos a visszhangja. Ha ez bizonyos lett volna, már rég meg is történt volna; tudjuk azonban, hogy az erre irányuló kísérletek balul végződtek. Említettük, hogy milyen ingerültséget keltett egy nyilatkozat, mely maga s mások nevében bocsánatot kért a zsidóságtól. Mondhatjuk, hogy a bocsánatkérés talán nem a legszerencsésőbb fogalmazás, mert ha más emberhez vagy emberekhez van intézve, akkor mindig ott lebeg felette az a veszedelem, hogy a bocsánatkérő számára a túljátszott önlealacsonyítás, a címzett számára pedig az erkölcsi pöffeszkedés vagy kegyes leereszkedés torz gesztusaira ad alkalmat. Egy társadalom azonban, melyben erőteljesen él a felelősségvállalás szelleme, nem akadt volna meg szavakon vagy formákon, hanem azokat megfelelően kiigazítva, továbbhaladt volna a lényeg, a felelősség megállapítása, vállalása és viselése felé. Nálunk nem ez történt, hanem egy meglehetősen ingerült elutasítás következett, s nehezen fog menni, hogy társadalmunk feladja azokat az okokat vagy álokokat, melyeket a felelősségvállalás ellen kialakított magának. Aki tehát újból megpróbál e kérdésben a magyar nemzet, a magyar társadalom nevében valami magvasat és igazat nyilatkozni, könnyen szembe fogja magát újból találni azzal az ingerült kérdéssel, hogy: ki bízta meg ezzel?”¹⁶⁵ „Minden kísérlet azonban, amely eddig ennek a valaminek a kimondására irányult, balul végződött; s olyan nyílt vagy rejtett ellenségességet váltott ki, ami minden megvitatást és folytatást lehetetlenné tett. Azokat a megnyilatkozásokat, melyek a

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

magyar nép egészének a zsidóüldözésekért és zsidógyilkolásokért való bizonyos felelősségéről és felelősségvállalásáról szóltak, hivatalosak is és a közvélemény is azzal utasították vissza, hogy nem helyes magunkat feketébb színben feltüntetni, mint amilyenek vagyunk. Mikor pedig egyházi férfiaknak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép s a maguk egyháza nevében egyenesen bocsánatot kért a zsidóságtól, e túlzottnak ítélt megalázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza.”^{166,167}

Nagy Antal Mihály az ORSZT nyilatkozatával kapcsolatos egyházi kezelést így értékeli: „Sajnos, az Országos Református Szabad Tanács bocsánatkérése nem lett a református egyház hivatalos bocsánatkérésévé, mivel az ORLE gyűlésen Ravasz Lászlónál elakadt. A szívek vizsgálója és bírója Isten. Valószínű azonban, hogy azok voltak és vannak ma is többségben, akik Ravasz Lászlóhoz hasonlóan gondolkodnak.”¹⁶⁸

Az ORSZT hivatalos kiadványában Bereczky Albert részletesen kitér a deklaráció és a kötet megjelenése között eltelt időben tapasztalt – elsősorban negatív – kritikákra, melyre választ is ad: „Ez okozta a legtöbb botránkozást. Amit Nyíregyházán nyilatkoztunk, legtöbben el sem olvasták, mert nagy divattá lett még egyházi körökben is úgy beszélni, hogy nem tudjuk, miről van szó. [...] A deklaráció első része a zsinati tanács határozatáról emlékezik meg, amennyiben egyházunk hivatalos testülete megvallotta egyházunk bűneit és mulasztásait a zsidókérdés és a zsidómisszió terén és megállapította a gyülekezetek felelősségét a zsidók közötti evangéliumi szolgálatukért. Ez senkit sem izgat. Nem hallottam, hogy valaki lázba jött volna, hogy a zsinati tanács bűnbánatot tart, illetve bűnbánatot akar tartatni a gyülekezetekkel, hogy a zsidómissziót nem végeztük és még mindig nem végezzük eléggé. [...] Senkit sem hallottam fölháborodni amiatt, hogy mi a keresztyénséget ilyen radikálisnak és minden gyűlölködéssel végképp összeegyeztethetetlennek tartjuk. [...] Ebből [A deklarációból] megint senki a felháborodók közül nem tudta elolvasni azt, hogy itt valami egészen új lehetőség nyílt a magyar zsidósággal való komoly megbeszélésre, mert erre a mi részünkről a keresztyén következetesség útjának végigjárásával megteremtettük az erkölcsi alapot. A bocsánatkérésig elmenő komoly bűnbánat módot és lehetőséget adott egy olyan kérésre és figyelmeztetésre a zsidóság felé, amit e nélkül nem lehetne elmondani. [...] Isten valami olyant tanított, mutatott meg és élt elénk Jézus Krisztusban, hogy csak az a kérdés: vajjon Ő szerinte végig szabad-e vinni a bűnbánat szorongatását a bocsánatkérésig, – függetlenül attól, hogy erre emberek mi véleményt mondanak. Az emberi vélemények ritkán egyeznek Jézus véleményével.”¹⁶⁹ Bibó helyzetértékelése alapján itt lavírozásnak nincs helye:

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

„Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét. Megállapítani pld. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és száralmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarát megérettetésének az igyekezetén túlmenően, mindenestül vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeit vagy a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért felelős, vagy mi mindennek a felelősségében részes. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”¹⁷⁰

Ravasz Lászlónak az ORLE közgyűlésén mondott beszéde után nincs alap kijelenteni, illetve hangoztatni, hogy a református egyház bocsánatot kért a zsidóságtól. Mert bár megtörtént, azt a zsinat lelkészi elnöke maga vonta vissza, a bocsánatkérés alapját is megkérdőjelezve. Az ORSZT határozatának tekintélyével való visszautasításával és negligálásával még azt a bocsánatkérést is hatálytalanítani volt képes, melyet egyházának egy része – hangsúlyozottan nem az egyház helyett, hanem a maguk nevében – tett.

Az 1947. januári közös püspöki körlevél kinyilvánítja nagyon határozottan, hogy „nem érdemli meg az igehirdető és a pásztor nevet az, [...] aki odáig tévelyedik el, hogy akármilyen burkoltan is, faji alapon, a vérbálványozó ideológia titkos újraélesztésével antiszemitizmust hirdet, kathedrán vagy azon kívül”¹⁷¹ azonban aláírói egy részének a korábbi években markánsan kinyilvánított zsidóellenes nyilatkozatai miatt az elhangzott szavak súlya nem bizonyult hitelesnek.

1947. április 15-én átvételre került a Debreceni Protestáns Lapokból és jelent meg újfent a Megújulásban Révész Imre püspök írása a közösségi bűnbánatról. Az MRE és a német hitvalló egyház összehasonlítása kapcsán kifejezi óhaját, hogy „a mi hitvalló egyházzá alakulásunknak legelső lépése – még sokkal inkább, mint német testvéreinknél – csakis a nagy közös bűnbánat és bűnvallás lehet.”¹⁷² Az ORSZT második, március 26-28 között tartott tanácskozásáról szintén e lapszám közli, mint a tanács állásfoglalását, hogy „Isten a zsidókérdésben a békéltetés szolgálatát várja az egyháztól, mégpedig az igazi, bűnbánó és önmegtagadó krisztusi szeretet alapján.”¹⁷³

Mindkét megnyilatkozás alátámasztja, hogy a bűnbánat az egyház előtt lévő fontos feladat!

A bűnbánat újra napirendre kerül

A fenti eseménysor után a bocsánatkérés nyitva maradt, mivel a zsinati nyilatkozat hitelét veszítette Ravasz Lászlónak az ORSZT nyilatkozatának visszautasítása miatt az ORLE gyűlésén, illetve az ORSZT nyilatkozata nem került a zsinati tanács elé. E hiányosságra próbálta felhívni a figyelmet Sipos Tibor, a Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat lelkésze, mint Éliás József kiadója, a *Mæcenatura Hungarica* vezetőjeként, amikor Éliás József *A gyökerekig ásva le c.* könyvéhez függelékkel csatolt *A megakadályozott bocsánatkérés* címmel 1988 júliusában.¹⁷⁴ A közzétett ismertető további adalékot szolgáltat az ORSZT-vel kapcsolatban, nevezetesen, hogy az 1946-os nyilatkozatot 107 szavazattal 14 ellenében fogadta el a Szabad Tanács. A melléklet – 40 év távlatából először – közli az ORSZT Az egyház és a zsidókérdés című nyilatkozatának lényegi részét. Megállapítja, hogy „az ORSZT bocsánatkérése az egész magyar református egyház nevében történő bocsánatkérésé válhatott volna, ha a református zsinat is megtárgyalja, és mint határozatot a zsidósággal, valamint az érintettekkel közli. Egy ilyen bocsánatkérésre sajnos a mai napig nem került sor.”

A Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat Mainzi Gyülekezete 1988. november 13-án levelet küldött „a világon élő minden magyar református gyülekezetnek”, levelét a Magyar Református Egyház Főtiszteletű Zsinati Elnökségének címezve. A levél az ORSZT határozata kapcsán ismerteti, hogy „a Mainz-i körzet altmünsteri magyar gyülekezete 1988. november 13-án az istentisztelet után összejevetel keretében a német zsinagógák felgyújtásának 50. évfordulójára emlékezve megtárgyalta a fent nevezett határozat sorsát. Megrendülten vette tudomásul, hogy a Nyíregyházi Határozat nem juthatott 1946-ban – és sajnos azóta sem – az összmagyar reformátusságot képviselő zsinat elé tanulmányozás céljából. Nemcsak a korabeli politikusokat és egyházi vezetőket, hanem az elmúlt 42 esztendő reprezentánsait is terheli a felelősség ezért a mulasztásért.”¹⁷⁵ A gyülekezet kérte a zsinat elnökségét, hogy tárgyalja meg az ORSZT határozatát és a határozat jelentőségéről tájékoztassa valamennyi református gyülekezetet. Elhatározásuk és kérésük okaként az alábbiakat jelölték meg: „Behegedt sebeket feltépni és ez által nemzeti nyugtalanságot okozni véték – ezt mi is valljuk. Hogy Izrael magyar maradékának sebei behegedtek-e, mi nem tudjuk megítélni. Azt viszont bizonyosan tudjuk, hogy az Izrael ellen aktívan vétők és passzívan szemlélők lelkiismeretén nem

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

hegedhettek be a sebek, amiket önmaguknak okoztak. Kezeletlenül maradvá elmérgesedtek, és ahogy a jelek mutatják, tovább fertőztek. Az a múlt, amely még nem nyert feldolgozást, az a jelent deformálja és sorsszerűen befolyásolja a jövőt. Önvizsgálat, bűnbánat, bocsánatkérés és bocsánatvétel megélése nélkül nincs gyógyulás.”¹⁷⁶

A Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat csatlakozási felhívására – tudomásom szerint – egyetlen reakció volt: a Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt német egyházi újság újságírója, Wolfgang Frank 1989-ben adott összefoglalást arról, hogyan nézett szembe önmagával a Magyar Református Egyház a zsidókérdést illetően. Ebből a cikkből idézek részleteket:¹⁷⁷

„Az ideológiai okokból történt elhallgatásnak a Magyar Református Egyházra is voltak kihatásai. 1946-ban a Zsinati Tanács beismerte az egyházi mulasztásokat a zsidó kérdésben, ahogy röviddel ezelőtt Sipos Tibor, a Hessen, Rajna-Pfalz és Észak-Baden tartományok magyar református gyülekezeteinek lelkipásztora Boppardból tudatta. A Zsinati Tanács akkoriban „hangsúlyozta a gyülekezetek keresztyén szolgálatának fontosságát is a zsidók között. [...] Ugyancsak 1946-ban azt nyilatkozta a Magyar Református Szabad Tanács, amelynek 121 tagja volt, hogy az antiszemitizmus természete összeegyeztethetetlen a keresztyénséggel: „Mebánásunk és bocsánatkérésünk komolyságából következően szeretettel kérjük fel a magyar zsidóságot megbékélésre, hogy a kölcsönös megbecsülés és az együttélés lehetségessé váljon”. [...] Az ezzel a nyilatkozattal kapcsolatban feltett kérdésre Dr. Tóth Károly budapesti püspök egy 1948-ban készült egyházi tanulmányra utalt csupán. Szerinte abból az derül ki, hogy a teológia és a keresztyén tudat az antijudaizmus gyökereinek túl kevés figyelmet szentelt. Mindenekelőtt túl keveset foglalkozott azzal, hogy a zsinagógán és a zsidó népen állítólag egy isteni átok terhe nyugszik, „az Istengyilkosság bélyege”. [...] Az a probléma ezekkel az egyházi állásfoglalásokkal, hogy a széles nyilvánosságnak nem hozták a tudomására. Ha Sipos lelkésznek hinni lehet, akkor a dokumentumok még a gyülekezeteket sem érték el. Persze most, amikor a parlament már megszólalt, az egyház is követhetné. [...] Tóth Károly véleménye szerint Magyarország felszabadítása után sajnos nagyon sok nyilatkozat és beszéd hangzott el arról hogy ki mit tett: „Szomorú azonban az, hogy alig volt valaki, aki szükségét érezte volna egy bűnvallásnak.”¹⁷⁸

A Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat felhívása, mely azt szorgalmazta, hogy az ORSZT-nek Az egyház és a zsidókérdés című nyilatkozatát a zsinat tárgyalja meg nem járt eredménnyel. A Zsinat Elnökségéhez címzett levelük válasz nélkül maradt.¹⁷⁹

A bűnbánat felelevenítése

1990. július 12-én a Magyarországi Református Egyház Zsinata nyilatkozatot adott ki az MRE zsinatának a zsidósággal való kapcsolatáról. Ezt a nyilatkozatot a Zsinat 2007. november 21-i határozatával megerősítette.¹⁸⁰ A bűnbánat őszinte hangján megszólaló zsinati határozat ugyanakkor – sajnálatosan – egy korábbi hagyomány felelevenítője, mégpedig a bocsánatkérés tartalmának nem egyértelmű megfogalmazása, a kínosan kicentizett határmezsgyén való lavírozás, az egyház embermentő tevékenységének ismertetése és azon tettek összefoglaló ismertetése, melyekben „gyengének” bizonyult. E határozat leginkább „átlátszó” pontja az, hogy egy könnyebb, de nem valós megoldást választott a bocsánatkérésre, amit egyszer s mindenkorra szeretett volna – megfelelően – lezárni. Idézem: „E bűnbánat hangja szólalt meg 1946-ban a Zsinati Tanács határozatában, melyet az Országos Református Szabadtanács nyilatkozata követett:»A ránk nehezedő felelősség súlya alatt a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt... megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól.« (Bp. 1949. 73. 1.)” Mint fentebb részletesen ismertettem, ez az az ORSZT határozat, melyet Ravasz László visszautasított. Azt mondta, hogy az MRE „nem kért a zsidóktól bocsánatot, egyszerűen azért, mert épp úgy nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot, mint ahogy nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét vallani meg”.¹⁸¹ Tehát, e 2007-es határozat egyetlen bocsánatkérő mondata egy olyan 1946. augusztusi ORSZT nyilatkozatra való hivatkozás, mellyel az egyház egésze akkor nem azonosult. Évtizedeken keresztül elhallgatott, az után pedig anélkül, hogy a teljes nyilatkozatot ismertette, tárgyalta volna, annak egy kiragadott mondatát, mintha régóta így gondolná beidézte és így tette magáévá, rá, mint megtörtént eseményre hivatkozva és így szinte az 1946. május 9-i saját zsinati határozatával egy szintre emelte.¹⁸² A teljes határozat nem képezi vizsgálódásunk tárgyát, a bocsánatkéréssel további pontjai nem foglalkoznak.

Felsorolásom nem teljes körű, hiszen a tanulmány kapcsán a református egyház bűnbánati intézkedéseit vettük sorra. Ebbe a folyamatba illeszkedik Horn Gyula miniszterelnök 1994. júliusi, a zsidóságtól való bocsánatkérése utáni egyházi megnyilvánulás is:¹⁸³ decemberben a Magyar Katolikus Püspöki konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa (melynek az MRE is tagja) közös nyilatkozatot bocsájtott ki a Holocaust ötvenedik évfordulója alkalmából.¹⁸⁴

Úgy látom azonban, hogy a bemutatott zsinati határozat, Ravasz László püspök beszéde és az utóbbi zsinati határozat semmiképpen sem képez logikailag egy fejlődési folyamatot, de még csak egy konstans, szilárd álláspontot sem; ami minimum

szükségessé tenné a kérdés behatóbb vizsgálatát és a következtetések levonását a bevezetőben már ismertetett elvek és egyházi elvárások alapján.

A bűnbánat teológiai háttere

A kérdés értékeléséhez nagy segítséget nyújt Dr. Tatai István könyvben is megjelent doktori disszertációja, mely *Az Egyház és Izrael kapcsolatát vizsgálva* részletesen ismerteti a holokauszt utáni hat legfontosabb (külföldi) egyházi dokumentumot.¹⁸⁵ A számos forrást elemző és kritikai értékelésén túl az egyház és Izrael kapcsolatát bemutató korrelációs modelleken kívül saját, új, egy kívánatos református modellt ismertet, nem kerülve ki a neuralgikus kérdéseket sem. A könyv 8. fejezete konklúziókat fogalmaz meg: „Mit cselekedjünk, atyánkfiai?” címmel. Az MRE megnyilvánulásai kapcsán a 2007-es zsinati határozat értékelésekor Tatai úgy látja, hogy az megerősíti az 1946-os zsinati határozatot, és az 1990-es zsinati, valamint az 1949-es (helyesen 1946!) ORSZT nyilatkozatokat. Sajnos sem a magyar vonatkozások, sem a konklúziók kapcsán egyáltalán nem derül ki, hogy Tatai mire alapozza fenti véleményét. Nem derül ki, hogy ez saját álláspontja, vagy egyháza hivatalos nézete-e; de mint a téma – általam ismert – legfelkészültebb magyarországi tekintélyének készséggel elfogadnám feltételezhetően megalapozott véleményét, hogy az MRE teljesen magáévá tette, nyilatkozatában és határozatában nemcsak elfogadta, de hirdeti is mind az 1946-os zsinati határozat, mind az 1946-os ORSZT nyilatkozat, zsidósággal kapcsolatos őszinte bűnbánatát és bocsánatkérését. Ehhez azonban minimum egy logikai láncszem hiányzik, nevezetesen az, hogy mikor és mily módon tárgyalta és fogadta el az MRE zsinata az ORSZT nyilatkozatát, mikor és hogyan határolódott el az 1946-os ORLE gyűlésen kijelentett, a bocsánatkérés szükségtelenségéről kinyilatkoztatott Ravasz Lászlói gondolatoktól. Ha így is van elméleti síkon – a gyakorlatban lenne még teendő! Hiányérzetem ezzel kapcsolatosan az, hogy ha az ORSZT határozat megismeréséhez, a fenti folyamat lényegi elemeinek feltárásához és a részletek közötti kapcsolatok megismeréséhez több hónapos oknyomozó munkára van szükség egy kilenc éve deklarált egyházi álláspont megismerése kapcsán, akkor annak nemhogy gyakorlati (homiletikai, missziológiai, pasztorálpszichológiai), de elméleti (teológiai, exegetikai, egyháztörténelmi) vonatkozásai sem épülhettek be az egyház mindennapjaiba, a hívek egyháztörténelmi, bibliaértelmezési ismereteibe és gondolkozásába. Nota bene a nemzet egyéb tagjainak, különösen a zsidóságnak az MRE-ről kialakított ismereteibe. Ne felejtjük Bereczky Albert 1946-ban mondott és a zsinat által határozatra emelt szavait: „A bűnbánat őszinteségét az mutatja, hogy van-e változás”!

A számomra hiányzó logikai láncszem után kutatva döbbsentem rá, hogy mennyire hasznos és megszívlelendő e fejezet utolsó pontja¹⁸⁶, a missziológiai aspektus, mely a konklúzióban szerepel, s így a mondanivalók összefoglalása, a lényeges gondolatok kiemelése. Korábban – számomra a könyvből – nem derült ki, de itt megjelenik az általam is jelzett hiány, igaz más, súlyosabb aspektusból. „A zsidó nép iránti szerető felelősség az Egyházat arra készíti, hogy az elkészített „*hora confessionis*”-ban számot adjon reménységéről.¹⁸⁷ Ennek előfeltételei azonban nyilvánvalóak: őszintébb Isten és a zsidóság előtti bűnbánatra, krisztusi szeretetre, és a Szentlélekért könyörgő további és elmélyülő teológiai újragondolásra van szükségünk.”¹⁸⁸ A nagyon mély és elgondolkodtató mondat általam vélt jelentése szerint Tatai a szükségesre és a bűnbánat előfeltételeként megjelölt teendőkre teszi a hangsúlyt az MRE nyilatkozatainak értékelése helyett, de ezzel többet is mond; mégpedig azt, hogy jelen állapotában az Egyház még nem alkalmas, nem képes az őszinte bűnbánat hangján nyilatkozatot tenni és határozatot hozni a zsidósággal kapcsolatban saját szerepéről.

Az egyház bűnbánatának kérdésével, bár nem széles körben, ugyanakkor bárki számára hozzáférhetően többen is foglalkoztak behatóan. Majsai Tamás előadásában és annak írott tanulmányában¹⁸⁹ részletesen elemzi a református egyház bűnbánatát, kronologikusan végigvéve a megtett lépéseket. Maga az előadás a pannonhalmi apátságban – Várszegi Asztrik főapát egyéni kezdeményezésére jött létre, és nem a magyar katolikus egyház egészének a megmozdulása volt¹⁹⁰ – hangzott el, a vatikáni soá dokumentumok kiadása utáni évben, 1999-ben. Megközelítésmódja, a témához való érzékenysége, tárgyyszerűsége példaszerű, fő megállapításai közül legfontosabbnak az alábbi érzem (az eltelt időben történtek ellenére is):

„Magyarországon a protestáns keresztény egyházak (valójában persze a nem protestánsok is) azt a benyomást keltik, hogy a második világháború általános tapasztalataiból kihüvelyezhető populáris konzekvenciákon túli összefüggésrendszerben semmit nem értettek meg a Soá üzenetéből.

A mértékadó, véleményformáló egyházi elit viselkedését általánosan jellemző attitűd az, hogy tilosnak számít ugyan - lényegileg a politikai és közéleti szalonképesség megsértésének veszélye miatt - *intra muros ecclesiae* kód nélkül zsidózni, ám legalább ennyire idegen tőlük a zsidóellenességet perhorreszkálni, a zsidóság és kereszténység közötti *per definitionem* nem antiszemita, *mirabile dictu*, *proexistenciára* irányuló egyházi-teológiai közgondolkozásért fáradozni.”¹⁹¹

Konklúzióként kapott iránymutatás

A részletes kifejtés után összegzőképpen a két fő téma tanulságait úgy látom, hogy elemzett tanulmányunk tankönyvi példája annak az emlékezetformálásnak, mely a

bűnbánattal ellentétesen a történelmi lehetőségek és az Isten által nyújtott feloldozás elmulasztása irányába hat.

A holokauszt történelmi és pszichológiai beágyazásának viszonya kapcsán Kovács Mónika a Hannah Arendt Egyesület elnöke, a holokauszt iskolai oktatása kapcsán¹⁹² egy tíz éve¹⁹³ készült interjújában többek között ezt mondta: „A kollektív emlékezet célja sokszor éppen ellentétes az analitikus történelemtudományéval: egy szempontból – a (nemzeti)¹⁹⁴ csoportéból – leegyszerűsített és elfogult történelemképet nyújt, amelynek funkciója elsősorban nem a megismerés, hanem a pozitív csoportidentitás kialakítása. Jellemző a kollektív emlékezetre, hogy azok a történelmi események kerülnek a középpontjába, amelyekben a nemzeti csoport „jól szerepelt”; a jelen szempontjából elhibázottnak vagy egyenesen bűnösnek tartott cselekedetek „elfelejtődnek” vagy be sem kerülnek az emlékek közé. A kollektív emlékek kialakításának legfontosabb motívuma a csoport identitásának fenntartása. Az pedig szociálpszichológiai közhely, hogy a csoportok – éppúgy, mint az egyének – a pozitív identitás fenntartására motiváltak.” A megértés kötelezettséget jelent, ami biztosít(hat)ja, hogy ami már megtörtént és megtörténhet újra¹⁹⁵ azt az oktatás és a felvilágosítás akadályozza meg.

Befejezésül szeretném Éliás József – sajnos nem elég széles körűen ismert javaslatait – idézni, melyek a fenti gondolatokat igazolják és azoknak nem csak elméleti voltát hitelesítik, melyek talán meghallgatást nyernek és a jövőben megjelenő hasonló tematikájú cikkek, tanulmányok és konferenciák számára jó szándékú elvárásként megfogalmazódhatnak:

„Nagyon helyes, hogy könyvekkel, filmekkel, gondos cikkekkel emlékeznek meg azokról, akik az üldözöttekért minden lehetőt megtettek (olykor a lehetetlent is megkísérelték, vállalva töredelmet, minden kockázatot, az életveszélyt is). Ugyanakkor hadd fejezzem ki – úgy is, mint a mentőakciók, mentőszervezetek vezetői közül az egyetlen még e földön élő – hogy szolgálataink eredményei és tehetetlenségünk tényei között az „arány-statisztikánk” felettébb szomorú. Ezért indokolt és talán nem ünneprontó az a kérésem és javaslatom, hogy soha ne mulasszuk el a hálaadást Istennek a megmentettekért, de a figyelmeztetést sem, hogy még mindig rajtunk van és terhel a tehetetlenség égbekiáltó ténytársasága. Ha a közvetlen és eszközi gyilkosok vagy érdekeltségi társaik a butító felejtést próbálják ránk és belénk, az egész magyar nemzet tudatába szuggerálni s ebben fedezékül az embermentés valóságát fel- és túlnagyítani, keményen utasítsuk vissza. Nagy kár származna az embermentés olyan túlértékeléséből, ami eszközül szolgálhatna arra, hogy az érdekeltek eltakarhassák a soá rém emlékeit... Márpedig azt, ami 1938, 1939, 1941. törvényei folytán és 1944 nyarán, őszén és telén történt, éppen a nem érintett, nem üldözött

Wintermantel: Ravasz László és a Református Egyház

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

42

nemzeti többségnek kell az észlelés állandó „premier-plan” -jában tartania. Tudván, hogy ez a nemzet az 1938-1945 között dívott gondolkodás térhódítását vagy valami ilyesminek a megisméltését nem élné túl.”¹⁹⁶

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

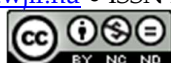
[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

IRODALOMJEGYZÉK

- [1.] Ady E. (1916): Az én kálvinistaságom. – Nyugat 9(6): 378-379.
- [2.] Benczel B. (1946): Beszéljünk őszintén. – Egyenlőség 1(23):3
- [3.] Bereczky A. (1945): A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. – Református Traktátus Vállalat, Budapest.
- [4.] Bereczky A. (1916): Elöljáró sorok némi magyarázatként – In: Országos Református Szabad Tanács. Határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek – Sylvester Ny., Budapest.
- [5.] Bibó I. (1986): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. – In: Válogatott művei. 2. kötet. Magvető Kiadó, Budapest.
- [6.] Bolyki J, Ladányi S. (1987): A református egyház. – In: A magyar protestantizmus 1918-1948. (szerk. Lendvai Ferenc Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- [7.] Bölöny J, Hubai L. (2004): Magyarország kormányai, 1848-2004. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [8.] Braham, Randolph L. (2000): Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. – Múlt és Jövő 11(3-4): 43-60.
- [9.] Braham, Randolph L. (1997): A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon. – Belvárosi Kvk., Budapest.
- [10.] Dombrowszky Á. (1990): Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez...” Éliás József ny. református lelkész visszaemlékezése, interjú. Szerk. Dr. Komoróczy Géza. – MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 2. szám 1990. február.
- [11.] A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1945. április 10-én tartott ülése. 5. jkvsz. A református egyház vezetőinek magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentés. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsülési jegyzőkönyvei. – A Ráday Gyűjtemény Évkönyve A/1a 1944–1947. 24. cs. 6.
- [12.] Az egyház bünt vall Isten előtt. A Zsinati Tanács nyilatkozata (1946). – Élet és Jövő 13 (11):1.
- [13.] Éliás J. (1988?): Mozaikok a Jó Pásztor szolgálatról. – [kazettára mondott visszaemlékezés gépelt leiratának másolata a szerző birtokában, 3,2 szerzői ív].
- [14.] Éliás J. (1988): A gyökerekig ásva le. Négy tanulmány a közös Izrael-ügyről. – Maecenatura Hungarica, Bad Salzig.
- [15.] Éliás J. (1988): Lehulló álarcok. Csupasz szándékok, tettett vakságok, süketségek: válasz annak, aki a történeti megvilágítás pózával a sötétséget

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- szolgálja, mert még mindig és mindenképpen ellenére szolgálhatja. – Magánkiadás, Debrecen-Nagyerdő.
- [16.] Feitl I. (szerk.) (1995): Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-1945. – Politikatörténeti Alapítvány, Budapest.
- [17.] Fekete Zs. (2012): A fénylátó. – Parókia. Dunamelléki Református Egyházkerület honlapja. <https://www.parokia.hu/v/a-fenylato/> Letöltés: 2021.05.10.
- [18.] Fenyő M. (1946): Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944-1945-ből. – Révai Kiadó, Budapest.
- [19.] Fenyő M. (1946): Levél Ravasz László védőbeszédéről. – Haladás 2(1): 3–4.
- [20.] Fisch Henrik (1947): Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben. 1938-ban az I. és 1939-ben, a II. zsidótörvény kapcsán. – Szerzői kiadás, Budapest.
- [21.] Hatos P. (2004): Ravasz László és a magyar református egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai. – Protestáns Szemle 52(4): 211-225.
- [22.] Hatos P. (2012): „Ravasról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni!” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921-ben. – Kommentár 2012(3):49-65.
- [23.] Hatos P. (2008): Ravasz László emlékezete. – Kommentár 2008(6): 119-121.
- [24.] Hatos P. (2016): Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. – Jaffa Kiadó, Budapest.
- [25.] Hevesi E. (1946): A magyar reformátusság részvételének kifejezése mellett bocsánatot kér a magyar zsidóságtól. – Képes Figyelő, augusztus 31.
- [26.] Horváth E. (2012): Aki ment, maga is megmenekül c. előadása a Raoul Wallenberg születésének századik évfordulója alkalmából, a kormány által Wallenberg-évnek nyilvánított 2012. év augusztus 30-án. Az embermentőkre emlékeztek.
- [27.] Horváth E. (2007): Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben. – Protestáns Téka 2(6):30-40.
- [28.] Horváth E. (2014): Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben. – Vigilia 79(3):188-196.
- [29.] Hunyady A. (interjút készítette) (2004): Holokauszt és holokausztoktatás. Interjú Dr. Kovács Mónikával, a Hannah Arendt Egyesület elnökével. – Világosság 45(5): 8-92.
- [30.] Jakab A. (1989): Az Országos Református Szabad Tanács. – Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 1989(24):141-53.

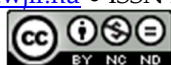
<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- [31.] K. Farkas C. (1999): Zsidótörvények - egy egyházi ember szemével. – In: Fazekas Cs. (szerk): Fiatal egyháztörténészek írásai. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti tanszék, Miskolc
- [32.] Karsai L., Molnár J. (1994): Az Endre-Baky-Jaross per. – Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- [33.] Karsai L. (vál.) (1992): Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881-1992. – Aura Kiadó, Budapest.
- [34.] Karsai L. (2008): Fajvédők és csendestársak. 70 éve fogadták el az első zsidótörvényt. – Hetek Online. Július 2.
https://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/200806/fajvedok_es_csendestarsak
- [35.] Kertész G. (2013): [részlet a beszédéből]. – Sófár 13 (3):11. <http://sofar-ujtag.hu/wp-content/uploads/2013/02/XIII-3.pdf>
- [36.] Ki kicsoda? A holokauszt Magyarországon. –
<http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?type=portrait>
- [37.] Kis Gy. (1987): Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával. – Szerzői kiadás, Budapest.
- [38.] Kiss R. (2006): „Hitvallók.” Adalékok egy protestáns ügyhöz 1961-ből. – ATF Szemle (1): 50-64.
- [39.] Kiss R. (2003): A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből, 1945-1948. – Századvég 8(3):39-68.
- [40.] Kiss R. (2006): Ravasz László püspöki működése. – In: Kósa László (szerk.) Reformátusok Budapesten. 2. köt. Argumentum, Budapest.
- [41.] Komoróczy G. (szerk.) (1995): A zsidó Budapest. – Városháza, MTA Judaisztikai Kutató Csoport, Budapest.
- [42.] Komoróczy G. (2012): A zsidók története Magyarországon. 2. kötet. 1849-től a jelenkorig. – Kalligram, Pozsony.
- [43.] Kósa L. (szerk.) (2008): Konferenciakötet a Dunamelléki Református Egyházkerület 2007. szeptember 29-i emléküléséről, Ravasz László születésének 125. évfordulóján. – Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest.
- [44.] Kozák P.: Ravasz László.
<https://nevpont.hu/palyakep/ravasz-laszlo-cb939> Letöltés: 2021.05.10.
- [45.] Körmendi F. (2011): Júniusi hétköznap. – Napvilág Kiadó, Budapest.
- [46.] Ladányi S. (1999): A magyar protestantizmus az ellenállásban. – Reformátusok Lapja 43 (46):1., 5.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- [47.] Ladányi S. (2005): A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború alatt. – In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. p. 239-245.
- [48.] Levi, P. (1990): Akik odavesztek és akik megmenekültek. – Európa, Budapest.
- [49.] Magyar Katolikus Püspöki konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa (1994): Közös nyilatkozat a Holocaust ötvenedik évfordulója alkalmából. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=308>
- [50.] Magyarországi Református Egyház (2007): Zsinati Határozat. A Magyarországi Református Egyház Zsinatának a zsidósággal való kapcsolatáról szóló, 1990. június 12-én elfogadott nyilatkozatának megerősítése http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/19/Zsinati_hat%C3%A1rhat%C3%A1rozatok_2007_november_21-22..doc
- [51.] Majsai T. (1995): Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában. – Budapesti Negyed 3(2): 169-180.
- [52.] Majsai T. (1995): A magyarországi református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története. – Világosság 36(5): 50-80.
- [53.] Majsai T.(?): Szempontok a Soá 1945 utáni evangélikus és református egyházi recepciójához. In: magyarpaxromana.hu. <https://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/majsai.htm>
- [54.] Miklya Luzsányi M. (2014): Hogy véget érjen a sötétség. Sztéhlo Gábor evangélikus lelkészről. – Vigilia 79(3):197-201.
- [55.] Miskolczi A. (2012): "...igen, de..." 2. rész. Antiszemitizmus és történetírás Hunniában II. – 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap 2012(10): [online] <http://ketezer.hu/2012/10/igen-de-ii-resz/>
- [56.] Monori Á. (2004): A szembenézés kudarca. A Haladás „holokauszt-vitája” 1946-ban. Beszélő 9(7): július-augusztus [online] http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szembenezes-kudarca#2004-f07-10_to_1
- [57.] MTI jelentés (1994): Megemlékezés a holocaustról. – Népszabadság 52 (154) 1 és 4.
- [58.] Nagy A. M. (1995): Örök szövetség – Válogatott tanulmányok a zsidóság és a kereszténység kapcsolatának témaköréből. – Kálvin Kiadó, Budapest.
- [59.] Nagy E. (közléteszi)(2005): A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsulési jegyzőkönyvei. – In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve XI. p. 246-342.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- [60.] Nagy V. R. (2011): Teológia és antiszemitizmus Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840-1941). – Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest.
- [61.] Országos Református Szabad Tanács (1946): Országos Református Szabad Tanács. Nyíregyháza, 1946. augusztus 14-17. – határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek. –[Sylvester Nyomda, Budapest.
- [62.] Papp L. T. (2001): Retusált történelem – a FIDESZ-kormány historizáló szemléletéről. – Élet és Irodalom 45(1): 3.
- [63.] Pelle J. (2001): A katolikus egyház és a zsidótörvények 1939-től a német megszállásig. – Vigilia 66(1):13-24.
- [64.] Rátkai K. (1946): A kálvinizmus örök. – Haladás, 1946 (2):2
- [65.] Ravasz L. (1941): Isten rostájában. – Franklin Társulat, Budapest.
- [66.] Ravasz L. (1945): Az erkölcsi kár, mely ezt a nemzetet érte. – Élet és Jövő 12 (48?): 1.
- [67.] Ravasz L. (1988): Válogatott írások, 1945-1968. – EPMSZ, Bern
- [68.] Ravasz L. (1992): Emlékezéseim. – MRE Sajtóosztálya, Budapest.
- [69.] Révész I. (1947): A közösségi bűnbánatról. – Megújulás 2(4): 1.
- [70.] Sebők János A titkos alku – Zsidókat a függetlenségért – A Horthy-mítosz és a holokauszt, Szerzői kiadás, Budapest 2004.
- [71.] Sindelyes D. (2012): A magyar református Wallenberg. – In: reformatus.hu.
- <http://reformatus.hu/mutat/soos-geza-a-magyar-reformatus-wallenberg/>
- [72.] Somogyi Cs. (2021): Református embermentők. – Parókia portál 2021. április 16. <https://www.parokia.hu/v/reformatus-embermentok/>
- [73.] Szebeni O. (2013): Igazolási eljárás 1946-1948. – In: Rajki Z., Heinz D., Simon E. (szerk.): Szabadegyházak, vallási kisebbségek és diktatúrák Európában a 20. században. Gondolat Kiadó, Budapest.
- [74.] Szenes S. (1986): Befejezetlen múlt. – Szerzői magánkiadás, Budapest.
- [75.] Szentesi Zöldi L. (2011): Egy kultusz margójára. – Magyar Hírlap Online. http://www.magyarhirlap.hu/velemeney/egy_kultusz_margojara.html
- [76.] Tarján G. (1984): „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidó kérdés. – Új Forrás 16(1):65-72.
- [77.] Tatai I. (2010): Az Egyház és Izrael. Korrelációs modellkeresés a posztholokauszt-teológiában. Doktori disszertáció. – Harmat K., Kálvin K., Budapest.
- [78.] Ungváry K. (2012): Rasszista, de rendes. – Magyar Narancs.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/rasszista-de-rendes-81760>
- [79.] Ungváry K. (2013): A Horthy rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon – Jelenkor Kiadó, OSZK, Pécs, Budapest.
- [80.] Vincze G. (2009): „A rendőrségi és népbírósági eljárások... egyre több lelkészi személyre terjednek ki”. Egyházi személyek elleni hatósági eljárások a Békés-Bánáti Református Egyházmegyében (1945-1948). – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historica 12. 347-367.
- [81.] Vörös G. (2011): „A palotában lévő kapcsolatunk jelentette...” Mindszenty József megfigyelése, 1945-1948. – Betekintő 3. szám. www.betekinto.hu/2011_3_voros
- [82.] Alexander B. (et al.)(nyilatk.) (1917): A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. – A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, Budapest. <http://www.fszek.hu/mtda/Zsidokerdes.pdf>
- [83.] Zsinagóga és az Egyház (1993). – Ökumenikus Tanulmányi Füzetek, 5. szám. Ökumenikus Tanulmányi Központ, Budapest.

Absztrakt. Az írás Horváth Erzsébet 2014-es tanulmányának átfogó bírálatára épül, melyen mintegy mintapéldán tanulmányozható Ravasz Lászlóval kapcsolatos református történetírás és emlékezetpolitika minden sajátossága. Bemutatom Ravasz korábbi, a zsidótörvények alatti és utáni, a Holokauszt alatti és 1945 utáni megnyilatkozásait, továbbá a kor ismert szakértőinek véleményét és a Ravaszról szóló szakirodalmat, amelyekkel cáfolom a református emlékezetpolitika megkövesedett állításait. Ravasz zsidómentő szerepének és antiszemita gondolatainak az összesített megítélése azért alakulhatott teljesen pozitívan, mert az 1990 és 2021 között a református egyház publicistái a Ravasz kultusz szolgálatában több cikket publikáltak, mint a kort kutató történészek.

Az első része ismerteti Ravasz és a református egyház viszonyát a zsidósághoz, illetve Ravasz lépéseit Horthy felé; s mindezekre vonatkoztatva Ravasz önértékelését. A második rész ismerteti a református egyház bűnbánati lépéseit, tanúként hívja Éliás Józsefet, az embermentő Jó Pásztor Albizottság igazgató-lelkészét. Foglalkozik a bűnbánat visszavonásával, majd a korábbi nyilatkozat megerősítésével; melyek teológiai elemzésével arra a konklúzióra jut, hogy a visszavont bűnbánat talaján a korábbira hivatkozva annak hangoztatása nem legitim, s ezért a holokauszt történeti és pszichológiai beágyazásának viszonya kapcsán megfogalmazódik, hogy az embermentést nem szabad úgy túlértékelni, hogy eszközül szolgálhasson a Soá rémtetteinek eltakarására. Törekednünk kell arra, az 1938-1945 közötti gondolkodásmód és az abból fakadó események ne ismétlődhessenek meg.

Wintermantel: Ravasz László és a Református Egyház

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

49

¹ Szentesi Zöldi László, *Egy kultusz margójára*, Magyar Hírlap Online 2011. november 12. (Internet: http://www.magyarhirlap.hu/velemen/egy_kultusz_margojara.html Letöltés: 2014.05.16.)

² Szerk. Kósa László, Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 2008.

³ Hatos Pál, *Ravasz László emlékezete*, Kommentár – Szemle rovat 2008/6, 119. o.

⁴ Vigilia 2014/3, 188-196 o.

⁵ Dr. Kis György, *Megjelölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával*. Szerzői kiadás. Budapest, 1987.

⁶ A bocsánatkérés lépéseit, történelmi tényként való kezelését és kialakulásának folyamatát részletesen elemezzük a továbbiakban.

⁷ Lásd például a legutóbbit: Somogyi Csaba Református embermentők. Parókia portál 2021. április 16. Internet: <https://www.parokia.hu/v/reformatus-embermentok/> Letöltés: 2021.05.10.

⁸ Felhasználva a folyamatosan (Interneten is) publikált Oral History interjúkat, a személyes visszaemlékezéseket vagy a már elfeledett, a 40-es években kiadott kiadványokat.

⁹ *Protestáns Téka*, 2. évf. 6. szám, 2007 p. 30-40. www.kre.hu/portal/doc/teka/2007_6.pdf

¹⁰ „Futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam” – konferencia – 2012. november 27., „Soos Géza, zsidómentő lelkipásztor emlékére szervezi meg a KRE hittudományi kara soron következő tudományos konferenciáját”. (Internet:

<http://reformatus.hu/mutat/7549/> Letöltés: 2014.05.06.), A magyar református Wallenberg – Beszélgetés Soos Gézáról és a kutatás jelenlegi állásáról Horváth Erzsébettel, az MRE Zsinati Levéltárának igazgatójával (Internet: <http://reformatus.hu/mutat/soos-geza-a-magyar-reformatus-wallenberg/> Letöltés: 2014.05.06.)

¹¹ Aki ment, az maga is megmenekül. (<https://www.parokia.hu/v/embermentokre-emlekeztek/> Letöltés: 2023.06.16.)

¹² Internet: <http://reformatus.hu/mutat/embermentes-a-ii-vilaghaborus-magyarorszagon/> Letöltés: 2014.03.26.

¹³ Fekete Zsuzsa A fénylátó. 2012.10.25. Internet: <https://www.parokia.hu/v/a-fenylato/> Letöltés: 2021.05.10.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Farkas K. Claudia, *Jogok nélküli lét. A zsidó lét Magyarországon, 1920-1944*. Napvilág kiadó, Budapest, 2010. 263. o. In: Dr. Habil Kolontári Attila könyvismertetése (Internet: http://www.publikon.hu/application/essay/551_1.pdf Letöltés: 2014.03.23.)

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁶ Bár Hatos Pál Szabadkőművesből református püspök – Ravasz László élete Jaffa Kiadó Budapest 2016. c. átfogó elemzése részletesen tárgyalja a kérdést, de nem az MRE értékelését tartalmazza!

¹⁷ *Retusált történelem* – a FIDESZ-kormány historizáló szemléletéről. Élet és Irodalom 2001. január 5. (Internet: <http://www.es.hu/old/0101/publi.htm> Letöltés: 2014.03.23.)

¹⁸ Holokauszt 70 – Magyar Holokauszt Emlékév 2014, Magyarország Kormánya, „Az emlékévk szellemi alapvetései” (Internet: <http://holokausztemlekev2014.kormany.hu/az-emlekev-szellemi-alapvetesei> Letöltés: 2014.03.26.)

¹⁹Internet: <http://reformatus.hu/mutat/embermentes-a-ii-vilaghaborus-magyarorszagon/> Letöltés: 2014.03.26.

²⁰ Bár véleményem egyértelmű és nyílt, annak főleg a történelmi tények alátámasztása, az események sorrendiségének igazolása céljából és a szerző által levezetett gondolatmenetre való reflektálásként számos már ismert idézetet, gondolatot és véleményt hozok; főleg a témában alapos ismerettel nem rendelkezők számára könnyebb – érthetőbb – olvashatóságának biztosításának kedvéért. A hivatkozások szerepeltetésének nem célja saját álláspontom igazolása, viszont kínosan kerülni szerettem volna mások – számos a köztudatba már beépült és némely esetben nagyon frappáns – gondolatának „eltulajdonítását”. Megtapasztalhattam egy-egy információmorzsa fellelésének és kibányászásának minden nehézségét és örömét, így szintén kerültem mások gondolatainak átfogalmazását és kisajátítását.

²¹ Ladányi Sándor, *A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború alatt*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Budapest 2005. 239. o. (Továbbiakban: Ladányi)

²² A Salzburgi Főegyházmege jóváhagyása 1981-es, Karl Rahner és a szerző bevezetőjének keltezése 1983-as. Szenes Sándor interjúkötetbe felvett interjúból a keresztény-zsidó megbékélés tárgyában a Kritika folyóirat 1983-ban közölt részleteket, jelentős visszhanggal.

²³ Dr. Kis György, *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával*, Szerzői kiadás. Budapest, 1987.

²⁴ Csak néhányat említve a teljesség igénye nélkül: Ungváry Krisztián, „Rasszista, de rendes”, *Magyar Narancs*, 2012/38. (2012.09.20.) (Internet:

<http://magyarnarancs.hu/publicisztika/rasszista-de-rendes-81760>

Letöltés: 2014.03.22.) (Továbbiakban: Ungváry 2012.) Hatos Pál, „Ravasról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni!”, *Kommentár*, 2012/3. (Internet:

http://kommentar.info.hu/iras/2012_3/ravasrol_azt_hallom_szabadkomuves_jo_lesz_vigyazni Letöltés: 2014.03.22.). Tarján Gábor, „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. In: *Új Forrás*, 1984/1.

²⁵ Pl. Ravasz László, *Zsidókérdés az egyházban. – Isten rostájában*. Bp. 1941. I. köt.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

²⁶ Ungváry Krisztián, *A Horthy rendszer mérlege*, Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs-Budapest, 2013. monográfiájának 245 o. 70. lábjegyzetében Ravasz Lászlónak a zsidókérdéshez való viszonyához, „mely nála faji kérdés volt” az alábbi megjegyzést fűzi: „Ravasz 1944 előtti antiszemita megnyilatkozásait teljes mértékben még nem tárták fel. Tevékenységének összefoglalását lásd Kiss Réka, „Ravasz László püspöki működése”, in *Reformátusok Budapesten*, szerk. Kósa László, 2. kt, Budapest, Argumentum, 2006. 537-577. o. A holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásait árnyaltan ismerteti Hatos Pál, „Ravasz László és a magyar református egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai”, *Protestáns Szemle*, 2004/4. 211-224. o. Ravasz 1944-es álláspontjára lásd még Majsai Tamás forrásközléseit: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában”, *Budapesti Negyed*, 1995/2. 169-180. o. valamint „A magyar református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története”, *Világosság*, 1995/5. 50-80. o.”

²⁷ Vincze Gábor, „Egyházi személyek elleni hatósági eljárások a Békés-Bánáti Református Egyházmegyében (1945-1948)”, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Történeti tanulmányok / Studia Historica 12.), Szeged, 2009. 347–375. o. (Internet:

http://www.emlekpont.hu/publikaciok/dokumentumok/vg/A_rendorsegi_es_nepbirosagi_eljarasok.pdf Letöltés: 2014.03.22.)

²⁸ Kiss Réka, „A diktatúrák szorításában Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből (1945-1948)”, *Századvég*, 2003. 3. sz. 40. o. In: Vincze Gábor, „Szabad egyház szabad államban”? A Tiszántúli Református Egyházkerület „a nulla évben”. Első megjelenés: Váradi, 2007. 3. sz. 103–112. o. (Internet:

http://www.emlekpont.hu/publikaciok/dokumentumok/vg/Szabad_egyhaz_szabad_allamban.pdf Letöltés: 2014.03.22.) (Továbbiakban: Vincze)

²⁹ Éliás József, *A gyökerekig ásva le – Négy tanulmány a közös Izrael-ügyről* 2. kt. *Mæcenatura Hungarica*, Bad Salz 1988. 409. o. (Továbbiakban: Éliás 1988)

³⁰ Uo. 410. o.

³¹ Éliás József, *Cián mézben*, gépelt kézirat. (3,3 szerzői ív) 9. Másolatban a szerző birtokában. (Az írás címének háttere: 1942 karácsonya és szilvesztere között egy délelőtt a Szabadság téri Református Egyházközség lelkészi hivatalában a JPB ülésének kezdete előtt Dr. Benkó Ferenc, Sebestyén Andor és Dr. Viktor János beszélgettek, mely során Dr. Benkó élete legnagyobb csalódásának nevezte, hogy Ravasz László megszavazta a zsidótörvényt, mire a két lelkész sorba hozta fel az ismert enyhítő körülményeket; amire ő indulatosan félbeszakítva azt mondta: „Cián mézben!”.) Az íráshoz a Braham könyv (Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája: a holocaust Magyarországon* 2. bőv. és átd. kiad. - Budapest: Belvárosi Kvk., 1997. - ill. Megjelent "A magyar holocaust" címmel is. Internet:

<http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/haromoldal/Braham1148.htm>

Letöltés: 2014.05.15.) 1124. o 5. lábjegyzetében (1148. o.!) említett „70 oldalas levél” (Éliás József 1986. decemberi levele a müncheni dr. Juhász Lászlónak) kutatása/nyomozása során jutottam. (Továbbiakban: Cián)

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

³² Kozák Péter Ravasz László pályaképe

Internet: <https://nevpont.hu/palyakep/ravasz-laszlo-cb939> Letöltés: 2021.05.10.

³³ A REFORMÁTUSOK LAPJA 1999. XI. 14-i számában jelent meg dr. Ladányi Sándor történész, egyetemi tanár cikke, melyet a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében tartott. Ebből közöl részleteket:

http://pozsonyiuti.reformatus.hu/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=54:history-chapter2&catid=36:history&Itemid=62 Letöltés: 2014.03.23.

³⁴ „Híresztelések terjedtek el arról, hogy Révész kiszolgálta mind az 1919-es fehérterrort, mind pedig a nyilas diktatúrát. A hír megszéllőztetője, mint utóbb kiderült, Bereczky Albert volt, aki saját állítása szerint egy hozzá intézett levélből szerezte az értesüléseit. Amint azt a választások után Révésznek bevallotta, „Békefinek ő ugyan elmondta azt a dolgot, [...] de nem adott neki felhatalmazást arra, hogy azt tovább terjessze”. Tildy személyesen üzent Révésznek, amelyben lemondásra szólította fel, és született egy kisczardapárti körlevél is, amely kifejezetten Tildy utasítására hivatkozva ajánlotta Békefit megválasztásra. – Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz. 1945. december 16. Ráday A/1c 94. d. 2385-1944/45.” In Kiss Réka, „A diktatúra szorításában” 3. Irodalom, Jegyzetek 51. (Internet:

<http://palheidfogel.gportal.hu/gindex.php?pg=25446299&nid=5780852>

Letöltés: 2014.01.30.) (Továbbiakban: Kiss – Diktatúra)

³⁵ Ld. Vincze 3. o.

³⁶ A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsülési jegyzőkönyvei, Közzéteszi: Nagy Edit, A Ráday Gyűjtemény évkönyve XI. Budapest 2005. 290-291. o. (Továbbiakban: Ráday XI.)

³⁷ Kerestem, de nem találtam nyomát e megállapodásnak.

³⁸ 10. jkvsz. Uo. 290. o.

³⁹ Uo. 291. o.

⁴⁰ Így, egyes számban!

⁴¹ Uo. 291. o.

⁴² Talán fellelhető – esetleg a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában: C/141 Ravasz László (1882-1975) iratai, 1907-1992, 28 doboz és egyéb – de relevanciával nem bír. – Az igazolási eljárások kapcsán egy teljes – igaz, a kiségyházaknál alkalmazott – kérdéssort idéz Szebeni Olivér Igazolási eljárás c. a veszprémi Pannon Egyetem Antropológia és Étika Tanszéke, valamint a Kiségyház-kutató Egyesület közös konferenciáján (2011. május 17. Veszprém) elhangzott előadásának megjelent, szerkesztett tanulmányában (Szabadegyházak, vallási kisebbségek és a diktatúrák a 20. században, szerk. Daniel Heinz, Rajki Zoltán, Simon Ervin, Gondolat Kiadó, Histories Archiv der Siebten-Tags-Adventisten in Europa, Kiségyház-kutató Egyesület, Budapest – Friedensau 2013., 84-85. o.), melyet hasznosnak tartok ismertetni: „A személyes adatok tisztázása után az első kérdés, hogy a vizsgált személy volt-e nyilas vagy az Imrédy-párt tagja. Volt-e személyes kapcsolatban

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

pártvezetőkkel? Ha nem, bármelyik hozzátartozója állt-e esetleg kapcsolatban velük? Milyen folyóiratokat olvasott? Részvétel az 1918–19-es forradalmi eseményekben. Törvényesnek tartotta-e a Szálasi kormányt? Vélemény az antiszemitizmusról, a háborús, revizionista célokról, a Horthy-rendszerrel. Voltak-e sárga csillagosok a gyülekezetében? 1944. március 19-e után mentett-e üldözötteket, részt vett-e ilyen személyek ingatlanai elárverezésében? Kívánta-e a németek háborús győzelmét? Mint vélekedett a Szentírás ószövetségi része tekintélyével? Katonai múltja a II. világháborúban. Lakásváltoztatások a háborús években. Részvétel fasiszta szervezetekben (Volksbund, Nyilaskeresztes Párt stb.). Üldözték valamiért, menekült-e az orosz csapatok elől? A rendszeresen olvasott folyóiratok felsorolása. A népszámláláskor magyarnak vagy milyen nemzetiségűnek vallotta magát? Az utolsó pont valamennyi igazolási eljárás alá vont személynek arra adott lehetőséget, hogy nem kérdezett, de általa még előadandó nyilatkozatot tegyen a kérdőívén.”

⁴³ Vincze I. o.

⁴⁴ A református egyházzal kapcsolatban is egyre több, a titkosszolgálatok által készített jelentés kerül nyilvánosságra. Pl. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának az egyházi ügyeket is kézben tartó Belső Reakció Elleni Osztálya a Hitvallók ügyéről (Internet:

<http://www.kfki.hu/~kiraly/private/csaladcd/cdtartalom/elodeink/dokumentumok/KLtitkos.html> Letöltés: 2014.05.15.), Az Adventista Teológiai Főiskola kiadványa, az Atf szemle 2006/1 számában jelent meg Kiss Réka "Hitvallók" - *adalékok egy protestáns ügyszőz 1961-ből* című cikke (50-64. o.). A cikk több, a Történeti Hivatalban és a Magyar Országos Levéltárban őrzött jelentést is idéz a „protestáns egyházakon belül folyó ellenséges tevékenységről”.

⁴⁵ Internet: http://hu.wikipedia.org/wiki/Ravasz_L%C3%A1szl%C3%B3 Letöltés: 2014.03.23.; Esetleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL), Operatív dosszié: O-9150 – Ravasz László In: Vörös Géza, „A palotában lévő kapcsolatunk jelentette...” Mindszenty József megfigyelése, 1945–1948, Betekintő 2011/3. szám (Internet: http://www.betekinto.hu/2011_3_voros Letöltés: 2015.05.16.)

⁴⁶ Legismertebb korai – saját maga által deklaráltan – antiszemita megnyilvánulása: *A zsidókérdés Magyarországon – A Huszadik század körkérdése*. Budapest 1917. A Társadalomtudományi Társaság Kiadása (Internet:

<http://www.fszek.hu/mtda/Zsidokerdes.pdf> Letöltés: 2014.03.23.). A szöveg a Protestáns Szemlében való megjelenésével vált református közkinccsé.

⁴⁷ Majdnem egy hónappal a nyilas hatalomátvétel, a Szálasi puccs után!

⁴⁸ Fenyő Miksa, *Az elsodort ország*. Budapest Révai 1946. 471. o. In: Komoróczy Géza, „A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig” Kalligram Pozsony 2012. (Továbbiakban: Komoróczy) 819.o. – Időközben – jegyzetekkel ellátva – újra kiadásra került Fenyő Miksa teljes naplója (a Tények és tanúk sorozatban 1987-ben megjelent kiadás erősen cenzúrázott és megcsonkított volt). Fenyő Miksa, *Elsodort ország* Park kiadó 2014. A körlevélről az 1944. november 11-i bejegyzésében ír, 394. o. (Továbbiakban: Fenyő 2014.)

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

⁴⁹ Ravasz László ostrom alatt a Vörös Hadsereg érkezését értette, január 11-ét megszállásnak nevezi és február 13-át Buda elestének! Ráday XI. 4. jkvsz. 285-286. o.

⁵⁰ A *REFORMÁTUSOK LAPJA* 1999. XI. 14-i számában jelent meg dr. Ladányi Sándor történész, egyetemi tanár cikke, melyet a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében tartott. Ebből közöl részleteket:

http://pozsonyiuti.reformatus.hu/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=54:history-chapter2&catid=36:history&Itemid=62 Letöltés: 2014.03.23.

⁵¹ Hatos Pál reflektálva Kósa László láthatatlan református panteonjára így ír: „... pontosan fogalmaz, hiszen tagadhatatlan, hogy Ravasz alakja egy másfajta emlékezetben a politikai kereszténységhez és ez utóbbin keresztül a két világháború közötti antiszemitizmus ideológiai megalapozásához kötődik”. Ld. 4. jegyzet.

⁵² Ladányi 240. o.

⁵³ Ld. pl. A II. zsidótörvény felsőházi vitájához: Az Országgyűlés felsőházának 67. ülése 1938 évi május hó 24-én. Felsőházi napló, 1938. III. kötet In: Szenes 94. o. 2. jegyzet a 36. oldalhoz. (A nyomdafestéket nem tűrő szóhasználat miatt nem idéztem.)

⁵⁴ Miskolczi Ambrus, „...igen, de...” (II. rész) Antiszemitizmus és történetírás Hunniában – II. 2000. (folyóirat) 2012/10 (Internet: <http://ketezer.hu/2012/10/igen-de-ii-resz/> Letöltés: 2014.03.25.)

⁵⁵ Felsőházi Napló (1935-1939.) Bp., 1936-38. III. köt. 311. o.

⁵⁶ Az 1938-as beszédet közli Nagy V. Rita, Teológia és antiszemitizmus Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840-1941). József Műhely Kiadó, Budapest 2011. 126. o.

⁵⁷ Fenyő Miksa, *Levél Ravasz László védőbeszédéről*. Haladás, 1946. január 6. 3-4. Továbbá ugyanezen témában korábbról ugyanő, 1944. június 28-i naplójegyzetében: „És néma maradt R. L. református püspök, a nagy szónok, holott milyen magisztrális, eredeti hasonlatokban gazdag beszédet vágott ki a felsőházban a zsidótörvény tárgyalásakor. Talán a háború után még előkerül az írásom, amelyet A főinkvizítor címen írtam róla. Téma ez, melyről illik elgondolkozni.” Fenyő 2014. 26. o.

⁵⁸ Gerő András: *A zsidó szempont*. (Internet: <https://www.geroandras.hu/hu/a-zsido-szempont/> Letöltés: 2014.03.25.)

⁵⁹ Karsai László, "70 éve fogadták el az első zsidótörvényt - Fajvédők és csendestársak" Hetek Online 2008. július 2. (Internet: <http://regi.sofar.hu/hu/node/103871> Letöltés: 2014.03.25.)

⁶⁰ Braham, Randolph L. "Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt." *Múlt és Jövő* 3-4 (2000): 43-60.o. (Internet:

http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2460/ Letöltés: 2014.03.22.) Mint bevezetőmben említettem nem Ravasz László személye miatt reagálok, így az idézeteket és véleményem a szükséges minimumra szorítom.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészépző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

⁶¹ Tudottan antiszemita forrásra nem hivatkozom, de lásd Fisch Henrik, Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben, a II. zsidótörvény kapcsán). Budapest, 1947. Kirekesztők Antiszemita írások 1881-1992 Szerk. Karsai László. Aura Kiadó. 1992.

⁶² Teológia és antiszemitizmus Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Lásd. 54. jegyzet.

⁶³ Im. 104. o.

⁶⁴ Farkas K. Claudia, „Zsidótörvények - egy egyházi ember szemével” (Internet: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/farkas.htm> Letöltés: 2014.03.22.) (Továbbiakban: Farkas K., Zsidótörvények)

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ „A Sztójay-kormány belügyi államtitkáráként a vidéki zsidóság deportálásának egyik fő irányítója, felelőse. A magyar és német hatóságok közötti együttműködés kulcsembere, akit Eichmann a legjobb barátai közé sorolt. A nyilas uralom alatt a hadművelési területek polgári kormánybiztosa.” In: Ki kicsoda, Holokauszt Magyarországon (Internet: <http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?type=portrait> Letöltés: 2014.03.23.)

⁶⁷ Ungváry 2012. Ungváry állítását kibővítve; a népbíróság előtt, 1946. január 3-án, Endre az utolsó szó jogán elmondott beszédében nemcsak hivatkozott Ravasz Lászlóra, de szó szerint, saját védelmében idézte is a püspök egyik mondatát.

⁶⁸ Farkas K., Zsidótörvények

⁶⁹ 1941-ben, 1945-ben (Lásd Pro memoria - Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. In: Ráday XI. Jegyzőkönyv a dunamelléki református egyházkerület tanácsának, Budapesten 1945. április hó 10-én tartott üléséről ad 5. jkvsz. 297-298. o.), majd 1960-ban, amikor visszatekintett az első zsidótörvény megszavazására, átértékelve 1938-ban papírra vetett gondolatait is: „nekem azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el, mert véték vele...” (vö. Ravasz László, Isten rostájában Bp. 1941 III. kötet és uő., Emlékezéseim, Bp. 1992.) „Egy tévedésemet beismerem. Nem szabad zsidó hibákról beszélni akkor, mikor a vak és vad antiszemitizmus a zsidók torkára tette a kést. Akkor a kést kell kicsavarni a gyilkos kezéből. Ebben én is vétkeztem. Mea culpa!” (In: Fjomorovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Stribik Andrea, A zsidó Budapest. szerk. Komoróczy Géza. Városháza MTA Judaisztikai Kutatócsoport Budapest 1995. II. kötet. 579. o. (Továbbiakban: A zsidó Budapest))

⁷⁰ Ravasz László, Válogatott írások, 1945-1968. (szerk. Bárczay Gyula) EPMSZ, Bern, 1988.

⁷¹ Bibó István, Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz. 1948. október-november. 784. o. (Közismert, hogy Bibó István Ravasz László veje volt, mivel Ravasz leányával, Ravasz Boriskával házasodott össze.)

⁷² Az Országgyűlés Felsőháza 86. ülésén felvett jegyzőkönyv (1939. április hó 17-én, hétfő) másolat, pontos forrásmegjelölés nélkül. Feltehetően az alábbi kiadványból: HOLOCAUST, Fisch Henrik (kápolnásnyéki és lovasberényi rabbi, majd a Dohány u.-i templom főrabbi): Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben a II.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

zsidótörvény kapcsán) Budapest, 1947. (az idézettel – nem szó szerint – több helyen is találok.)

⁷³ 2012. ősz. (Tőkéczi László történész, egyetemi docens jelenleg a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.)

⁷⁴ Ungváry 2012.

⁷⁵ Itt érdemes megjegyeznünk és hangsúlyoznunk, hogy az erőteljes tiltakozás nem jelenti automatikusan a nem szavazatot a törvény szavazásakor! „A keresztény egyházak a magyar országgyűlésen végül nem szavazták meg a harmadik zsidótörvényt, hanem fenntartásaik kifejezéseként tartózkodtak.” In: Pelle János, A katolikus egyház és a zsidótörvények, *Vigilia* 66. évfolyam 2001. január (Internet:

<http://vigilia.hu/regihonlap/2001/1/pel0101.html> Letöltés: 2014.05.16.)

⁷⁶ Braham, Randolph L., A népiirtás politikája : a holocaust Magyarországon. 2. bőv. és átd. kiad. - Budapest: Belvárosi Kvk., 1997. - ill. Megjelent "A magyar holocaust" címmel is. 1125. o. (Internet:

<http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/haromoldal/Braham1125.htm> Letöltés:

2014.03.23.) (Továbbiakban: Braham)

⁷⁷ Felsőházi Napló (1935-1939.) Bp., 1936-38. II. köt. 289. o.

⁷⁸ Farkas K., *Zsidótörvények*

⁷⁹ Ravasz László, *Emlékezéseim*. A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 213. o. In: Szatmári Emília Magyar református egyháztörténet 1849 – 1944, 2010. 68. o.

⁸⁰ Ungváry 2012.

⁸¹ Ráday XI. 1944. március 24-i 5. sz. jkvsz. „Zsidó áttérések anyakönyvezésének ügye” 247-248. o.

⁸² Braham uo.

⁸³ Körmendi Ferenc, *Júniusi hétköznapi*. Napvilág Kiadó, 2011. Budapest (Első kiadás: London, 1943.)

⁸⁴ Bereczky Albert, „A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen”. Református Traktátus Vállalat, Budapest, 1945, 7. o.

⁸⁵ Budapest 1986. (Továbbiakban: Szenes)

⁸⁶ Ezt a kitételt azért tartom fontosnak közölni, mert Éliás József az MRE holokauszttal kapcsolatos rendezvényeinek állandó témája, tevékenységéről egyháza büszkén emlékezik meg. A Szenes interjúkötet megjelenése utáni egyházi kezeléséről lásd: Éliás József, *Lehulló álarok* Magánkiadás, Debrecen-Nagyerdő 1988. 206-209. o.

⁸⁷ Éliás József 1914. október 5-én született Budapesten, 1995. január 3-án hunyt el, Debrecenben. Érettségit a budapesti Lónyay utcai Református Gimnáziumban, református lelkészi oklevelet a Pápai Református Teológián szerzett. 1942-től segédlelkész Cegléden, majd 1952-ig a Jó Pásztor Missziói Albizottság ügyvezető lelkésze a Református Egyetemes Konvent megbízásából. Az embermentő munkáért és a náciellenes Ellenállási Mozgalomban való igen

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

aktív részvételért számos kitüntetésben részesült. 1952-1955 között a lelkészi szolgálatról eltiltották, mivel a személyi kultusz kitelepítettjeinek érdekében megsegítésükre javaslatot tett. 1955-1958 között református lelkész Szigetszentmiklóson. 1958-tól 1972-ig református lelkész a Debreceni Református Egyetemi templom nagyerdei gyülekezetében. 1972-ben fellépett az egyházi és állami vezetők ellen a templom törvénytelen eladása miatt. 1973-ban egyházi fegyelmi eljárás során állásvesztésre ítélték, majd egészségi állapota miatt kényszernyugdíjazták. 1973-tól haláláig aktív tudományos, lelkigondozói és irodalmi munkásságot fejtett ki, számos könyv, tanulmány és színmű szerzője.

⁸⁸ Im. 85-86. o., valamint 13. jegyzet a 104. oldalon, melyben Lévai Jenőnek a béketárgyalásokra való felkészüléséről és a dr. Kertész István nagykövet vezetésével felállított külügyminisztériumi „Béke előkészítő osztály” -áról írt feljegyzése olvasható.

⁸⁹ Im. 86. o.

⁹⁰ Éliás 1988. 411. o.

⁹¹ Im. 86. o. A Szenes interjú közli a hivatkozott Bibó idézetet. (pontosan: *Válasz*, 1948. október-november. 787. o.)

⁹² Éliás 1988. 408. o.

⁹³ Dr. Kis György, Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával, Szerzői kiadás Budapest, 1987. 16, 19. o.

⁹⁴ Karsai László – Molnár Judit: Az Endre – Baky – Jaross per. Cserépfalvi, Budapest. 1994. 624-625. o. In: Paksy Zoltán, „A magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak megalakulása, tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1939 között” PhD értekezés, Pécs 2007. (Internet:

<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/paksyzoltanphd.pdf> Letöltés: 2014.03.22.)

⁹⁵ A név 1945-ben már „A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa” – forrás: korabeli dokumentumok az MRE Dunamelléki Egyházkerület Ráday könyvtárából.

⁹⁶ Szenes 36. o.

⁹⁷ „Az egyháznak a zsidókérdéssel kapcsolatos állásfoglalását, magatartását legátfogóbban az 1944 végén, 1945 legelején készített (de soha be nem fejezett) püspöki jelentésében foglalta össze: Pro memoria. Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. Szigorúan bizalmas kézirat gyanánt. Ráday C/141. 16. Részleteket közöl belőle Majsai 1995, 50–80. o. A Pro memoria számos későbbi megnyilatkozás alapjául szolgált. Lásd A Dunamelléki református egyházkerület tanácsának 1945. április 10-én tartott ülése. 5. jkvsz. A református egyház vezetőinek magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentés. A Dunamelléki Református egyházkerület tanácsülési jegyzőkönyvei. Ráday A/1a 1944–1947. 24. cs. 6. Ravasz László: *Az erkölcsi kár, mely ezt a nemzetet érte*. Élet és Jövő, 1945. december 8. 1.o. Ugyancsak a Pro memoriára épít Bereczky Albert (1945) gyakran idézett munkájában: A magyar

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

protestantizmus a zsidóüldözés ellen.” In: Kiss – diktatúra, Jegyzetek 22. (Majsai 1995 = A magyar református egyház és a holocaust. A nyilvános tiltakozás története. Világosság, 5. szám.)

⁹⁸ Lásd Ráday XI. 299. o.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Dr. Kovács Ábrahám, teológus, egyháztörténész idézi (forrás nélkül) az „Éliás Józsefről, a Jó Pásztor Missziói Bizottság vezetőjének tevékenységéről” tartott referátumom a Sztehlo konferencián (2009. május 28.?).

(Internet: http://archiv.evangelikus.hu/aktualis_2009-2011/interju/dr.-kovacs-abraham-elias-jozsefrol-es-a-jo-pasztor-misszioid-bizottsag-munkajarol-beszelt Letöltés: 2014.03.26.)

¹⁰¹ Szenes 38. o. (A püspöki kihallgatás dátuma a források alapján: 1942. december 6.)

¹⁰² Szenes 82-83. o.

¹⁰³ Cián 18. o. – Az Ökumenikus Tanulmányi Füzetek 5. száma (1993. július – kiadja az Ökumenikus Tanulmányi Központ, Budapest) a Zsinagóga és az Egyház címmel jelent meg. A tanulmány IX. része a *Holocaust és a magyar egyházak* címmel ad áttekintést. Az 5. pontban ismertetett zsidómentő és tiltakozó akciók ismertetése után a 6. pontban a következő összegzést adja: „Aligha hallgatható azonban el, hogy ezeket az akciókat ugyan az egyházak tudtával, támogatásával és egyetértésével hajtották végre, s mégsem vállalták az egyházak nyíltan e munkát. Ennek oka természetesen lehetett az is, hogy nem kívántak nyílt törést a kormánnyal;...” (27. o.) (Továbbiakban: ÖTKB 5.)

¹⁰⁴ Éliás József kazettára mondott visszaemlékezése „Mozaikok a Jó Pásztor szolgálatról” jelöléssel kb. 1988. (gépelt leiratának másolata a szerző birtokában, 3,2 szerzői ív).

¹⁰⁵ „Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez...” – Éliás József ny. református lelkész visszaemlékezése, Dombrovsky Ádám interjúja. Szerk. Dr. Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 2. szám 1990. február. Budapest, 4. o. (Továbbiakban: Értesítő)

¹⁰⁶ Miklya Luzsányi Mónika, „...hogy véget érjen a sötétség” Sztehlo Gábor evangélikus lelkésze. Vigilia 2014/3. 197. o.

¹⁰⁷ Ráday XI. 4. jkvsz. 285. o.

¹⁰⁸ Ravasz László, Pro memoria

¹⁰⁹ Ráday XI. ad 5.b. jkvsz. Pro memoria 306. o.

¹¹⁰ Ráday XI. ad 5.b. jkvsz. Pro memoria 324. o.

¹¹¹ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 325.o.

¹¹² Uo. (Kovács István és Ravasz László javaslatai is.)

¹¹³ Szenes 199. o. A későbbi félremagyarázások elkerülése miatt Szenes Sándor visszakérdez interjúalanyának: Sz. S.: „Oka volt azt mondani, hogy ő nem ezt akarta?” T. S.: „Volt oka rá. Ő a jelentős és nagyhatású jobboldali egyházfők közé tartozott. Nemcsak úszott az árral, hanem sokak

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

számára, hívőknek elsősorban, mint egyházának főpapja, kiváló szónok és hatásos igehirdető, ő maga volt az ár.”(T. S. = Török Sándor)

¹¹⁴ Ráday XI. 7. jkvsz. 289. o. és ad 7. jkvsz 338. o.

¹¹⁵ Ráday XI. 5. jkvsz. 289. o. és ad 5. jkvsz 288. o.

¹¹⁶ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Válogatott tanulmányok. Második kötet. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 762. o. In: 23. jegyzet

¹¹⁷ Monori Áron, *A szembenézés kudarca. A Haladás „holokauszt-vitája” 1946-ban*. Beszélő. 2004. július-augusztus (Internet: http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szembenezes-kudarca#2004-f07-10_to_1 Letöltés: 2014.03.22.)

¹¹⁸ A Ráday levéltárban lévő kéziratot idézi Bolyki János – Ladányi Sándor, *„A református egyház”* In: *A magyar protestantizmus 1918-1948*. Szerk. Lendvai Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. 1987 95. o. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-1945*. Szerk. Feitl István. Politikatörténeti Alapítvány Budapest 1995.

¹¹⁹ Ravasz László, – a külön nem jelzett, itt szereplő idézetek Horváth Erzsébet tanulmányából származnak.

¹²⁰ Nagyon eltérnénk tárgyunktól, ha még a bűnbánat szociológiai aspektusaira is ki kellene térnünk. Jelzett pont jó példája a bűn csökkentésének, miszerint a felelősök körét tágítja, hogy a bocsánatot kérők köre nőjön. Könyvtárnyi irodalma van Adorno és Horkheimer nevével fémjelzett Frankfurti Iskola filozófiájának, mely kutatásaiból nőtte ki magát a múltfeldolgozás, mint fogalom. A téma magyar nyelvű részletes ismertetését Marsovszky Magdolna tanulmányaiból ismerhetjük (lásd pl. Internet:

http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/362556_ha_nem_dolgozzuk_fel_a_multa_t_a_tortenelem_onmagat Letöltés: 2014.03.22).

¹²¹ Ráday XI. 5. jkvsz. 289. o. és ad 5. jkvsz. 288. o.

¹²² Szenes 66. o.

¹²³ Ady Endre: *Az én kálvinistaságom*, Nyugat 1916. 6. szám. Disputa: „Debrecen megérdemli, amit kapott, de, óh, félek, hogy a magyar kálvinistaság is, melynek irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust úzi egy Ravasz László nevű s jobb sorsra érdemes volt ember.”

(Internet: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00194/06086.htm> Letöltés: 2014.03.31.)

¹²⁴ Szenes 88-89. o.

¹²⁵ Szenes 67. o.

¹²⁶ Ha van jelentősége, márpedig más szempontból igen, ez a dátum egészen pontosan május 12-14 között volt. Ravasz leányfalui betegágyához Bereczky kézbesítette a jegyzőkönyvet. Ld. Szenes 61. o.

¹²⁷ Cavallier közlése Éliásnak. Ld. Szenes 71. o.

¹²⁸ Szenes 72. o.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹²⁹ Egészen pontosan április 27-én ld. Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 311. o. – Perényi Zsigmond 1939. április 28-ától 1940. szeptember 12-éig Kárpátalja kormányzói biztosa volt. Koronaőrként hivatalból a felsőház tagja, majd második alelnöke 1939. június 15. és 1943. október 23. között. 1943. október 23. és 1944. november 3. között felsőházi elnök. Felsőházi elnökségéről tüntetőleg mondott le, a nyilas hatalomátvételt követően. In: Bölönyi József – Hubai László: Magyarország kormányai. 1848-2004. V., bővített és javított kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 415. o.

¹³⁰ Szenes 61. o.

¹³¹ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 314-315. o.

¹³² Imrédi Béla a deportálások befejezése után, 1944 július 9-én mondta az alábbiakat: „A külföldön elterjedt hírekkel szemben kijelentem, hogy sem a magyar hatóságoknak, sem egyetlen magyar embernek a kezébe egyetlen csepp zsidóvér nem tapad!” In: Sebők János, A titkos alku – Zsidókat a függetlenségért – A Horthy-mítosz és a holokauszt, Szerzői kiadás, Budapest 2004.

¹³³ Szenes 62. o.

¹³⁴ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 300. o.

¹³⁵ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 309. o.

¹³⁶ Cián 17. o.

¹³⁷ Ravasz László, Korbán II. 3-6. o.

¹³⁸ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 297. o.

¹³⁹ Ráday XI. 5. jkvsz. 288. o.

¹⁴⁰ Fenyő Miksa: *Levél Ravasz László védőbeszédéről*. Haladás, 1946. január 6. 3-4. o. In: 24. jegyzet

¹⁴¹ Dr. Rátkai Károly: *A kálvinizmus örök*. Haladás, 1946. január 12. 2. o. In: 24. jegyzet

¹⁴² Élet és Jövő XIII. évfolyam 11. 1946. május 25. 1. o.

¹⁴³ Bereczky Albert, *Előljáró sorok némi magyarozatként*, In: Országos Református Szabad Tanács – Nyíregyháza, 1946. augusztus 14-17. – határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek. Békefi Benő, Budapest, 1946. 3-4. o. (Továbbiakban: Békefi)

¹⁴⁴ Internet: <http://www.kre.hu/htk/images/doc/Szemeszterfuzet200720082.pdf>
Letöltés: 2014.03.31.

¹⁴⁵ Békefi 6. o.

¹⁴⁶ Az általam fellelt első, kortárs ismertetés: Jakab Attila, *Az Országos Református Szabad Tanács*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 24.1. (1989.02.) 41-53. o. Részletes adatok lásd: Jegyzőkönyv az Országos Református Szabad Tanács alakuló üléséről. Nyíregyháza, 1946. augusztus 14. A Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára 2/e 105. db. Az Országos Református Szabadtanács jegyzőkönyvei, stb. Foglalkozik vele még: Szepessy Péter: *A magyar holokausztot tárgyaló publikációk elemző áttekintése 1945-től a rendszerváltásig* 101. o.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁴⁷ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945–1949, II/621. o. (Internet: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/362.html> Letöltés: 2014.03.30.)

¹⁴⁸ Komoróczy 888. o.

¹⁴⁹ Szenes 87. o. (más bekezdésből összevonva)

¹⁵⁰ Szenes 87. o.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Éliás József közlése In: Szenes 87. o.

¹⁵³ Az általam fellelt egyetlen kivétel, ahol a nyilatkozatot teljes terjedelmében közli a szerző: Nagy Antal Mihály, *Örök szövetség – Válogatott tanulmányok a zsidóság és a kereszténység kapcsolatának témaköréből*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 134-135. o. (III. A zsidókérdés és a Magyarországi Református Egyház / Az antiszemitizmus fellángolása a második világháború idején). (Továbbiakban: Nagy Antal Mihály)

¹⁵⁴ Békefi 73. o.

¹⁵⁵ Beszámol róla: Benczel Béla „Beszéljünk őszintén”, *Egyenlőség* 1, 23. o. (1946. október 11) 3. In: Komoróczy 888. o.

¹⁵⁶ *Képes Figyelő* 1946. augusztus 31.

¹⁵⁷ ÖTKB 5. 27. o.

¹⁵⁸ Sófár XIII. évf. 3. 11.o. – 2010. június 15. (Internet: <http://sofar-ujzag.hu/wp-content/uploads/2013/02/XIII-3.pdf> Letöltés: 2014.03.31.)

¹⁵⁹ Cián 9. o.

¹⁶⁰ *Szemponatok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához – szerkesztés alatt* (Internet: <http://www.magypaxromana.hu/kiadvanyok/soa/majsai.htm> Letöltés: 2014.03.23.) (Továbbiakban: Majsai)

¹⁶¹ Nem egyedi eset: Ladányi Sándor közli: Békefi Benő az ORSZT főtítkára, a Közép-Szabolcsi Református Egyházmegye tanácsbírája, nyíregyházi lelkész „az egyházmegye 1945 őszi közgyűlésén „Egyházunk legsürgetőbb reformációs teendői” címen határozati javaslatot terjesztett elő, amelyet a közgyűlés el is fogadott, a tiszántúli egyházkerület elé kell terjeszteni és valamennyi egyházmegyének megküldeni rendelt. (Csak később derült ki, hogy sem a felterjesztés, sem a szétküldés nem történt meg.)” In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. Budapest 1999. Az evangelizáció, missziói munka megindulása a magyarországi református egyházban 1945-ben, és alakulása 1956-ig. 259. o.

¹⁶² Éliás 1988. 408. o.

¹⁶³ Szenes 87. o.

¹⁶⁴ Cián 10. o.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁶⁵ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945–1949, II/661-662. o. (Internet: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/> Letöltés: 2014.03.27.)

¹⁶⁶ Uo. 621. o. (Internet: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/362.html> Letöltés: 2014.03.30.) és A zsidó Budapest 578. o.

¹⁶⁷ Az idézetet részben idézi az ÖTKB 5. is. Ld. 27. o.

¹⁶⁸ Nagy Antal Mihály 135. o.

¹⁶⁹ Békefi 11-12. o. (A zsidókérdésről)

¹⁷⁰ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945–1949, II/625 o. (Internet:

<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/363.html> Letöltés: 2014.03.31.)

¹⁷¹ Majsai

¹⁷² Megújulás II. évfolyam 4. szám 1947. április 15., 1. o.

¹⁷³ Uo. 4. o.

¹⁷⁴ Éliás 1988. V-VII. o.

¹⁷⁵ A levél másolata a szerző birtokában. Információim és idézeteim a Torontóban (Kanada) megjelenő Menóra c. újság 1989. január 31-i számából származnak (*Az egyház és a zsidókérdés*).

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ *Leichen in der Donau* (Hullák a Dunában), 1989. július 7. Gott und die Welt (Isten és a világ) című rovat, 18-19. o. (18 o. második bekezdéstől és a 19. o. utolsó hat sora)

¹⁷⁸ A fenti, német nyelvű cikk kivonatos fordítása

¹⁷⁹ Sipos Tibor írásos közlése a Menórában megjelent cikk kapcsán hozzá írásban feltett kérdésekre.

¹⁸⁰ 17 éve elteltével! Lásd Zs-154/2007 (Internet:

http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/19/Zsinati_hat%C3%A1rozatok_2007._november_21-22..doc Letöltés: 2014.03.31.)

¹⁸¹ Majsai

¹⁸² Itt szeretném jelezni, hogy a hivatkozás is téves, talán a dokumentum fellelésének nehezítése céljából. A Bp. 1949. 73. 1. megfjtésem szerint a Békefi Benő szerkesztésében és kiadásában megjelent ORSZT kiadvány, melynek, 73. oldalának első nyilatkozata a hivatkozott rész. Természetesen az évszám elírás, mert helyesen 1946!

¹⁸³ „Megemlékezés a holocaustról”. In: Népszabadság 1994. július 4. (52. évf. – 154.sz. 1. és 4. o.). A Horn szöveg részletei a 4. oldalon olvashatóak. (Internet:

<http://www.antiszemizmus.hu/a+demokracia+vadhajtasai+i+3.html>

Letöltés: 2014.03.27.)

¹⁸⁴ Internet: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=308> Letöltés: 2014.03.27.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁸⁵ Dr. Tatai István, *Az Egyház és Izrael – Korrelációs modellkeresés a posztholokauszt-teológiában* Doktori disszertáció. Harmat Kiadó – Kálvin Kiadó – KMTI é.n. (2009?). 72. o. A magyar vonatkozások kapcsán Tatai csak az 1990-es zsinati nyilatkozatot ismerteti, a 2007-es határozatot nem: „A dokumentum megismétli az Országos Református Szabadtanács bocsánatkérő nyilatkozatát:...” Az ismétlés a téves 1949-es dátumra is vonatkozik a „Szabadtanács” megnevezésén túl, mellyel a zsinati nyilatkozaton túl más forrásban nem találkoztam (!). Ld. még 271. o.

¹⁸⁶ Tartalmi összefoglalás, 8. Konzekvenciák és tézisek

¹⁸⁷ Korábban: Konklúzió, Ajánlások, Rendszeres teológia: „A mindenki iránt, de elsősorban a zsidó nép iránti szeretetünk arra kötelez bennünket, hogy az elkészített „hora confessionis”-ban, számot adjunk reménységünkről. Szükséges azonban, hogy igazságunkat mindenkor felülmúlja az 1Kor 13-ban is megfogalmazott szeretetünk. A rendszeres teológián belül ránk váró feladat tehát elsősorban nem a leépítés vagy rombolás, hanem bizonyos hiányzó részek megépítése, illetve azok megerősítése.” Uo. 273. o.

¹⁸⁸ Uo. 286. o.

¹⁸⁹ Majsai

¹⁹⁰ Internet:

http://hetek.hu/belfold/199901/ujra_vitak_keresztuzeben_a_vatikani_so_a_dokumentu_m Letöltés: 2014.03.27.

¹⁹¹ Majsai

¹⁹² *Holokauszt és holokausztoktatás*, Hunyady András interjúja. Világosság, 2004. 5. 88. o.

¹⁹³ Négy évvel a Holokauszt emléknap magyarországi iskolai bevezetése után.

¹⁹⁴ Természetesen a megállapítás az egyházi, illetve bármilyen más közösségi formára igaz és fennáll.

¹⁹⁵ Lévi Primo gondolata „megesett, tehát megeshet újra” alapján. (Akik odavesztek, és akik megmenekültek. – Budapest. Európa. 1990.)

¹⁹⁶ Értésítő 14. o. (Éliás Józsefnek az interjúhoz írt Epilógusa. – Debrecen, 1989. november 2.)

A LUXUSKRITIKA PROBLÉMÁJA A KÖZÉPKORBAN [THE PROBLEM OF LUXURY CRITICISM IN THE MIDDLE AGES]

SZLANCSOK MARGIT

MATE Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár
szlanccok.margit@uni-mate.hu

Abstract. The aim of the medieval critique of luxury was to develop a system of rules to keep people's appearance and lifestyle within certain limits. Luxury was also regulated by the church and the secular authorities. The cities have sought to maintain social order and economic stability through sumptuary laws and dress codes. The Church has seen luxury as a sin of vanity, ostentation, lust and profligacy, and has condemned it. The foundation of the mendicant orders opened a new era in the fight against luxury. Contempt of worldly goods and the rejection of the fashions of the world have offered good starting point in the fight against luxury. In their sermons, the preachers criticised ornated dresses of women, lavish festivities and sumptuous weddings. But that was not enough. At the end of each sermon, to measure the effect of the sermon, the bonfires of vanity were set alight, where the condemned luxuries and games were destroyed.

Criticism of luxury was a solution to the crises (political, social, economic and religious) that had emerged during the Renaissance. The mendicant friars suggested to maintain the order created by God and to follow the evangelical ideal. However, their proposal was unacceptable to the citizens who wanted to enjoy life here on earth, and was only a temporary success.

Keywords: church, mendicant orders, renaissance, costume, bonfires

Bevezetés

Girolamo Savonarola (1452–1498) domonkos obszerváns szerzetes történetét kutatva¹ felmerül a kérdés, hogy Firenze, a XV. századi Itália egyik legfejlettebb reneszánsz városa hogyan jutott el az 1497-es és az 1498-as évek hiúságok máglyáig? Miként volt lehetséges a város nagyságát jelentő, gazdagságát és jólétét szimbolizáló luxuscikkek ilyen drasztikus megsemmisítése? Milyen okok és események juttatták el a liliumok városát idáig?

A kérdés megválaszolására, Savonarola tevékenységének elemzése mellett a koldulórendek történetét is meg kell vizsgálnunk. Emlékezzünk csak az ikonikus jelenetre, amikor Szent Ferenc Assisi főterén meztelenre vetkőzött és ruháit átadta megbotránkozott apjának.² Ez a ruházatról való lemondás szimbolizálta a koldulórendi szellemiséget, a földi javak teljes megvetését. A koldulórendeknél a szegénység legmagasabb fokú megvalósítása, a világi javak és élvezetek teljes elutasítása volt az a kiindulópont, ahonnan a luxust támadták. A ferences és a domonkos szerzetesek felléptek a világi kultúra előtérbe kerülése ellen. Az evangéliumi szegénységet szembeállították a meggazdagodott polgárság jólétével;

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 65-90.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

az apostoli életmódot a fényűző és másképpen vallásos életvitelükkel. A hivalkodó pápai rezidenciával, a püspöki palotákkal, az aranyba és bíborba öltözött klerikusokkal szemben a koldulórendi szerzetesek életvitele és külső megjelenése is az evangéliumi parancsok megvalósítását mutatta. Bizalmat ébresztettek a népben. A prédikátorok mindennapos kapcsolatba kerültek a tömegekkel, ismerték a szokásaikat, befolyásolták az életüket. A beszédekben különös hangsúlyt fektettek a korabeli Itáliában egyre jobban kibontakozó fényűzés és pompa bírálatára.

A középkorvégi luxusbírálat célját nem lehet egy pontban meghatározni. Kiindulópontját az a középkorban népszerűvé vált mondás jelentette, miszerint „a ruha teszi az embert”.³ Az öltözködés önálló jelrendszert alkotott és alkot napjainkban is. Az emberek mindig is a külső alapján ítélték, formáltak véleményt.⁴ A viseletből szinte mindent meg lehetett állapítani, még a köszönést is meghatározta. Ha azonban a „látszat csalt,” annak súlyosabb következményei lettek, mintsem egy helytelen üdvözlés. A nem megfelelő viselet a fennálló rend stabilitását sodorhatta veszélybe – talán ez túlzásnak tűnik, de mégsem volt az a késő-középkor hierarchizált világában. Ha valaki földműves létére a nemesek ruháiba öltözött, ugyanolyan súlyos vétségnek számított, mintha a leprás nem akasztott csengőt a nyakába – az előbbi a társadalom rangsorát, ez utóbbi az egészségét fenyegette. A külső megjelenés egésze jelképes tartalmat hordozott: minden apró részletnek, akár egy gyűrűnek vagy egy fülbevalónak is döntő fontossága volt. Meg kellett határozni, hogy ki mit viselhet. Már a XIII. század elején megnövekedett az érzékenység a testen viselt dolgok és a ruhák jelentésértelme iránt. Az 1215-ös IV. lateráni zsinat elrendelte, hogy a „kereszténység ellenségeinek” megkülönböztető jegyeket kell hordaniuk. 1221-ben III. Honorius pápa *Ad nostram noveritis audientiam*; majd 1425-ben V. Márton pápa *Sedes Apostolica* kezdetű bullái is megerősítették a megkülönböztető jegyek viseletének kötelezettségét.⁵

A Quattrocentót tekinthetjük a fényűzés és az ezzel párhuzamosan kibontakozó luxuskritika virágkorának. A bírálat a mindennapok egészét érintette, a kulcsin pompáján túl a lakóhelyek és a társas összejövetelek fényűzését is. A szabályozás szempontjai a korlátozó hatalomtól függően változtak. Ez alapján beszélhetünk világi és egyházi luxuskritikáról. Az itáliai városok élén álló signorék fényűzési törvényeikkel politikai hatalmukat, a fejedelmi udvar pompáját és lakóinak primátusát igyekeztek fenntartani. A városi kommunák a gazdasági prosperitás biztosítása érdekében hoztak költségvetés szabályozó rendeleteket a felesleges kiadások ellen, a pazarlás mérséklésére. Az egyház az Isten által teremtett rend védelmének jelszavával indította meg küzdelmét a hivalkodás, a tékozlás ellen. Az 1348–1352-es nagy pestisjárvány kibővítette a vallási szószólók luxusellenes fegyvertárát. A természeti katasztrófa Isten csapásaként, a bűnök büntetéseként való értelmezése felerősítette a divatos öltözködés, az anyagi kultúra fényűzése elleni hangokat.

A prédikátorok már nem elégedtek meg a bíráló beszédekkel, törvényi szabályozásra is buzdítottak. Így születtek meg a viselet- és költségsszabályozó törvények.

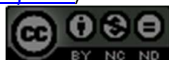
Nem szabad egyértelmű cezúrát húznunk az egyes törvényhozók szempontjai között. Egy összetett korlátozási igényről van szó, amelyben a korabeli hatalmak mindegyike saját érdekeit próbálta előtérbe helyezni. Így egy hercegi luxustörvényben is megjelent Isten tiszteletének és parancsolatainak megtartása; a városi statútumok is előírták, hogy különbözzék a nemes és a polgár viselete; a prédikátorok pedig teológiai érveiken túl társadalmi ranglétrát készítettek, hozományt és nászajándékokat szabályoztak.

A most induló tanulmány-sorozat bemutatja a középkori luxuskritikát. Ismertetem a városok viseleti előírásait, költségsszabályozó törvényeit. A fő hangsúlyt azonban az egyházi luxusbírálat kapja majd.

A koldulórendi, ezen belül is a ferences és a domonkos obszervancia luxuskritikája számos kérdést felvet. Mi alapján tárgyalták a prédikátorok ilyen részletesen a világi élet, főként a női viselet pompáját? Milyen források segítették a szerzeteseket az „ornatus mulierum” taglalásában? Hogyan érveltek a fényűzés ellen, és miként tudták meggyőzni hallgatóságukat a luxuscikkek elégetésének szükségességéről? A prédikációk érvei milyen hivatkozásokra támaszkodtak? Van-e összefüggés a prédikátorok fellépése és az egyes városok rendelkezései között? Milyen eredményeket értek el a luxusellenes prédikációk?

Az obszervancia ruhakritikájának megértéséhez a Biblia tanításából kiindulva, a kezdetektől kell az egyház luxusellenességét megvizsgálni. Az ókeresztény kor, illetve a kora-középkori teológia Szentírásán alapuló, luxust bíráló műveinek elemzése után a XI–XII. század ruhakritikája következik. A XIII. században a koldulórendek létrejötte új korszakot nyit a középkori luxusbírálat történetében. A Duecento fényűzés-ellenességének áttekintése után megvizsgálom a bűnök rendszerezését, valamint Guillelmus Peraldus és Aquinói Szent Tamás summáinak luxusellenes vonatkozásait. Az előzmények ismeretében ekkor kezdünk az obszervánsok luxusellenességének tárgyalásához. Látjuk majd, hogy a ferences és a domonkos luxuskritika milyen forrásokból táplálkozott. Nyomon követhetjük a koldulórendi szerzetesek által megfogalmazott újításokat mind a bírált területek, mind az alkalmazott érvek és eszközök tekintetében. A XV. századi obszervancia két legjelentősebb személyisége, Kapisztrán János és Girolamo Savonarola luxusellenes tevékenységét életrajzuk tükrében külön fejezetekben vizsgálom. A prédikációk, értekezések ismertetésével, összehasonlító elemzésével, elért hatásuk bemutatásával választ kapunk a fent megfogalmazott kérdéseinkre, ugyanakkor gazdagíthatjuk a reneszánsz városi életről kialakult képünket.

A XV. századi Itália látszólag virágkorát élte. A felszín alatt azonban a nemesség féltve őrizte régi kiváltságait, a meggazdagodott polgárság vagyona révén próbált bejutni a nobilitás soraiba, a gazdaságban már megjelentek a prekapitalista viszonyok. Az egyház

megpróbálta visszaszerezni kora-középkori kizárólagos befolyását, s a lelkekben lévő szellemi hatalmát féltette a humanizmus új eszmeiségétől. A koldulórendi barátok megoldást kínáltak ezekre a „válságjelenségekre”.⁶ A luxus bírálatán keresztül az „Isten által teremtett rend” megtartását, gazdasági stabilitást, a javak megfelelő elosztását és az evangéliumi eszmény követését javasolták. Indítványuk azonban az életet itt a földön élvezni akaró polgárok számára elfogadhatatlannak tűnt. Ennek ellenére a nép mindig szívesen hallgatta a barátok indulatos szónoklatait, hordta a tűzre a szép ruhákat és a szerencsejátékokat. A prédikátorok repertoárjából ezért soha nem hiányoztak a „hiúságok máglyái”, hiszen azok a siker tökéletes biztosítékai voltak.⁷

A luxuskritika problémája

„A polgárasszonyok és a római kereskedő-feleségek igen fényűzően és pompával járnak: néhányan annyira kivágott ruhákat viselnek, hogy látni engedik egészen a keblüket, amelyet kétsoros, tömör arany nyakláncal díszítenek, melyekről drágakövek függenek.

Gyönyörű damaszt és brokát felsőruháik a földig érnek, ezeket aranybrokát szegély övezi. Ez alatt moiré vagy hasonló selyem-alsóruhát hordanak, s karjukat selyemhálószerű ruhaujjakba bújtatják, amely háló alól kilátszik a finom arany és ezüst kelme.

Dús hajukat homlokuk köré tornyozzák, kontyukon hosszú fátyolt viselnek, amelyet leengednek a földig. Így távoznak otthonról a hölgyek, lányakkal együtt...”

Jacob Burckhardt kortársa, a XIX. századi olasz történész, Cesare Vecellio művéből⁸ vett idézet rávilágít a reneszánsz Itália városaiban kibontakozó luxusra.⁹ Ennek alapja az ország gazdagsága volt: Itália az akkori világ leginkább prosperáló területévé vált.¹⁰ A gazdagság és a jólét a külső megjelenésben, a polgárok fényűző életmódjában mutatkozott meg. A luxus alapját a távolsági kereskedelem révén a piacra bekerült, az üzletekben árult, a jegyzők által inventáriumokban feljegyzett, a festők által képeiken megörökített, drága kelmékből készült elegáns ruhák, feltűnő lábbelik, ékszerek és egyéb kiegészítők jelentették. Ezek után mind a nők, mind a férfiak vágyakoztak; és ezeket próbálta szabályozni a városi hatalom és az egyház. Számunkra érthetetlennek tűnhet a szakadatlan törvénykezés a viselhető ruhadarabok, a gyűrűk, láncok számának vagy éppen a dekoltázs díszjeinek korlátozására: ezeket mi már az egyéni döntés hatáskörébe utaljuk. A középkorban azonban ezek a rendelkezések az egyén kifejeződésének korlátozását és a fennálló rend tiszteltetését szolgálták. Megváltoztatni a külsőt – akkoriban ez nem jelentett mást, mint a társadalmi hierarchia semmibe vételét, önmaguk és mások megaláztatását. Az emberek megjelenése napjainkban másodlagos, ellenben a középkorban szimbolikus jelentéssel bírt. Az öltözet olyan külsődleges üzenethordozó volt, amely az egyén belső megnyilvánulásaitól függetlenül közvetítette viselőjének személyiségét, társadalmi státuszát, vagyoni helyzetét és különböző elkötelezettségeit.

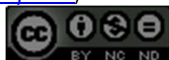
A viselet jelentése

Az általunk használt „costume” szó a „coutume” (szokás) szóból származik. Nem kizárólag a ruhára, hanem a megjelenés egészére vonatkozik. Az öltözet összetett jelentéstartalma miatt vált „costume”-mé: minden testen viselt dolog egy rendszerbe illeszkedik, és meghatározott funkcióval rendelkezik. Ezek lehetnek gyakorlati (a test védelme), esztétikai, morális funkciók vagy éppen státuszszimbólumok. A ruha a testnek megadta a kor által megfogalmazott és megkövetelt ideális formát. Ugyanakkor az öltözet által használt jelrendszer védelmet nyújtott a léleknek is: a társadalom játékának része lett, álruhává vált. Ez kiemelten fontossá vált a „látszatok társadalmának”¹¹ nevezett reneszánszban, ahol a reprezentáció az élet nélkülözhetetlen elemét jelentette. A középkor-végi hatalom a viseletet széles körű mondanivalója miatt igyekezett állandó és változatlan keretek között tartani. A reneszánsz Burckhardt által megfogalmazott,¹² az individuumot és az egyéni akaratot előtérbe helyező felfogása nem szívesen vetette alá magát az efféle uniformizálásnak, amely nyilvánvalóan lehetetlenné tette az egyéniség magas rendű kibontakozását.

A divat megszületése

A XIV. századra eltűntek a mindkét nemre jellemző, egységes, mindent eltakaró ruhák. Megszületett a modern viselet, vagyis a divat – első helyen Itáliában. François Boucher ezt a megfelelő gazdasági alappal, a politikai széttagoaltsággal (a városállamok nem voltak hajlandóak érdekeiket az egységnek feláldozni, és ez a különködés jelentkezett a viseletben is), valamint a humanista szemlélettel magyarázta.¹³ Az ezredfordulón megfogalmazott három rend elmélete (oratores, bellatores, laboratores) nehezen állt ellen a társadalmi változásoknak. A foglalkozások szakosodása, a polgárok növekvő tekintélye a városok politikai és gazdasági ügyeinek intézésében e hármas rendszer átértékeléséhez vezetett. Egy olyan rugalmasabb, szélesebb körű értelmezésre lehetőséget biztosító kategóriára volt szükség, amelyben az egyén státuszát a társadalom életében betöltött szerepe határozza meg. Bár a XII. század már életre hívta a lovagi kultúrát és az ezt reprezentáló udvari viseletet, a viseletek rendszerének robbanásszerű átalakulása¹⁴ 1400 körül, a rendiség kialakulásával közel egy időben jelentkezett.

A divat a különbözőség és az utánzás vágyának finom egyensúlya, melynek követése egyúttal kiváltság is. Modern szociológiai felfogás szerint „a divat egyszerűen a vélt vagy valódi felsőbbrendűség fitogtatása a világ szemében.”¹⁵ Klaniczay Gábor tanulmányában kiemelte, hogy a divat egy alapvető szocializációs mechanizmus.¹⁶ A középkor öltözködés-ideológiája és a viselettel kapcsolatos konfliktusok sokkal mélyebb tartalmakra mutatnak, mintsem gondolnánk.¹⁷ Muzzarelli felhívja a figyelmet a divat és a luxus közötti különbségre: az előbbi a többiektől való különbözőség, az utóbbi a reprezentáció eszköze

volt.¹⁸ A reneszánszban e kettő szorosan összekapcsolódott. Kérdés, hogy kinek az előjoga volt a divatos öltözködés: az uralkodó osztályok tagjaié (státuszszimbólum), vagy társadalmi kategóriák nélkül a nők? A hölgyek selyemmel és ollóval próbálták egyéniségüket kifejezésre juttatni. Hughes szerint a divat a nők társadalmi fontosságát növelte,¹⁹ azonban így a társadalmilag haszontalan fényűzés jelképeivé váltak. A divatos viselet a reneszánszban a testiséget kiemelten hangsúlyozta. Az egyház ezt igen veszélyesnek tartotta, ezért a divat a nőket (továbbra is) negatív megítélés alá helyezte.

Hogyan látták a nőket?

A középkori nő-tipológia három alakja Éva, a csábító; Szűz Mária, Isten anyja; és Mária Magdolna, aki megbánta bűneit és jó útra tért. A nőkép az egyház szemléletén alapult: a nő nem más, mint a bűnbeesés szimbóluma,²⁰ aki engedett az ördögi kísértésnek, s ezzel oka lett a Paradicsomból való kiűzetésnek. Éva ellentéte Szűz Mária, aki testi együttlét nélkül fiút fogant, így a Megváltó anyjaként erényeivel ellensúlyozta Éva bűnét. Azonban ez az egyház által a nők számára előírt modell (imitatio Mariae) túlmutatott az emberi természetén, ezáltal utánozhatatlan volt.²¹ Mária Magdolna, a bűneit megbánó prostituált példája ellenben követhető volt a világban maradó nők számára. Nem a szó szoros értelmében, hanem úgy, hogy a házasságban élő nők is élhették bűn nélkül a keresztény életeszményt. A nők általános megítélése azonban a korban a bűnre csábító Évát jelentette.

A nők másik hármas kategorizálása a családi állapot alapján történt. A hajadonok (szüzek), az özvegyek és a férjes asszonyok csoportjai közül a szüzek jelentették a kiváltságos állapotot. A státuszok különbözőségét a 100-szoros, 60-szoros és 30-szoros termés bibliai hasonlata (Máté 13,8; Márk 4,8) szemlélteti. Az antikvitás a házasságot felmagasztalta, mivel az esküvő biztosítja a nők számára a négy alaperényt (concordia, virtus, clementia, pietas).²² Az egyház, annak ellenére, hogy a házasságot szentségnek tartotta, kevésbé értékelte. A szüzesség a legfőbb női erény, az üdvözülés legkiválóbb útja a nők számára – hirdette. Az erkölcsi tisztaságot hangsúlyozó szemlélet az egyedül megfelelő női életformának a kolostori életet ismerte el. A XI–XII. századtól megjelenő női rendek (a Robert d'Arbrissel által alapított kettős kolostoroktól a klarisszákig) a nemesasszonyok, hajadonok, özvegyek számára kínáltak új életviteli lehetőséget. A női vallási közösségek létrehozatala szabályozási kísérlet volt a társadalom nőtagjainak a hitélet aktív formáiba való bevonására. Azonban ezek a szervezetek nem mindig vívták ki a középkori egyház vagy a társadalom elismerését. A beginákat vagy a női vizionáriusokat inkább veszélyesnek, mintsem szenteknek tekintették. Bár a XII. századtól a városi fejlődés következtében kibontakozó új szellemiségben sokkal jelentősebb lett a nők vallási szerepe, ez újabb és újabb ellenreakciókat szült. A női misztikusokat gyakran hamis prófétáknak, eretnekeknek vagy boszorkányoknak bélyegezték, és nemhogy nem avatták szentté, inkább

megégették őket (Jeanne d'Arc). Claudia Opitz szavaival élve „a női spiritualitásnak a máglyán, és nem az oltáron volt a hely.”²³ Klaniczay Gábor legújabb, a boszorkányüldözésről szóló tanulmánykötetében rávilágít arra, hogy a középkori kereszténységben miként formálódott ez az ellenségkép, a társadalom e bűnbakképző mechanizmusa. A leginkább a nőket érintő boszorkányüldözés pedig még századokon át tovább folytatódott.²⁴

A középkorban a nők jogilag, politikailag, a hatalom vagy a gazdagság szempontjából nem voltak meghatározók. Életüket az alávetettség kísérte végig: mint hajadonok az apa; mint asszonyok a férj joghatósága alá tartoztak. Egyedül a házasság révén válhattak a társadalom által elismertté, a hajadonokat a mesquine (jelentéktelen) szóval jelölték.²⁵ A házasság mindig a családok érdekein alapult: a nő csupán az apa és a leendő férj közti csere tárgyaként szerepelt. A jól megkötött házasság megfelelő eszköz volt a vagyon, a birtoklás, a társadalmi és a politikai státusz fenntartására. A női lét keretét tehát a házasság és a család jelentette. A gyerekszülés kötelező volt: a középkori szemlélet szerint a női szexualitás csak az anyaság által nyerte el létjogosultságát. A nők elsődleges feladata volt a családról, a háztartásról (szolgákról, javakról) való gondoskodás.²⁶ A gyereknevelés, főzés, mosás, takarítás, vízhordás, kenyérsütés is kizárólagosan női munka volt. A háziasszony gondozta a veteményeskertet, a gyümölcsöst, ellátta az állatokat, és részt vehetett bizonyos mezőgazdasági munkákban (szénakaszálás, szőlőmetszés). A kézműipari tevékenységet a férfiak számára tartották fenn. Kivételt a textilipar jelentett, ahol a szövés, fonás, selyemkészítés női foglalkozásnak minősült. A szabást, varrást azonban férfiak gyakorolták. A városi fejlődés, a demográfiai növekedés, a gazdasági változások új lehetőségeket teremtettek a nők számára. A korábbi alávetettség megmaradt, azonban bizonyos egyenrangúság jött létre. Az iparosok, kereskedők felesége, lányai részt vehettek a munkában. Ez megkövetelte tőlük az elemi műveltséget. A XIII. századtól a nők is járhattak iskolába, a magasabb rangú hölgyek otthon, magántanártól tanulhattak. A humanizmus teremtette meg az előkelő, művelt nő kategóriáját, aki a férfiak egyenrangú partnerévé tudott válni.²⁷ A XIV–XV. század tehát a nők megítélésének szempontjából is a változások kora lett. Az új szellemi és kulturális irányzatok rést ütöttek a „férfi-középkor”²⁸ patriarchális struktúráján. A késő-középkori nőkép immár a megbecsülés és a megvetés ellentétrendszerén alapult. A nők társadalmi megítélése körüli probléma azonban nem szűnt meg: ezt tanúsítják a prostituáltak megbélyegzései, a boszorkánypercek és a luxustörvények.

A luxuskorlátozás a nők divat iránti szenvedélyének megfékezését szolgálta. Cesare Vecellio szerint is „... szinte lehetetlen teljes képet adni a korabeli női divatról, hiszen az gyorsabban változik, mint ahogy a hold alakot vált.”²⁹ A középkori társadalomban a nők számára a fényűző ruhák, a drága ékszerek, a magas talpú papucsok és a feltűnő fejfedők egyfajta kompenzációs lehetőséget jelentettek, melyek révén létezésüket, netalán

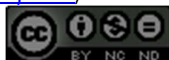
fontosságukat jelezheték.³⁰ Kibővült a korábbi státuszsimbólum szerepe, amikor a nő kötelessége a nyilvánosság felé csak annyi volt, hogy apjának, férjének rangját, gazdagságát, társadalmi helyzetét kinyilvánítsa. A divatos viselet révén a nők is szert tehettek társadalmi elismertségre. A kor szellemiségét uraló egyház szerint ez veszélyt jelentett a férfitársadalomra, ezért szigorú szabályozási, egyszersmind féken tartási rendszerre volt szükség. „... A nők elfelejtették, hogy ők az emberiség szaporodásáért léteznek, (férjeik magját őrző zsákok)... hogy táplálják a gyermekeket és megőrizték a házasság tisztaságát, nem pedig az arany, ezüst, a ruhák és az ékszerek fényűzéséért...” – olvashatjuk Firenze 1433-as rendelkezésében.³¹ Azonban már jóval korábban megindult a küzdelem a luxus, a hiúság és a hivalkodás ellen.³² Ugyan a XI–XII. században még a férfidivat bírálata került előtérbe (a lovagi erények, a Miles Christi eszményét látták veszélyeztetve a férfiúi cicomázkodás által), a XIII. századtól kezdve a középkori egyházi luxuskritika fő hangsúlya a női fényűzés elítélésére helyeződött.

Mi a luxuskritika?

A luxuskritika az egyházi és a világi hatalom azon törekvése, hogy egy előírásrendszerrel dolgozzanak ki az emberek megjelenésének és életmódjának az általuk meghatározott korlátok között tartására. A luxuskorlátozás okainak vizsgálatakor társadalmi, gazdasági, politikai és morális indokokról beszélhetünk. A fő cél a státusz-simbólumok eltulajdonítása által történő megtévesztés tilalma volt. Az itáliai városokban a meggazdagodott polgárság viseletében és életmódjában is igyekezett a nemesekhez hasonlítani: a korábbi megkülönböztethetőség megszűnt. Vagyon és megfelelő kapcsolatok birtokában egyre többen jutottak a keresett ruhákhoz és drága ékszerekhez. A luxuscikkek növekvő elérhetősége konfliktusokhoz vezetett, így azok is a nobiletáshoz tartozóknak tűnhettek, akik híján voltak ezeknek a kiváltságoknak.

A társadalmi rend és stabilitás fenntartásának igénye hívta életre elsősorban ezeket a törvényeket, amelyekben lefektették, hogy mindenki a státuszának megfelelően öltözködjék. A rendeletek egy áhított társadalmi rendet mutattak, egy hatalmi regulációs szándékot testesítettek meg, amelynek célja az uralkodó osztály privilégiumainak védelme, a nemességgel való versengés megakadályozása volt.³³

A kommunális korszakban megsokszorozódó törvények a közösségi élet minden mozzanatát igyekeztek ellenőrzésük alá vonni: a viseleten túl az esküvőket, a temetéseket és a banketteket is szabályozták. A városi hatalom védnökei a luxustörvénykezésben vélték megtalálni a megfelelő eszközt az új helyzet kezelésére. Hughes szerint a reneszánsz városi luxustörvények republikánus eszményt testesítettek meg. Példaként Savonarola esetét hozza, akinek intézkedései között szerepelt a „megújult város” költségvetésének szabályozása, s

bukása után a restaurált Firenzei (Medici) Köztársaság első határozata is egy új luxustörvény kiadása volt.³⁴

A város fenntartása, a belső piac védelme, valamint az általános jólét biztosítása szintén szükségessé tette a fényűzés, a pazarlás korlátozását. A ruhákba, ékszerekbe fektetett pénz nem tőke, hanem holt vagyon, így nem szolgálja a közösség gyarapodását; ráadásul a bírságok a városi kincstárat gyarapították. A törvények igyekeztek gátat vetni a mobil gazdagság egyre növekvő befolyásának.

Az egyház a fényűzést káros következményei miatt ítélte el: a hiúság, hivalkodás, mértéktelenség, torkosság, bujaság bűnét látta a luxusban. Bírálta a ruhaluxust, a divatot, mert a testiséget, ezáltal az erkölcstelenséget helyezte előtérbe. Az egyház nézőpontja szerint a női hiúság okozta a kor erkölcsi válságát.

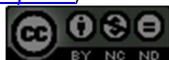
Luxustörvények

A luxuskritika két részből áll: a fényűzésellenes törvényekből és a luxusellenes prédikációkból. A luxustörvényeknek két nagy csoportja van: viseleti előírások és ceremoniális tiltások. A viseleti előírások meghatározták a nők és a férfiak ruházatát, ékszereit, az egyéb kiegészítőket. A ceremoniális tiltások az esküvői költségekre, a hozomány nagyságára, a bankettekre és a temetési szertartásokra vonatkoztak.

A rendeletek vizsgálatánál három periódust figyelhetünk meg:

- Vallás erkölcsi befolyást tükröző, mindenkire vonatkozó luxustilalmak (XIII–XIV. század);
- Részletes vagyoni és társadalmi kategóriákra bontott ruharendeletek (XV–XVI. század);
- Komplex hierarchikus rendszer (XVIII–XIX. század).

A korai luxustörvények az ünnepekre, a lakomákra vonatkoztak: előírták a meghívható vendégek, a fogások, a zenészek számát. A temetési rendelkezések a szertartást, az egyes rétegek gyászruháit, valamint a gyász időtartamát szabályozták. Az első középkori luxustörvény, Nagy Károly törvénye (808) nem a női viselet fényűzésével foglalkozott.³⁵ Ordericus Vitalis krónikája is a XII. századi férfidivatot kifogásolta. A női ruhaluxus bírálata a XIII. századtól kezdődött. Az egyre részletesebb előírások meghatározták a viselhető ruhadarabok alapanyagát, a felhasználható anyagmennyiséget, díszítéseket, az uszály és a ruhaujjak méretét, a fejfedőket és azok díszzeit, a viselhető ékszerek nagyságát, súlyát és számát, sőt akár a cipősarok magasságát is. A készítő (szabók, hímzők, ötvösök, aranyművesek) ugyanolyan mértékben voltak felelősek, mint a ruhák viselői. Az elkészített vagy viselt ruhákat bejelentési és bemutatási kötelezettség terhelte. Minden elkészített ruhát az erre rendelt hivatalnál (Velencében a Magistrato alle Pompe³⁶) be kellett mutatni.

Tulajdonosa akkor kapta meg a viselési engedélyt és a ruhapecsétet (1389-től kezdődően, elsőként Bolognában), ha a ruha nem ütközött az éppen érvényben lévő ruharendelettel. Ha a ruha már korábban elkészült, mintsem törvényi úton betiltották volna, akkor a pecsétet nem, de az engedélyt megadták. A törvény megszegőire általában pénzbeli büntetéseket szabtak ki. A bírságok a városi kincstárat, illetve a feljelentőt gazdagították; a ruhapecsételést a szabókat, aranyműveseket, akik 6 dénárt kaptak minden megjelölt ruha után. A ruhapecsételést és a büntetések rendszere valójában a törvények áthágatóságát jelezte. A XIV. századtól kezdve egyre több mentességgel találkozunk: pl. a jogtudósokra, orvosokra, lovagokra és feleségükre nem vonatkoztak a luxuskorlátozó előírások. A nemesi kivételezés ilyen formája a konzervatív arisztokratizmus bizonyítéka volt: az uralkodó osztályok befolyásának és hatalmának biztosítása a luxuscikkek viselhetősége révén.³⁷

Az itáliai városállami luxustörvénykezéssel kívül angol centralizált,³⁸ német birodalmi szintű,³⁹ valamint francia királyi szabályozásokkal⁴⁰ találkozunk.

Néhány példa

Itália első fényűzésellenes rendelkezése 1157-ben született Genovában, „Breve della Campagna”⁴¹ címmel, amely a drágább szőrmék használatát tiltotta meg.

1322-ben Perugiában, Ridolfo Pucci Boncambi és Caterina Orsucci esküvője alkalmából hirdettek ki luxustörvényt, mivel „... annyi ragyogó példa ellenére, még ebben az igen művelt városban is visszatértek a korábbi haszontalan szokásokhoz.”⁴² A rendelet első része „Dele femmene portante encapo corona e certe altre cose” címmel megtiltotta a diadémok, girlandok, arany és ezüst hajbefogók, gyöngyök, drágakövek, medálok, arany és ezüstgombok, aranyozott díszek (corona, ghirlanda, arlegature, entrecciature doro, dargento, margarite, pietre preziose, sciactate, pectorelle, botone dauro, dargento, fregie aurate) viseletét mind a ruhán, mind a testen 30 libre értéken felül. (Ezt 1445-ben 300 libre-re módosították.) A büntetés 100 libre. Aki kihágást észlel, köteles jelenteni, a neve titokban marad. A sok felesleges kiadás miatt sem nők, sem férfiak, sem idegenek, sem városlakók nem hordhattak:

„fregiature, corone entrecciature... fornemento en panghe... vestimento en capo ovvero capuccio... dauro, dargento perle, pietra pretiosa cristallo, vetrio ambra... materia seta.”⁴³

A nők csak egyszínű, tiszta gyapjú, béleletlen ruhát, övet, ezüstözött vagy aranyozott gombokat, legfeljebb egy kar hosszú, uszály nélküli szoknyát viselhettek. A dekoltázs csak a keresztcsontig érhetett, tilos volt az elől nyitott ruha, a bársony és a hasított szövet. 1366-ban megtiltották az aranyozott vagy nem aranyozott samit és szatén alkalmazását is. A férjnek előírták, hogy ne engedje meg a feleségének az aranyozott vagy ezüst ruhák viseletét. A szabók, aranyművesek nem készíthettek tiltott dolgokat. A státúmus meghatározta a hozomány összetételét, sőt, ha a hölgy kolostorba vonult, a beöltözés költségét is. A büntetés 50–100–500 libre lehetett.

A Villani krónikájában említett, szintén a korai típusba tartozó, 1330-as firenzei rendszabály⁴⁴ minden nőnek megtiltotta a koszorúk, az arany-, ezüst-, gyöngy- és selyemfűzér, a fejkötők és a fonatok viseletét. A ruhák alapanyaga a bársony, a selyemmel áttört drapp helyett csak egyszerű, két színre osztott szövet lehetett, szegélyek nélkül. Az uszály hossza két rőf, a gallér megengedett nagysága 1 és ¼ rőf volt. A paszomány, a hermelin tilos, valamint kettőnél több gyűrűt és 12 pántosnál nagyobb övet sem szabad viselni. A rendelkezés a férfiaknak minden dísz, a tafota, drapp- és selyemzekék viseletét megtiltotta. Szabályozta a lakodalmak, a lovagi avatások alkalmából a fogások, a nyoszolyólányok számát, az ajándékok nagyságát. Külföldi tisztviselőt bíztak meg a törvény betartásának ellenőrzésével.

A nagy pestisjárványt követő kollektív bünbánat jegyében született az 1354-es Forlì-i statútum.⁴⁵ Ennek a „De ornamentis mulierum” című cikkelye minden Forlìban és környékén élő asszonyra és leányra vonatkozott, valamint azokra az idegen nőkre, akik legalább harminc napja a városban laktak. A rendelkezés megtiltotta a tunica, guarnachia, guarnazone, a köpeny és minden olyan felsőruha viseletét, amelynek hosszúsága (uszálya) a földön húzódik, valamint elöl és hátul is meghaladja a két ujjnyi nagyságot. Ruháikon a nyakat és a dekoltázst nem hangsúlyozhatta fátyol, nem díszíthették gyöngyök, arany és ezüst ékességek. Legfeljebb 25 gomb lehetett a ruhán és az övön, amelyek egyenként 6 uncia ezüstről vagy 3 uncia aranyozott ezüstről nem tartalmazhattak többet. Ezeken túl a nők csak egyszerű selyemszalagot viselhettek, más díszet nem. A girlandok, arany, ezüst vagy gyöngy fejdíszek értéke maximum 10 ravennai libra⁴⁶ lehetett, az öveké 10 aranyforint. Diadémot semmilyen formában nem hordhattak. A statútumot minden hónapban a szokott helyen a templomokban, ünnepnapokon és a prédikációk alkalmából ki kellett hirdetni. A törvény megszegőire 25 libra büntetést szabhattak ki, amelyet örökségükből vagy a számukra fenntartott hozományból vettek el. Ha nem tudtak fizetni, elzárással vagy akár száműzetéssel is sújthatták őket. A szabóknak és az aranyműveseknek is kötelező volt a rendelkezés betartása.

A költségszabályozó törvények teljes kidolgozottságát és részletességét mutatja az „Ordine, et provigione sopra le pompe vestire, et conviti della città di Faenza” rendelkezés.⁴⁷ Bár a XVI. században (1574) hozták, az 1410-ben előkészített, majd 1414-ben Giangaleazzo Manfredi által kiadott statútumra épült. A rendeletben szerepelnek női és férfi ruházati előírások, amelyek megtiltották az aranyozott, ezüstözött és a brokátruhákat, bizonyos viseleti darabokat (camise, coppetti, gorgiere, vellette, grembiali, fazzoletti lavorati, a férfiaknál a bársonyharisnyát, a bársonnyal bélelt köpenyeket), a ruhauszályt, a fejfedők egyes típusait, az öveket, a karpereceket és a legyezőket („Ordine sopra il vestire, et ornamento delle Donne”, „Ordine sopra il vestire et ornamento delli Homini”). A ceremóniákra vonatkozó rendelkezésben általános érvénnyel maximálták az esküvők,

bankettek étkezési fogásait, illetve a temetési és gyászkiadásokat („Ordine e provigione sopra gli Conviti e Banchetti”, „Ordine e provigione sopra il dar veli e Baretti nell’essequie de’ Morti”). A rendelet végén következett a büntetések felsorolása. A kihágást első alkalommal 25 aranytallér bírsággal büntetik, amelynek negyede az Apostoli kamarát, negyede a városi kincstárat, negyede a feljelentőt (nevének titokban tartása mellett) illette. A fennmaradó részt szét kellett osztani a népnek. A második törvényszegés esetén a bírság már 50 aranytallér volt, sőt bizonyos esetekben vagyonekobzást is vonhatott maga után. A rendelet hangsúlyozta a szülők, testvérek és az egész társadalom felelősségét a luxus korlátozásának betartására. Kimondta, hogy a luxuscikkek készítőit, valamint a szakácsokat is ugyanaz a büntetés terheli.

1526-ban Francesco Bracciolini da Pistoia írta elő az 1414-es statútum alapján újra a luxus korlátozását. 1555-ben hivatalnokokat választottak a ruharendelet betartatására; 1557-ben szabályozták a hozományok nagyságát, 1559-ben az esküvők és a temetések költségeit. Az 1574-es rendeletet 1588-ban, 1591-ben és 1595-ben módosították. A modifikációk részben megmagyarázzák a luxusellenes törvények századonként változó számát. A korábban említett, 1322-es perugiai rendelkezést is 1344-ben átirták, majd 1366-ban egy kibővített változatot készítettek. Újabb változtatásra került sor 1402-ben, 1445-ben, 1474-ben, 1475-ben, 1502-ben. 1526-ban a törvény megjelent nyomtatott formában is. Ezután 1529-ben, 1555-ben, 1562-ben, 1596-ban és 1644-ben is módosították, kiegészítették.

A XIV. század lett a luxusellenes törvénykezés virágkora. Míg az előző században 27 rendeletet hoztak, addig a Trecento már 86-tal büszkélkedhetett. A XV. századra megint csökkent a törvényhozatali láz (67), majd a Cinquecento ismét fellendülést hozott (110).

Az eddigi kutatások

A történettudomány az utóbbi időkig kevésbé érdeklődött a viseletet szabályozó törvények iránt. A kultúrtörténet tárgykörébe utalták, és forrásértéküket is kétségbe vonták rendszeres ismétlődésük és nagy számuk miatt. Françoise Piponnier tanulmányában⁴⁸ azonban már Braudelre hivatkozva rámutatott a luxustörvények mentalitástörténeti fontosságára. Neithard Bulst pedig hangsúlyozta, hogy a középkor-végi társadalom luxustörvényekben megmutatkozó, öltözködést szabályozó igénye társadalmi, gazdasági és nemegyszer politikai mondanivalót hordoz.⁴⁹ Ezen felül Klaniczay Gábor számos, az öltözködés-ideológia, a divat-szociológia, a középkori luxuskritika (ruharendeletek, fényűzés-ellenes prédikációk, „hiúságok máglyái”) témájában megjelent munkájában a kérdés kultúrantropológiai, viselettörténeti jelentőségén túl kiemelte, hogy ezek meghatározó források a társadalom, a gazdaság és a moralitás szempontjából is.⁵⁰

Viselettörténeti forrásaink a középkorra vonatkozóan az inventáriumok, végrendeletek, korabeli leírások és az ikonográfia lehetnek. Azonban ezek összessége sem ad teljes és

valóságos képet. A képzőművészeti alkotások alapvető hiányossága, hogy nem jelzik az öltözet jelentését, viselőjének társadalomban elfoglalt helyét. A szobrok nem mutatják a színeket; a festmények eltitkolják előlünk az alapanyag fajtáját, finomságát, kidolgozottságát. Jóval több információt hordoznak a számadások, leltárok, végrendeletek. Mivel a ruházat az anyagi javak közé számított, a vásárlás, öröklés vagy más úton való megszerzés írott dokumentációt hagyott maga után. Természetesen ebből a szempontból a leggazdagabbak a királyi, hercegi számadáskönyvek, illetve az egyes céhek, műhelyek könyvei, amelyek rögzítik a ruhák alapanyagait, előállításuk módját, rendeltetését, árát. A leltárok sokkal tömörebbek, ugyanakkor teljesebbek is: a ruha tulajdonosának társadalmi és vagyoni helyzetét is megismerhetjük. A végrendeletek, hagyatéki jegyzékek ezen felül személyes vonatkozásokat is tartalmaznak. Tárgyi emlékeink a legritkábbak, de a legtöbb információt ezek hordozzák. A középkorból azonban csak császári, királyi öltözetdarabok, pl. palástok, koronázási viseletek maradtak ránk. A múzeumok általában csak az előkelő és fényűző ruhákat őrzik, így a polgárság vagy a nép viseletére vonatkozóan nem szolgálnak adatokkal. Annak ellenére, hogy a luxustörvények korlátozásokra épültek, belőlük az öltözet egészéről is pontos leírást kapunk. Rámutatnak a viselet társadalmi jelentésére, szimbolizmusára. Gazdagítják a középkorról kialakult képünket, ezért több szempontú történeti elemzésükre van szükség – hangsúlyozta Piponnier említett tanulmányában.⁵¹

„A luxustörvények rendkívül gazdag anyagot szolgáltatnak a viselet történetéhez” – olvashatjuk E. Polidori Calamandrei könyvében.⁵² Bár a korszak fényűzésellenes statútumainak teljes összefoglalása még hiányzik, így is szép számmal állnak rendelkezésünkre források és feldolgozások. Rosita-Levi Pisetzky részletes viselettörténeti áttekintése⁵³ mellett a firenzei Quattrocento öltözeteiről és ruharendeleiteiről többek között a fent említett E. Polidori Calamandrei és P. D’Ancona könyvében,⁵⁴ valamint az *Il costume al tempo di Pico e Lorenzo il Magnifico*⁵⁵ című kötetben olvashatunk. L. Frati⁵⁶ és M. G. Muzzarelli⁵⁷ a XIII. századi bolognai statútumokat vizsgálta. L. T. Belgrano⁵⁸ és B. Braccio⁵⁹ Genova; C. Merkel⁶⁰ és E. Verga⁶¹ Milánó; A. Fabretti⁶² Perugia; G. Gentile⁶³ és L. Simoneschi⁶⁴ Pisa; L. Chiappelli és A. Zanelli⁶⁵ Pistoia; P. Molmenti,⁶⁶ G. Bistort és M. M. Newett⁶⁷ Velence viselettörténetét és luxuskorlátozását dolgozták fel. A kisebb városok fényűzésellenes törvényhozásával is sokan foglalkoztak.⁶⁸

A középkori, reneszánsz luxusellenesség kutatásában említést érdemel Maria Giuseppina Muzzarelli: *Gli inganni delle apparenze* című könyve, amely a viselettörténeti áttekintésen túl részletesen elemzi az itáliai városállamok, fejedelemségek luxuskorlátozását, ennek különböző aspektusait. Muzzarelli szerint a ruharendeletek és fényűzést szabályozó törvények alapvető indokai a századok során változatlanok maradtak: a fő cél mindig is az uralkodó osztály privilégiumainak védelme és a társadalmi rend fenntartása volt – az emberek félrevezetésének elkerülése.

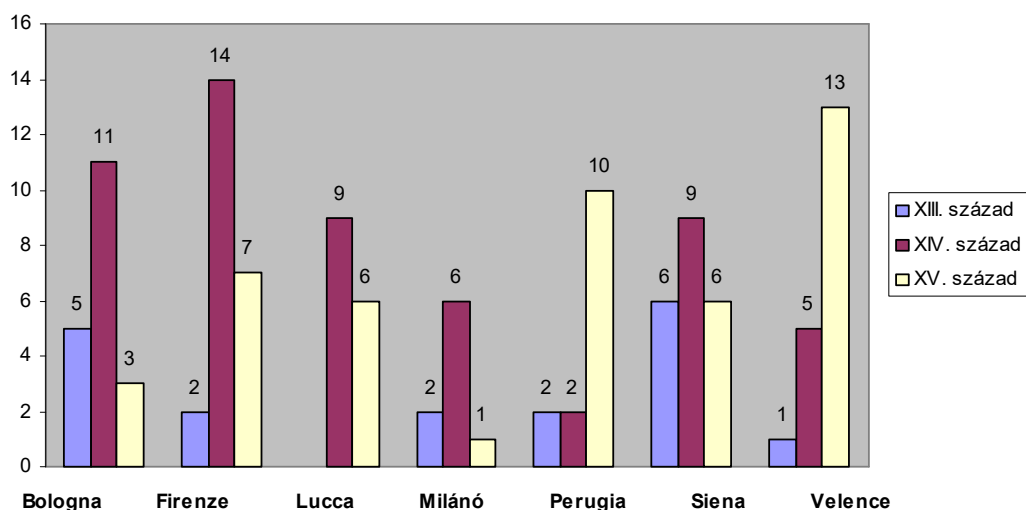

A luxusellenes rendelkezések vitás kérdései

Emanuele Gallo könyvének⁶⁹ végén megtaláljuk a luxustörvények időrendi áttekintését az ókortól a XX. század végéig. A XIV–XV. században megnövekedett a törvények száma:

1. táblázat. Egyes városok luxusellenes törvényei [Anti-luxury laws in certain cities]

Egyes városok luxusellenes törvényei

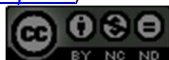
Sokan éppen emiatt vitatják ezek forrásértékét, hangsúlyozva, hogy általában ugyanazokat a tiltásokat, korlátozásokat tartalmazták. A rendeleti előírások, a kiszabható büntetések azonban egyre részletesebbek, kidolgozottabbak lettek. A pompát elítélő okok skálája is bővült. A státútumok mennyisége valóban a hatékonyság hiányát mutatja, hiszen ha a törvényeket szigorúan betartatták volna, akkor nem lett volna szükség szinte évente újabb szabályozás kiadására. Ennek ellentmond az a tény, hogy az újabb rendeletek más és más előírásokat, illetve módosításokat is tartalmaztak. Kétségtelen, hogy a törvények léteztek, befolyásolták a luxusipart, nemegyszer műhelyek bezárásához vezettek. Nem rendelkezünk azonban írásos bizonyítékokkal a törvénysértésekre, a kiszabott bírságokra vonatkozóan, pedig számos rendelet előírta a büntetések listájának vezetését. Bulst az 1430-as savoyai törvénykönyv fényűzést korlátozó eredményeit próbálta fellelni az 1430–1460 közötti számadáskönyvekben, azonban csak istenkáromlókra, szerencsejátékot folytatókra, prostituáltakra és zsidókra kiszabott büntetéseket talált, luxusbírságot nem. Feltételezése szerint a fényűzési előírásokat megszegők vagy egy külön lajstromba kerültek (amit még

nem találtak meg) vagy más bűnök elkövetésével együtt jegyezték azt fel.⁷⁰ A luxus vétkét külön nem regisztrálták.

A luxusellenes törvények betartása valóban ellenőrizhetetlen volt. Sacchetti egyik novellájában gúnyosan mutatott rá a rendelkezések hiábavalóságára: a láthatóan túl sok gombot viselő hölgy szemrebbenés nélkül állította a tisztviselőnek, hogy azok nem is gombok, hanem virágkelyhek.⁷¹ Ráadásul a politikai reprezentáció igénye is mentesíthetett a luxustilalom alól. Sienában 1291-ben Arrasi Róbert látogatása idején engedélyezték a tiltott ruhák viseletét – ez esetben a kárhozott divatból hasznos pompa vált. A luxuskorlátozás gazdasági motivációját jelzi az 1376-os bolognai vagy az 1384-es firenzei rendelet, miszerint a bírság befizetése ellenében mindenki tetszése szerint öltözködhetett. Az 1460-as sienai határozat pedig megengedte a selyem viselését a város selyemiparának védelme érdekében.⁷²

Hughes szerint a törvények végtelen nagy száma egy olyan társadalomról árulkodik, amely elveszítette helyes rendjét, ahol a pénz meg tudta változtatni a rangot és a méltóságot, így a státusz szerinti megkülönböztethetőség lehetetlenné vált. A végrehajtás kevésbé volt fontos, mint a törvény meghozatala, amely által a társadalom strukturális problémáit akarták megoldani, annak látható jeleinek, a ruhák szabályozásával. Muzzarelli a társadalom vezető rétegeinek félelméről beszél: szerinte ez hívta életre a luxustörvényeket a rendszer kézben tartására, a megtévesztések elkerülésére. Ezt a célt, vagyis a kor rendjétől való eltérés külső jelekkel láthatóvá tételét szolgálta a társadalom marginális csoportjai (zsidók, prostituáltak, eretnekek) számára előírt megkülönböztető jegyek viselete.⁷³ A IV. Lateráni zsinat előírása alapján a zsidóknak jól látható helyen, a mellkason sárga vagy piros kör vagy O betű viselete; a nőknek sárga fátyol és fülbevaló vagy piros szoknya volt kötelező. Németországban a jellegzetes csúcsos kalapot, Angliában két fehér csík alkalmazását írták elő. Az örömlányoknak sárga szalagokat, fátylat vagy vörös kapucnit, földig érő fehér szoknyát és csengettyűket kellett hordaniuk. Szicíliában a zoccoli (magas talpú papucs) vált megkülönböztető jellé. Az egyház kebeléből kiteszítottakat a csíkozás tette felismerhetővé;⁷⁴ a leprásokat már messziről el lehetett kerülni a csengő vagy kolomphang alapján.

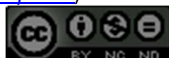
A marginális pozíció indokolta a keresztényektől való elválasztást. Azzal érveltek, hogy a prostituáltak és a zsidók „beszennyezik” a keresztény társadalmat. A szajhalkodás vagy a pénzkölcsönzés a keresztények számára veszélyes és tiltott, ugyanakkor „megkerülhetetlen” volt, ezért eltűrték őket. A XV. századra a gazdagság kevés kézben koncentrálódott, a luxusipar virágzott. A megnövekedett igényeket sokan uzsorakölcsönökből fedezték, ami nemegyszer eladósodáshoz vezetett. Vagyon, ezáltal hozomány híján az esküvők elmaradtak, és a család megélhetését sokszor a leány prostitúciójából szerzett jövedelem biztosította. Az obszerváns prédikátorok a luxus, a

zsidók és az örömlányok ellen egészében indítottak támadást. Hatásukra többek között még szigorúbbá tették a megkülönböztető jegyek viseletét.⁷⁵ A zsidók és a luxustörvények kapcsolatának vizsgálatakor felmerül a kérdés, hogy a rendeletek miért nem tartalmaztak a zsidók viseletére vonatkozó előírásokat,⁷⁶ holott a zálogba adott fényűző ruhák – ha nem tudták azokat kiváltani – nyilvánvalóan a zsidó feleségek és leányok ruhaluxusát fokozták?⁷⁷ Muzzarelli szerint éppen marginalitásuk okán, mivel nem tekintették őket a társadalom egyenjogú tagjainak. Így sajátos paradoxon alakult ki, mert a zsidók „kizártságuk” ellensúlyozására igyekeztek viseletükben a társadalom elismert tagjaihoz hasonlítani, ami felkeltette a keresztények irigységét és fokozta az ellenük irányuló gyűlöletet. A megoldás saját (zsidó) luxustörvény kiadása volt, 1418-ban valamennyi itáliai zsidóra vonatkozóan.⁷⁸

Beszélhetünk-e válságidőszakokról a törvények születésének megindokolásakor? Neithard Bulst szerint igen: ő a XIV–XV. század fordulójára teszi a ruharendeletek rendszerének teljes kidolgozottságát. A törvények növekvő számát ebben az időszakban az 1348-as pestisjárvánnyal (isteni büntetéstől való félelem),⁷⁹ az 1400. év világvége várásával, a feudalizmus bomlásával, a reneszánsz megváltozott vallásosságával magyarázza.⁸⁰ Bulst kiemelt fontosságot tulajdonít a pestisnek, mint a luxustörvénykezést fokozó tényezőnek. Ha az 1300–1399 évek törvényeit 100%-nak vesszük, akkor kimutatása szerint 1349 és 1359 között 189,1%-os a rendelkezések aránya az eltelt évek számához viszonyítva.⁸¹ Muzzarelli is elismeri a pestis luxust fokozó hatását, de nem ért egyet Bulst véleményével. Szerinte a luxuscikkeket készítő kézművesek és az azokat forgalmazó kereskedők érdekeltsége volt a meghatározó; illetve az emberek igénye, hogy a nyomor éveit kirívó jóléttel próbálták ellensúlyozni. Hughes egyértelműen kizárja, hogy a luxustörvények a kríziseket követő bizonytalanság vagy félelem eredményei lettek volna. A rendelkezések nagy része (Milánó és Genova kivételével) a pestis előtt született. Velence pedig 1512-ben éppen a Cambrai-i Liga válsága idején hozott költségcsökkentő törvényt. Ellenérvként felhozható, hogy Bolognában a várost szinte elpusztító 1505-ös földrengés után, mivel azt is Isten haragja jeleként értelmezték, 3 körmenetet rendeltek el és szigorúan megtiltották a díszes ruhák viseletét.⁸² Véleményem szerint, még ha nem is tekintjük a luxustörvények fő okának az isteni büntetéstől való félelmet, az mindenképpen fontos szerepet játszott a középkori ember életében és az azt szabályozó törvények meghozatalakor is.

A reneszánszban a világi és az egyházi hatalom is korlátozni kívánta a luxust: a törvények és a prédikációk közötti nexus kimutatható, azonban ennek okát a kor társadalmi berendezkedése és erkölcsi normái közötti szoros kapcsolatban kell keresnünk. Az egyház a bűnök elleni harc egyik eszközét látta a luxustörvényekben, ezért támogatta a törvényhozatalat. Az 1281-es firenzei költségcsökkentő törvényben Latino bíboros; az 1453-as bolognaiban Bessarion; az 1460-as perugiai rendeletben Vitelleschi bíboros hatását

figyelhetjük meg. A város és az egyház együttműködését mutatja a korábban említett faenzai statútum is, ahol a bevezetőben a törvényhozók között szerepel a faenzai püspök és vatikáni követ, Monsignore G. B. Sighicelli, a város kormányzója, signor Antenote Lana és a romagnai tartomány elnöke, signor Filippo Segá is.

Az egyház szerepe a Quattrocentóban válik majd igazán dominánssá a koldulórendek luxusellenessége révén. A korai időszak ceremoniális szabályozásai (esküvő, temetés, keresztlő) helyett ekkorra a luxusellenes küzdelem fókuszába a férfiakat megrontó nő kerül, drága ruháival, ékszereivel, cicomájával. Így a törvények és a prédikációk is elsősorban a női divat ellen irányultak.

A XIV–XV. század ruharendeletei, luxustörvényei tükrözik a kor mentalitását. A luxuskorlátozások célja a hatalommal rendelkezők védelme, a rend és stabilitás fenntartása, a városi gazdaság védelme, a felesleges költsékezés mérséklése és a női hiúság féken tartása volt. Fáradságos és valójában eredménytelen küzdelem volt ez, azonban sem a városi hatalom, sem a prédikátorok nem adták fel.⁸³ Kölcsönösen támogatták egymást, azonban egy olyan társadalmi modellt írtak elő, amely leginkább Isten országához hasonlított. A tiltások ismétlése tulajdonképpen a megvalósíthatatlanságot jelezte, és bár a rendelkezések tartós eredményt nem hoztak, napjaink – már nem törvények által meghatározott – etikai követelményei is előírják, hogy mikor miben kell (illik) megjelenni.

Az eddigi kutatások alapján az a véleményem, hogy a reneszánsz luxuskritika vizsgálata elsősorban a ruharendeletek, a leggi suntuarie elemzésén alapul. A koldulórendi prédikátorok tevékenységét másodlagosként kezelik. Ennek kitűnő példáját adja Muzzarelli említett könyve, amely egy rövid fejezetben, áttekintésszerűen tárgyalja a luxusellenes prédikációkat.

A fényűzés egyházi bírálata visszanyúlik a korai kereszténységig, azonban a koldulórendek létrejötte tette igazán meghatározóvá. A különböző „ad status” vagy bűnbánati beszédek, exemplum-gyűjtemények, mintapredikációk és traktátusok elemzésével a luxuskorlátozás egyházi, vallási szempontjait ismerhetjük meg. A prédikátor és hallgatósága közötti interaktív kapcsolat tette érzékennyé a tömegeket a közvetített keresztény elvek befogadására. A Biblia által meghatározott erkölcsi értékek hirdetésével a prédikátorok megbánásra és gyónásra hívták az embereket: a hiúság máglyáihoz. Így azonnal megvalósult az elért hatás ellenőrzése. A koldulórendi szerzetesek luxusellenes beszédei a külső megjelenés témájának pontos ismeretéről, a máglyák pedig a kérdés hatékony kezelési módszeréről tettek tanúbizonyságot. A Duecento végétől minden prédikátor repertoárjában helyet kapott a luxus és a hiúság elleni küzdelem. Az egyes prédikátorok téma és érvrendszer választásának összehasonlításával felállíthatunk egy tipológiát az obszervancia ilyen irányú tevékenységéről. A Sienai Bernardin által elkezdett,

majd Kapisztrán János által kiteljesített, Marchiai Jakab, Roberto da Lecce és Bernardino da Feltre tevékenységével kiegészített sort Savonarola máglyái zárják.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1.] Baldwin, F. E. (1926): *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*. – Baltimore, John Hopkins University Press.
- [2.] Belgrano, T. (1866): *La vita privata dei genovesi*. – Genova, Tip. dei Sordomuti.
- [3.] Bistort, G. (1969): *Il magistrato alle pompe nella repubblica di Venezia*. – Bologna.
- [4.] Blanc, O. (1997): *Parades et parures. L'invention du corps de mode à la fin du Moyen Age*. – Paris, Gallimard.
- [5.] Bonfil, R. (1991): *Gli ebrei in Italia nell'epoca del Rinascimento*. – Firenze.
- [6.] Boucher, F. (1965): *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*. – Paris, Flammarion.
- [7.] Braccio, B.: *La vita privata dei genovesi. La donna del secolo XV nella storia*. – *Giornale Ligustico Anno XX. fasc. 1-5*.
- [8.] Braudel, F. (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század*. – Budapest, Gondolat.
- [9.] Brundage, J. A. (1987): *Sumptuary law and prostitution in late medieval Italy*. – *Journal of Medieval History* 13: 343–355. [https://doi.org/10.1016/0304-4181\(87\)90036-4](https://doi.org/10.1016/0304-4181(87)90036-4)
- [10.] Bulst, Neithard (1979): *Der schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347-1352. Bilanz der neueren Forschung*. – *Saeculum* 30: 60.
- [11.] Bulst, N. (1992): *Zum Problem städtischer und territorialer Kleider-, Aufwands- und Luxusgesetzgebung in Deutschland (13.-Mitte 16. Jahrhundert)*. – In: A. Gouron, A. Rigaudière (eds.) *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'Etat*. Montpellier, 29–57.
- [12.] Burckhardt, J. (1978): *A reneszánsz Itáliában*. – Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- [13.] Casanova, E. (1901). *La Donna Senese del Quattrocento nella vita privata: lettura fatta il 28 Aprile 1900 (Nuova Serie)*. Tip. e Lit. Sordo-Muti di L. Lazzeri.
- [14.] Chiappelli, L. (1914): *La donna pistoiese del tempo antico*. – Pistoia, Officina Tipografica Cooperativa.
- [15.] D'Ancona, P. (1906): *Le vesti delle donne fiorentine nel secolo XIV*. – Perugia.
- [16.] Dalarun, Jacques (1994): *Francesco: un passaggio. Donna e donne negli scritti e nelle leggende di Francesco d'Assisi*. – Roma, Viella.
- [17.] Denholm-Young, N. – Kantorowicz, H. (1933): *De ornatu mulierum. A Consilium of Antonius de Rosellis with an Introduction of Fifteenth Century sumptuary legislation*. – *Bibliofilia* 35(8-9): 315–335.

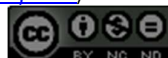
<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.65-90>

- [18.] Duby, G. – Perrot, M. (1990): *Storia delle donne in Occidente. Il Medioevo*. – Roma, Laterza.
- [19.] Duby, G. (2000): *A nő a középkorban*. – Budapest, Corvina.
- [20.] Eisenbart, Liselotte-Konstanz (1962): *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums*. – Göttingen–Berlin–Frankfurt, Musterschmidt-Verlag.
- [21.] Fabretti, A. (1888): *Statuti e ordinamenti suntuari intorno al vestire degli uomini e delle donne in Perugia dall'anno 1206 al 1536, raccolti e annotati*. – Memorie della R. Accademia di Scienze di Torino. Sez. 2. vol. 38.
- [22.] Gallo, E. (1914): *Il valore sociale dell'abbigliamento*. – Torino, Fratelli Bocca.
- [23.] Hughes, D. O. (1983): *Sumptuary law and social relations in Renaissance Italy*. – In: Bossy, John: *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*. Cambridge, 69–99.
- [24.] Hughes, D. O. (1986): *Distinguishing Signs: Ear-Rings, Jews and Franciscan Rhetoric in the Italian Renaissance City*. – *Past and Present* 112: 3–60. <https://doi.org/10.1093/past/112.1.3>
- [25.] Klaniczay Gábor (1978): *Öltözködés és ideológia a középkorban*. – *Valóság* 8: 35–50. Reprint. – In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.) (1982): *Divatszociológia I-II*. Budapest, Membrán II./7–34.
- [26.] Klaniczay Gábor (1990): *A civilizáció peremén*. – Budapest, Magvető.
- [27.] Klaniczay Gábor (2001): *Transz és szkepticizmus Johannes Nider Formicarius című traktátusában*. – In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest, L'Harmattan 39–106.
- [28.] Klaniczay Gábor (2018): *Disciplining Society through Dress: John of Capistrano, the "Bonfire of Vanities" and Sumptuary Law*. – In: Pawel Kras and James D. Mixson (eds.): *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451–1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages*. – Warsaw-Lublin, Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, Wydawnictwo KUL, 2018, 99–115.
- [29.] Klaniczay Gábor (2022): *A boszorkányüldözés története. Tanulmányok*. – Budapest, Balassi Kiadó.
- [30.] Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.) (1982): *Divatszociológia I-II*. – Budapest, Membrán.
- [31.] Kovesi Killerby, C. (1994): *Practical Problems in the Enforcement of Italian Sumptuary Law, 1200–1500*. – In: T. Dean, K. J. P. Lowe (eds.) *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511523410.007>
- [32.] Kraemer, P. (1920): *Le luxe et les lois somptuaires au moyen âge*. – Paris.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.65-90>

- [33.] Kretschmar, H. (1920): Geschichte von Venedig. I–II. – Gotha, F. A. Perthes.
- [34.] Le costume et la mode dans la civilisation médiévale. (1990) – In: Mensch und Objekt in Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Wien, 365–396.
- [35.] Le Goff, J. (1997): La civilisation de l'Occident médiéval. 3. ed. – Paris, Flammarion.
- [36.] Le vesti delle donne fiorentine nel Quattrocento (1924). – Firenze, Ed. „La Voce” 20.
- [37.] Les ordonnances somptuaires en Allemagne: expression de l'ordre social urbain (XIV–XVI. s.). (1993) – In: Academie des inscriptions & Belles Lettres, comptes rendus 771–783. <https://doi.org/10.3406/crai.1993.15260>
- [38.] Merkel, C. (1898): Come vestivano gli uomini del „Decameron”? Saggio di storia del costume. – Roma.
- [39.] Milano, A. (1963): Storia degli ebrei in Italia. – Torino, 563–566.
- [40.] Molmenti, P. (1905): La storia di Venezia nella vita privata. – Bergamo, Istituto Italiano di Arti Grafiche.
- [41.] Capitani, O. (1995): Morire di peste: testimonianze antiche e interpretazioni moderne della „peste nera” del 1348. – Bologna, 1995.
- [42.] Muzzarelli, M. G. (1994): La disciplina delle apparenze. Vesti e ornamenti nella legislazione suntuaria bolognese fra XIII e XV secolo. Disciplina dell'anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra Medioevo ed Età moderna. Atti del convegno tenutosi a Bologna il 7–9 ottobre 1993. – In: Annali dell'Istituto storico italo-germanico. Bologna, Il Mulino. Quaderno (40): 757–784.
- [43.] Muzzarelli, M. G. (1996): Gli inganni delle apparenze. Disciplina di vesti e ornamenti alla fine del Medioevo. – Torino, Scriptorium Editrice-Paravia.
- [44.] Müntz, E. (1885): La Renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII. – Paris. <https://doi.org/10.5479/sil.179539.39088003346459>
- [45.] Newett, M. M. (1902): The sumptuary Laws of Venice in the fourteenth and fifteenth Centuries. – In: T. F. Tout, J. Ait (eds) Historical Essays by Members of the Owen College. – Manchester. Published in Commemoration of its Jubilee (1851–1901). – London.
- [46.] Passavanti, J. (1863): Specchio di vera penitenza. A cura di F. L. Polidori. – Firenze. „Trattato della superbia”, cap. V. 209–211.
- [47.] Pastoureau, M. (1991): L'étoffe du diable. Une histoire des rayures et des tissus rayés. – Paris, Éditions de Seuil.
- [48.] Pini, A. I. (1981): La società italiana prima e dopo la „peste nera”. – Pistoia.
- [49.] Pisetzky, Rosita-Levi (1964): Storia del costume in Italia. Vols. I–V. – Milano, Istituto Editoriale Italiano, Vol. II. 211–503.: Il Quattrocento.
- [50.] Pisetzky, Rosita-Levi (1995): Il costume e la moda nella società italiana. – Torino, Einaudi.

- [51.] Rezasco, G. (1890): Il segno delle meretrici. – Giornale ligustico di archeologia, storia e letteratura XVII: 161–220.
- [52.] Rossiaud, J. (1988): La Prostitution médiévale. – Paris, Flammarion.
- [53.] Robert, Ulysee (2000): I segni d’infamia nel Medioevo. – Soveria Mannelli.
- [54.] Sacchetti, Franco (1993): Il Trecentonovelle. A cura di A. Lanza. – Firenze.
- [55.] Simoneschi, L. (1889): Ordinamenti suntuari pisani per gli anni 1350–1368 (per nozze). – Pisa.
- [56.] Trexler, Richard C. (1989): Naked before the Father. The Renunciation of Francis of Assisi. – New York.
- [57.] Vecellio, C. (1860): Habiti antichi et moderni di tutto il mondo. Vols. I–II. – Paris.
- [58.] Verga, E. (1897): Le leggi suntuarie milanesi dal 1396 al 1498. – Archivio Storico Lombardo S. III. vol. IX (anno XXIV, fasc. XVI)
- [59.] Verga, E. (1931): Storia della vita milanese. – Milano.
- [60.] Zanelli, A. (1895): Alcune leggi suntuarie pistoiesi dal 300 al 500. – Firenze, Cellini.

Absztrakt. A középkori luxuskritika célja egy előírás-rendszer kidolgozása volt az emberek külső megjelenésének és életmódjának meghatározott korlátok között tartására. A fényűzést az egyház és a világi hatalom is szabályozni próbálta. A városok költségcsökkentő törvényeikkel és a ruharendelekekkel a társadalmi rend fenntartását és a gazdasági stabilitást akarták biztosítani. Az egyház a hiúság, a hivalkodás, a bujaság és a tékozlás bűnét látta a luxusban, ezért ítélte el. A koldulórendek létrejötte új korszakot nyitott a fényűzés elleni harcban. A földi javak megvetése, a világi hívságok elutasítása remek kiindulópont volt a luxus elleni küzdelemben. A prédikátorok beszédjeikben bíralták a nők díszes viseletét, a pazar ünnepeket, a fényes esküvőket. Azonban nem érték be ennyivel. A prédikáció eredményét lemerendő, minden beszéd végén lángra gyulladtak a hiúságok máglyái, ahol megsemmisültek a kárhozott luxuscikkek és a szerencsejátékok.

A luxuskritika megoldást keresett a reneszánszban kialakult (politikai, társadalmi, gazdasági és hitéleti) válságjelenségekre. A koldulórendi szerzetesek az Isten által teremtett rend megtartását, az evangéliumi eszmény követését javasolták. Indítványuk azonban az életet itt a Földön élvezni akaró polgárok számára elfogadhatatlan volt, így csak átmeneti sikert arattak.

¹Szkdolgozatomat Savonarola történetéről és politikai traktátusából írtam, s a disszertációmban foglalkoztam a luxuskritika problémájával – mindkettőnél Klaniczay Gábor volt a konzulensem és mentorom: ezúton szeretnék neki köszönetet mondani a sok segítségért és jó tanácsért.

²Trexler, Richard C. (1989): Naked before the Father. The Renunciation of Francis of Assisi. New York.

³A viselet és a külső megjelenés problémáját, ennek eredetét tárgyalja: Klaniczay Gábor: Divatos szakállak, eretnek rongyok. In: Klaniczay Gábor (1990): A civilizáció peremén. Budapest: Magvető. 164–193.

⁴„mindenfélre testen viselt dolog, öltözet beilleszkedik egy normatív és a társadalom által szentesített formális rendszerbe”. – Barthes, Roland: Az öltözködés története és szociológiája. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.) (1982): Divatszociológia I–II. Budapest: Membrán. I./106–120. (110.)

⁵Robert, Ulysee (2000): I segni d’infamia nel Medioevo. Soveria Mannelli. 11–35. Rodocanachi, E. (1891): Le Saint-Siège et les Juifs. Le ghetto a Rome. Paris: Librairie de Firmin-Di120. dot. 322–323.

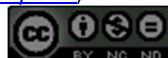

- ⁶Le Goff, Jacques (1997): *La civilisation de l'Occident médiéval*. 3. ed. Paris: Flammarion. 423.
- ⁷Klanciczay, Gábor (2018): *Disciplining Society through Dress: John of Capistrano, the "Bonfire of Vanities" and Sumptuary Law*. In: Pawel Kras and James D. Mixson (eds.): *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451-1456)*. Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages. Warsaw-Lublin: Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, Wydawnictwo KUL, 2018, 99-115.
- ⁸Vecellio, Cesare (1860): *Habiti antichi et moderni di tutto il mondo*. Vols. I-II. Paris. I. 29.
- ⁹„una delle caratteristiche del Rinascimento fu il lusso che in quel periodo si sviluppò in maniera inimmaginabile... nonostante che si facessero continui sforzi per limitarlo...” In: Del Vita, Alessandro (1960): *Lusso, donne, amore nel Rinascimento*. Arezzo: Edizioni Rinascimento. 9.
- ¹⁰Az egyes városok bevételei: 1455: Nápoly 310 000 dukát; Firenze 200 000 dukát; Egyházi állam 400 000 dukát; Milánó 500 000 dukát; Velence 800 000 dukát. 1492: Firenze 300 000 dukát; Nápoly 600 000 dukát; Velence 1 millió dukát. In: Müntz, E. (1885): *La Renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII*. Paris: 1885. 50.
- ¹¹„société du paraître” – Lazard, Madeleine (1990): *Le corps vêtu: signification du costume à la Renaissance*. In: *Le corps à la Renaissance*. Actes du XXX. Colloque de Tours 1987. Paris: Amateurs de Livres. 77-95.
- ¹²Burckhardt, Jacob (1978): *A reneszánsz Itáliában*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 94-100.
- ¹³Boucher, François (1965): *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*. Paris: Flammarion. 191.
- ¹⁴Blanc, Odile (1997): *Parades et parures. L'invention du corps de mode à la fin du Moyen Age*. Paris: Gallimard. Braudel, Fernand (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század*. Budapest: Gondolat. A divat kialakulásáról: 282-301. (288.)
- ¹⁵Bigg, Ada Heather (1893): *The Evils of Fashion*. Nineteenth century vol. 3. no. 3.
- ¹⁶Klanciczay Gábor: *Miért aktuális a divat?* In: Klanciczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.) (1982): *Divatszociológia i. m. I./7-29*.
- ¹⁷Klanciczay Gábor: *Öltözködés és ideológia a középkorban. Valóság 8(1978): 35-50*. Reprint. In: Klanciczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.) (1982) i. m. II./7-34.
- ¹⁸Muzzarelli, M. G. (1996): *Gli inganni delle apparenze. Disciplina di vesti e ornamenti alla fine del Medioevo*. Torino: Scriptorium Editrice-Paravia.
- ¹⁹Hughes, Diane Owen (1990): *Le mode femmine e il loro controllo*. In: Duby, Georges – Perrot, Michelle: *Storia delle donne in Occidente. Il Medioevo*. Roma: Laterza. 166-193. (175.)
- ²⁰Dalarun, Jacques (1990): *La donna vista dai chierici*. In: Duby, Georges – Perrot, Michelle 25-51.
- ²¹Dalarun, Jacques (1994): *Francesco: un passaggio. Donna e donne negli scritti e nelle leggende di Francesco d'Assisi*. Roma: Viella.
- ²²Frugoni, Chiara (1990): *La donna nelle immagini, la donna immaginata* In: Duby, Georges – Perrot, Michelle.
- ²³Opitz, Claudia (1990): *La vita quotidiana delle donne nel tardo Medioevo (1250-1500)*. In: Duby, Georges – Perrot, Michelle 330-394. (392.)
- ²⁴Klanciczay Gábor (2022): *A boszorkányüldözés története. Tanulmányok*. Budapest: Balassi Kiadó. 104-167. Lásd még: Uő (2001): *Transz és szkepticizmus Johannes Nider Formicarius című traktátusában*. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest: L'Harmattan. 39-106.

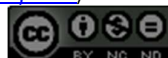
Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 65-90.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

- ²⁵ Duby, Georges (2000): *A nő a középkorban*, Budapest: Corvina. 244.
- ²⁶ A női feladatokról, munkákról lásd: Piponnier, Françoise (1990): *L'universo femminile. Spazi e oggetti*. Duby, Georges – Perrot, Michelle 407-től.
- ²⁷ Burckhardt (1978) 243–247.
- ²⁸ Duby kifejezése. In: Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée*. Vols. I-III. II. De l'Europe féodale à la Renaissance. Collection l'Univers historique. Paris: Seuil, 1985.
- ²⁹ Vecellio (1860) 140.
- ³⁰ „Magistratus mulieribus non conceduntur: sacerdotia, triumphii bellici spolia non conceduntur, quia huiusmodi virorum esse solent: ornatus et cultum, insignia virtutum a nobis eripi quo ad poterimus non patiemur. Dixi.” – mondta Nicolosa Sanuti, a XV. század közepének nemes asszonya ennek igazolására. – Comelli, G. B. (1899): *Di Nicolò Sanuti primo conte della Porretta*. In: *Atti e memorie della R. Deputazione di Storia patria per le province di Romagna*. s. III, XVII (1898–1899). Bologna: 1899.
- ³¹ „... immemores quod viros portant qui ab ipsis hominibus procreantur ipseque tamquam sacculum semen naturale perfectum ipsorum virorum retinent ut homines fiant, et quod non est nature conforme ut tantis sumptuosis ornamentis se hornent cum ipsi homines propter hoc desistant a matrimoni copula propter incomportabiles sumptus, et sic ipsorum hominum natura deficit, cum femine facte sint ad replendam liberis civitatem et ad castitatem in matrimonio servandam et non ad sumptus argenti auri vestium atque gemmarum.” – Archivio di Stato di Firenze, Deliberazioni dei Signori e Collegi. Ordinaria Autorità 42. fol. 5v-6v. Ed by Brucker, G. A. (1980): *Firenze nel Rinascimento*. Firenze. 346–347.
- ³² „Preceduti da alcune prime ordinanze, di Genova nel 1157 e di Siena nel 1249, fin dal tardo Duecento un numero sempre crescente di comuni italiani – Bologna (dal 1250 circa), Perugia (dal 1266), Cremona (dal 1300) – introdussero le prime di una lunga e duratura serie di leggi suntuarie che, intese a limitare in nome dei boni mores e dell'utilitas rei publicae l'inutile pompa nell'abbigliamento, specialmente in quello delle donne... il lusso fu messo fuori legge” – Jones, P. (1974): *La storia economica. Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XIV*. In: *Storia d'Italia*. 2/2. Torino: Einaudi. 1772–1785.
- ³³ Piponnier, Françoise (1995): *Se vêtir au Moyen Age*. Paris: Société nouvelle Adam Biro.
- ³⁴ 1527-ben. – Hughes, Diane Owen (1983): *Sumptuary law and social relations in Renaissance Italy*. In: Bossy, John: *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*. Cambridge. 69–99. (75.)
- ³⁵ „De emptionibus et venditionibus, ut nullus praesumat aliter vendere et emere sagellum meliorem duplum viginti solidis et simplum cum decem solidis, reliquos vero minus; roccum martrinum et lutrinum meliorem triginta solidis, sismusinum meliorem decem solidis...” – Leges, Capitularia Regum Francorum. In: *Monumenta Germaniae Historica (MGH)* (1883) I. Hannover. 52, 808. Capitula cum primis constituta. 139–140.
- ³⁶ 1472, 1514 – Kretschmary, Heinrich (1920): *Geschichte von Venedig*. I-II. Gotha: F. A. Perthes. 485.; és Bistort, Giulio (1969): *Il magistrato alle pompe nella repubblica di Venezia*. Bologna.
- ³⁷ Pisetzky, Rosita-Levi: *Nuove mode della Milano viscontea nello scorcio del '300*. In: *Storia di Milano* (1955). Milano. Vol. V. 875–908.
- ³⁸ Baldwin, F. E. (1926): *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- ³⁹ Eisenbart, Liselotte-Konstanz (1962): *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums*. Göttingen-Berlin-Frankfurt: Musterschmidt-Verlag. Bulst, Neithard: *Zum Problem städtischer und territorialer Kleider-, Aufwands- und Luxusgesetzgebung in Deutschland (13. – Mitte 16. Jahrhundert)*. In: *Renaissance du pouvoir*

législatif et genèse de l'Etat (1992). Ed. A. Gouron, A. Rigaudière. Montpellier. 29–57.

⁴⁰ Kraemer, P. (1920): *Le luxe et les lois somptuaires au moyen âge*, Paris.

⁴¹ Ezt a törvényt 1161-ben el is törölték. – Niccolai, F. (1939): *Contributo allo studio dei più antichi brevi della campagna genovese*. Milano.

⁴² „Perché mai tornate così roventemente ad un'uso, che inutile per se stesso, e perché divenuto troppo commune, troppo volgare... Ed è per meraviglia come dopo tanti chiarissimi esempi di quasi sei lustri, nel sostituire a quelle cose lievissime, produzioni migliori, anche in questa città cultissima, non siasi quella pratica in costume più bella, e più conforme ad un secolo di tanto sapere cambiata.” – Due statuti suntuarj... pubblicati nelle faustissime nozze dei nobili signori...Imprimatur Fr. Joannes Andreas Luvisi, S. Officii Perusiae Inquisitor Generalis, Philippus Canonicus Pacetti, Vicarius Generalis Perusiae. Ed. Francesco Baduel (1821). 3–4.

⁴³ „Deglie ariene e fregiature e certe panghe da non portare e de le mancie velate e corone.” – ibid.

⁴⁴ „Come i Fiorentini per loro ordini tolsono tutti gli ornamenti alle loro donne”. In: *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani, secondo le migliori stampe e corredate di note filologiche e storiche*. Vols. I–II. Trieste, 1857–58. Vol. I. Libro Decimo, cap. CLIII, 350. Lásd még: vol. I. Libro Decimo, cap. XI. 305.: „Come alle donne di Firenze fu renduto certo ornamento”. Vol. II. Libro Primo, cap. IV. 9.: „Come gli uomini furono peggiori che prima.”

⁴⁵ *Statuto di Forlì dell'anno MCCCLIX con le modificazioni del MCCCLXXIII*. In: *Corpus Statutorum Italicorum*. A cura di E. Rinaldi; E. Loescher (1913). Roma. (5/XXVII.):325–329.

⁴⁶ *Latinul a font kifejezése*. 1 libra súlya egy római font, 327,45 g és 322,56 g között volt. A fennmaradt példányok alapján a standard súlyt 324 g körül állapították meg. – Fazekas Gábor (1998): *Numizmatikai szövejtő*. Budapest, 122.

⁴⁷ *Considerazioni di Giovanni Ghinassi sopra tre statuti suntuari inediti del sec. XVI. per la città di Faenza*. – *Atti e memorie della Regia Deputazione di Storia Patria per le provincie di Romagna*. Bologna: Monti, 1862. Anno II. fasc. II. (1866):167–177.

⁴⁸ *Le costume et la mode dans la civilisation médiévale*. In: *Mensch und Objekt in Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Wien: 1990. 365–396.

⁴⁹ *Les ordonnances somptuaires en Allemagne: expression de l'ordre social urbain (XIV–XVI. s.)*. – *Academie des inscriptions & Belles Lettres, comptes rendus* (1993). 771–783.

⁵⁰ Lásd az irodalomjegyzékben említett műveket.

⁵¹ *A Les Cahiers du Léopard d'Or első számát már a viselettörténetnek, a ruharendeleteknek szentelték: Le vêtement. Histoire, archéologie et symbolique vestimentaires*. 1989.

⁵² *Le vesti delle donne fiorentine nel Quattrocento* (1924). Firenze: Ed. „La Voce”. 20.

⁵³ *Pisetzky, Rosita-Levi* (1964): *Storia del costume in Italia*. Vols. I–V. Milano: Istituto Editoriale Italiano, Milano. Vol. II. 211–503.: *Il Quattrocento*. Ead. (1995): *Il costume e la moda nella società italiana* Torino: Einaudi.

⁵⁴ *D'Ancona, P.* (1906): *Le vesti delle donne fiorentine nel secolo XIV*. Perugia. Lásd még: *Denholm-Young – Kantorowicz, H.*: *De ornatu mulierum. A Consilium of Antonius de Rosellis with an Introduction of Fifteenth Century sumptuary legislation*. *Bibliofilia* (1933):315–335.; 440–456.

⁵⁵ A cura di A. Fiorentini Capitani, V. Erlindo, S. Ricci. Milano, 1994.

⁵⁶ *Statuti del Comune di Bologna dall'anno 1245 all'anno 1267*. In: *Monumenti istorici pertinenti alle province della Romagna*. A cura di L. Frati. S. I. vol. I–III. Bologna: 1869–84: *Statuti del 1250. libr. II. rubr. LII. 310.; La vita privata di Bologna dal secolo XIII al XVIII*. Bologna: Zanichelli, 1900.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 65-90.

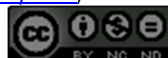
A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

- ⁵⁷ Muzzarelli, M. G. (1994): La disciplina delle apparenze. Vesti e ornamenti nella legislazione suntuaria bolognese fra XIII e XV secolo. – Disciplina dell'anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra Medioevo ed Età moderna, Atti del convegno tenutosi a Bologna il 7–9 ottobre 1993. In: *Annali dell'Istituto storico italo-germanico*. Bologna: Il Mulino. Quaderno (40):757-784.
- ⁵⁸ Belgrano, T. (1866): *La vita privata dei genovesi*, Genova: Tip. dei Sordomuti.
- ⁵⁹ Braccio, B.: *La vita privata dei genovesi. La donna del secolo XV nella storia*. *Giornale Ligustico*. Anno XX. fasc. 1–5.
- ⁶⁰ Merkel, Carlo (1898): *Come vestivano gli uomini del „Decameron”?* Saggio di storia del costume. Roma.
- ⁶¹ Verga, Ettore (1897): *Le leggi suntuarie milanesi dal 1396 al 1498*. *Archivio Storico Lombardo*. S. III. vol. IX (anno XXIV, fasc. XVI, 1897.); és Id. (1931): *Storia della vita milanese*. Milano.
- ⁶² Fabretti, A. (1888): *Statuti e ordinamenti suntuari intorno al vestire degli uomini e delle donne in Perugia dall'anno 1206 al 1536, raccolti e annotati*. *Memorie della R. Accademia di Scienze di Torino*. Sez. 2. vol. 38.
- ⁶³ Gentile, G. (1894): *Le leggi suntuarie nel Comune di Pisa*. Amit Pintor, L. említ: Giovanni Gentile negli studi storici e letterari. In: Giovanni Gentile (1950): *La vita e pensiero*. Firenze. I-II., II/188.
- ⁶⁴ Simoneschi, L. (1889): *Ordinamenti suntuari pisani per gli anni 1350–1368 (per nozze)*. Pisa.
- ⁶⁵ Chiappelli (1914): *La donna pistoiese*, Pistoia. Zanelli, A. (1895): *Alcune leggi suntuarie pistoiesi dal 300 al 500*. Firenze: Cellini.
- ⁶⁶ Molmenti, P. (1905): *La storia di Venezia nella vita privata*. Bergamo: Istituto Italiano di Arti Grafiche.
- ⁶⁷ Newett, M. M. (1902): *The sumptuary Laws of Venice in the fourteenth and fifteenth Centuries*. In: *Historical Essays by Members of the Owen College*. Manchester. Published in Commemoration of its Jubilee (1851–1901). Eds. T. F. Tout, J. Ait. London.
- ⁶⁸ Egyéb városokról: Ascoli Piceno: *Statuti del Comune di Ascoli Piceno dell'anno 1377*. In: *Fonti per la storia d'Italia*. A cura di L. Zdekauer, P. Sell, Roma. 1910. 47. libr. III., fasc. LXVI. 125–128.; Bergamo: *Lo Statuto di Bergamo del 1331*. A cura di C. Storti Storchi Milano: 1986. coll. VII, rubr. VI.; Cesena: *Statuta civitatis Cesenae cum additionibus ac reformationibus pro tempore factis... noviter impressa*. Cesenae: apud B. Raverium, 1589.; Ferrara: *Biblioteca Ariostea: Statuta Ferrariae 1534. Provisiones et ordinamenta magnificae civitatis Ferrariae nuper reformata*. Libr. II. rubr. „De vestibus et ornamentis mulierum.”; Forlì: *Statuti di Forlì del 1359 con le modificazioni del 1372*. A cura di E. Rinaldi. Roma, 1913.; Gubbio: *Mazzatinti, G.: Di alcune leggi suntuarie eugubine dal XIV al XVI secolo*. *Bullettino della R. Deputazione di Storia patria dell'Umbria*. 1897/3:II.; Imola: *Statuti di Imola del secolo XII*. A cura di S. Gaddoni. Milano: 1931.; Lucca: *Bongi, S.: Bandi lucchesi del secolo XIV*. Bologna: Tip. del Progresso, 1863.; Mantova: *Luzio, A.: La prammatica del vestire del 1551 del cardinale Ercole Gonzaga*. In: *Scritti vari di erudizione e critica in onore di R. Reiner*. Torino: Bocca, 1912.; Parma: *Statuta Communis Parmae MCCLV*. Parma: Fiaccadori, 1855–1860.; Drei, G.: *Le leggi suntuarie a Parma*. *Miscellanea di studi in onore di G. S. Sforza*. Torino: 1920.; Siena: *Bonelli-Gandolfo, C.: La legislazione suntuaria senese negli ultimi 150 anni della Repubblica*. *Studi Senesi*. vol. XXXV, fasc. 3–5 (1920).; Mazzi, C.: *Alcune leggi suntuarie senesi del secolo XVI*. *Archivio Storico Italiano*. S. IV. vol. V. (1880). *Ridolfi-Turrini, Ceppari: Il mulino delle vanità. Lusso e cerimonie nella Siena medievale*. Siena: 1993.; Treviso: *Gli Statuti del Comune di Treviso (sec. XIII–XIV)*. In: *Fonti per la storia d'Italia*. A cura di B. Betto. Roma: 1984. 109. libr. III. cap. XLIII. *Stefani: Legge suntuaria di Treviso del 1432. (Per nozze Galavagna–Persico)*. Venezia 1880.
- ⁶⁹ Gallo, E. (1914): *Il valore sociale dell'abbigliamento*. Torino: Fratelli Bocca.

⁷⁰ Bulst, Neithard (1992): La législation somptuaire d' Amédée VIII. In: Amédée VIII. Félix V. premier duc de Savoie et Pape (1383–1451). Études publiées par B. Andenmatten et Agostino Paravicini Bagliani avec la collab. de N. Pollini. Colloque international Ripaille–Lausanne, 23–26 octobre 1990. Lausanne. 191–200. A savoyai udvar viselettörténetéről: Page, Agnès (1993): Vêtir le Prince. Tissus et couleurs à la Cour de Savoie (1427–1447). Éd. par A. Paravicini Bagliani. Lausanne: 1993.

⁷¹ Sacchetti, Franco (1993): Il Trecentonovelle. A cura di A. Lanza. Firenze. Nov. 137: „Come le donne fiorentine, senza studiare o apparare leggi, J. A. (1987): Sumptuary law and prostitution in late medieval Italy. – In: Journal of Medieval History 13(1987):343–355. Rezasco, G. (1890): Il segno delle meretrici. Giornale ligustico di archeologia, storia e letteratura XVII (1890):161–220.; Rossiaud, J. (1988): La Prostitution médiévale. Paris: Flammarion.

⁷² Casanova, Eugenio: La donna senese nel Quattrocento nella vita privata. Bullettino senese di storia patria. vii (1901):82–86, 89–93.

⁷³ Hughes, Diane Owen (1986): Distinguishing Signs: Ear-Rings, Jews and Franciscan Rhetoric in the Italian Renaissance City. In: Past and Present 112(1986):3–60. A prostituáltak viseleti előírásairól: J. A. Brundage, J. A. (1987): Sumptuary law and prostitution in late medieval Italy. Journal of Medieval History 13(1987):343–355. Rezasco, G. (1890): Il segno delle meretrici. Giornale ligustico di archeologia, storia e letteratura XVII (1890):161–220.; Rossiaud, J. (1988): La Prostitution médiévale. Paris: Flammarion.

⁷⁴ A csíkos szövetről, mint megkülönböztető jelről, az ördög kelméjéről: Pastoureau, Michel (1991): L'étoffe du diable. Une histoire des rayures et des tissus rayés. Paris: Éditions de Seuil.

⁷⁵ 1427-ben Anconában Giacomo della Marca, vagy 1439-ben Sienában Bernardino da Siena beszédeinek hatására.

⁷⁶ Kivéve az 1474-es bolognai és az 1517-es velencei statútumot. Ezekben viszont a megkülönböztető jegyek viselési kötelezettségéről nincs szó.

⁷⁷ Milano, A. (1963): Storia degli ebrei in Italia. Torino. 563–566.

⁷⁸ Bonfil, R. (1991): Gli ebrei in Italia nell'epoca del Rinascimento. Firenze. 91–97. Muzzarelli (1996) 83–89, 150–151.

⁷⁹ Pini, A. I. (1981): La società italiana prima e dopo la „peste nera” Pistoia. A pestis törvénykezési és egyéb hatásának értékeléséhez: Morire di peste: testimonianze antiche e interpretazioni moderne della „peste nera” del 1348. A cura di O. Capitani. Bologna: 1995.

⁸⁰ Main-d'ouvre et coercion: les mesure économiques et démographiques adoptées par les gouvernements à la suite de la peste noire en Europe (Compte rendu des séances de la Société d'Études du Féodalisme 5 (1981–1982):14–26.

⁸¹ Bulst, Neithard (1979): Der schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352. Bilanz der neueren Forschung. Saeculum 30(1979):60.

⁸² Cherubino Ghirardacci bolognai krónikás leírását idézi Muzzarelli (1996) 152.

⁸³ A luxuskorlátozás gyakorlati nehézségeiről: Killerby, C. Kovesi (1994): Practical Problems in the Enforcement of Italian sumptuary Law, 1200–1500. In: Crime, Society and the law in Renaissance Italy. Eds. T. Dean, K. J. P. Lowe. Cambridge.

Hufnagel és Csepregi: Egy ökumenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

91

EGY ÖKUMENIKUS ÉS TRANSZDISZCIPLINÁRIS ÖKOTEOLÓGIA „HIÁNYA, SZÜKSÉGLETE ÉS FELADATAI”

["LACK, NEED AND TASKS" OF AN ECUMENICAL AND TRANSDISCIPLINARY ECOTHEOLOGY]

HUFNAGEL LEVENTE* – CSEPREGI ANDRÁS

*Wesley János Lelkészképző Főiskola***Levelező szerző [Corresponding author]**leventehufnaga@gmail.com*

Abstract. Starting from Tillich's approach about the church's mission, we identified the needs of the church which it can rightly expect to be met by ecotheology as a science. Looking at the crisis phenomena of the science of theology and ecology, which have a different appearance, but have similar roots, we found that, developing separately and independently, they can no longer fully satisfy the identified needs of the church in our time. We had to ask the question, what kind of ecotheology can be suitable for the reflection of humanity's global ecological crisis and sustainability aspirations? Knowing the possibilities of interpretation of existence, the search for the function of the alienated person and the experience of faith (in accordance with Tillich), we examine the possibilities and frameworks of an apologetic and kerygmatic ecotheology, and after clarifying methodological issues, we outline the possibilities of an ecumenical and transdisciplinary approach, with particular attention to the viewpoint of systematic theology and dogmatics.

Keywords: divinity, science, methodology, sustainability, ecology

Témamegjelölés és célkitűzés

Az ökoteológia (a jelen tanulmány alkalmazásában) transzdiszciplináris és ökumenikus hittudomány. Annyiban hittudomány, hogy belép a hit területére, átlépve az immanens és transzcendens határát; annyiban viszont nemcsak hittudomány, hogy visszafelé is átlépi, hiszen nem csupán hit tartalmának módszeres értelmezése, hanem annak a világnak az értelmezése is, melyben a hit megjelenik, és amelyben a létnek (ökológiai és végső) feltételei vannak. Kutatója olyan ökológus (természettudományos kutató), aki belép a tillichi értelemben vett (Tillich, 2002) teológiai körbe (elkerülhetetlenül felvállalva a teológus szerepét is), és az ökológia sajátos szituációját elemezve a kerügma fényét is hatni engedi, a teremtett világ közvetlen megfigyelésén túl; amelynek összefüggéseit természettudományosan feltárva „megértetvén megláttatik” a Teremtő maga is (Róma 1:20).

Tiszta tudományként az ökológia tudományának (mint biológiai, tehát természettudományos gyökerű, ám humánökológiai területe révén önmagában is transzdiszciplináris ágazatnak) a hitéleti területre való kiterjesztése. Az ökoteológia az

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökumenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

92

ökológia tudománya által feltárt igazolt ismeretekkel és tudományos hipotézisekkel foglalkozik; azokat azonban teológiai fogalmak fényében is értelmezi. A transzdiszciplináris és ökumenikus ökoteológia az élőlények és közösségeik (beleértve az emberi társadalmat) létezésének, fennmaradásának közvetlen meghatározottságát, hatótényezőit (környezeti limitációit, mint *causa efficiens*ét), valamint végső meghatározottságát (eredetét, célját, rendeltetését és értelmét is magában foglaló *causa finalis*át) holisztikus egységben vizsgáló tudomány.

Módszertanilag teljes egészében magáénak tekinti az ökológiai kutatások módszertanát (melyek az immanens valóságra vonatkoznak), de azokat kiegészíti a valóság transzcendens oldalára irányuló megismerési törekvésekkel (az emberiség hittapasztalatával és a történelmi kinyilatkoztatási események dokumentumaival). Munkája során a távolságtartó ellenőrző megismerés és a részesező megismerés lehetőségeit sem zárhatja ki (hiszen teljes körű megismerésre, holisztikus feldolgozásra törekszik), de az ismeretek elérhető legnagyobb megbízhatóságát a tesztelés összes lehetőségének alkalmazásával biztosítja.

Alkalmazott tudományként (Ituma, 2013 megközelítésében) az ökoteológia *teológiai módszerek alkalmazása az emberi cselekvés következményeinek vizsgálatára a kortárs ökológia szemszögéből*. Arra törekszik, hogy a *teológiai etikai alapelvek* (valamint a hit motiváló ereje, továbbá a vallásgyakorlat közösségei és intézményrendszere, lásd Ikechukwu, 2023) az *emberi cselekvésen keresztül hatva biztosítani tudják a bioszféra* (és annak integráns részeként az emberi társadalom) harmonikus működését, önazonosságának fennmaradását és kiteljesedését (Itumánál tévesen: *egyensúlyát*). Alkalmazott tudományként így válik alkalmassá a globális ökológiai válság leküzdésének és a fenntartható társadalom megteremtésének a természet- és társadalomtudományoknál teljesebb megalapozására.

A jelen cikksorozat kitűzött célja, hogy Paul Tillich „Rendszeres teológiájának” fogalmi hálóját és logikai szerkezetét szigorúan követve mutasson rá az ökoteológia előtt álló kihívásokra, megmutassa a hiányt és szükségletet, melyet ennek a tudománynak kell betöltenie és azonosítsa feladatait is (a címben Juhász Nagy Pál (1986) főművének fogalomhasználatát átvéve). [A jelen tanulmány azon szövegei, amik tartalmilag közvetlenül Tillich gondolatait ismertetik **bold** kiemeléssel vannak megjelölve, annak érdekében, hogy az azonos forrásra való hivatkozást ne kelljen mondatonként megismételni. Egyéb szerzők szövegeit *italic* kurzív segít azonosítani a szerzői alapszövegben.]

Üzenet és szituáció

„A keresztény egyház szükségleteinek szolgálata” és az ökoteológia
Tillich szerint **„a teológiának, mint a keresztény egyház funkciójának az egyház szükségleteit kell szolgálnia”**.

Mi az az egyház, amiről beszélünk, mi a küldetése?

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Az Egyház, mint Lelki Közösség, Isten Országának képviselője itt a földi életben. A gyakorlatban az Egyház természetesen konkrét kisközösségekben, gyülekezetekben és azok különböző mértékben integrált hálózataiban, valamint általuk létrehozott intézményekben inkorporálódik. **Mivel a hit az a személyes létállapot, amit az önmeghaladás célja ragadott meg, a vallás pedig az önmeghaladásnak az élet történelmi dimenziójában való megjelenése, így az egyház (mint közösség és társadalmi szervezet) küldetése, hogy Krisztus misztikus testeként (a Főt követve) ennek az önmeghaladásnak az élére álljon.** Nyilván minden társadalmi önmeghaladás előfeltétele az önegységesítés (erkölcsiség) és az arra épülő önteremtés (kultúra, nyelv, technológia) is.

Tillich szerint az egyházak feladata életben tartani a feszültséget a jelenlét tudata és az eljövételre irányuló várakozás között. Isten Országá győzelmének tekinthető, ha egy szakramentális egyház céljai közé iktatja a társadalmi haladás elvét, vagy ha egy aktivista egyház hirdetni tudja a Lelki Jelenlétet, hangsúlyozva, hogy az üdvösség vonala vertikális, szemben a történelmi cselekvés horizontális irányával. A transzcendens Isten Országát senki sem érheti el úgy, hogy közben ne venne részt Isten Országá történelmi küzdelmében. Hiszen a transzcendens nem egyéb, mint ami a történelmen belül tényleges. Minél inkább meghatározza valakinek a sorsát a közvetlen részvétel annál parancsolóbb lesz a történelmi áldozat. Az igazi áldozat sokkal inkább beteljesíti, mint megsemmisíti azt, aki áldozatot hoz. Az áldozatnak célja kell, hogy legyen. Ahol a történelmi áldozat és a személyes beteljesülés egyesül, ott Isten Országának győzelme valósul meg.

Tillich szerint a Lelki Közösség Új Lét, melyet a Lelki Jelenlét kétértelműség nélkül, de töredékesen teremtett, a véges feltételei között, de elidegenedés nélkül. Láthatatlan, rejtett, egyedül a hit számára nyitott, mindazonáltal legyőzhetetlenül valóságos. A Lelki Közösségnek az egyházakkal való viszonya dialektikus, amelyben az azonosság - nem azonosság dialektikája jelenik meg. Ahol megvan a Lelki jelenlét hatása (kijelentés és üdvösség) ott jelen van a Lelki Közösség is, ez azonban másképp jelenik meg az előkészítő szakaszban (az Új Lét központi megnyilatkozása, azaz Krisztus előtt, a látens egyházban) mint a befogadó szakaszban (manifeszt egyház, Krisztus Krisztuskénti elfogadása után). A rejtettség állapotában tényleges és potenciális elemek keverednek. A Rejtett Lelki Közösség más vallások csoportjaiban, akár a kommunistákban, vagy magányos vallásellenes emberekben is meg lehet. (A rejtett és manifeszt megjelenik a láthatóban és láthatatlanban is, ezek a fogalompárok átfedőek, de nem azonosak). Rejtett vagy manifeszt módon, a Lelki Közösség, az Új Lét közössége, hitközösség, szeretetközösség és szent, mert az Új Lét (mely egységes és egyetemes) szent benne, és mert hit által részesedik az Isteni Élet szentségében és szentséget ad az egyházaknak, melyeknek ez láthatatlan Lelki lényege. A hit közössége számára démoni és ezért romboló hatású dolog, ha úgy tekint önmagára, mint ami feltétel nélkül alá van vetve a dogmatikai hittételeknek, hiszen azok az egyházak meglehetősen kétértelmű története során alakultak ki. A protestáns princípium (tehát az a meggyőződés, hogy az isteni és

emberi között végtelen távolság van) elejét veszi minden olyan törekvésnek, mely az Új Lét bármely dogmatikai kifejtése számára abszolút jogot akar biztosítani. Az egyházak a Lelki Közösség kétértelmű megtestesülései és Isten Országának kétértelmű képviselői. Ahol a prófétai lélek megjelenik, ott újraéled az Isten Országának eljövételének reménysége. Az egyházak (érezniük kellene, hogy ők) az Isten Országának harcosai, a történelem beteljesedése felé törő vezérerő, de ebbe a rejtett egyház is beleértendő (akkor is amikor manifeszt egyház még nem létezett). Az egyház olyan mértékben vonja be a lélek és a történelem tartományát megelőző tartományokat (szerves és szervetlen világegyetemet) önmagába, amilyen mértékben hangsúlyt helyez az isteni szakramentális jelenlétére. (Tillich 1978 nyomán, lásd 2002)

Tillich fenti álláspontját számunkra megvilágító módon egészítik ki katolikus nézőpontból Karl Rahner elgondolásai (1959 és 1982 között folytatólagosan megjelent munkái; lásd Rahner 1994) és bevezetett fogalmai (pl. legitim vallás, anonim teisták, anonim keresztények, anonim kereszténység). Rahner szerint Isten mindenkit üdvözíteni akar. „Az általa akart üdvösség pedig Krisztus üdvössége [...] a visio beatifica üdvössége, olyan üdvösség, amely valóban minden embernek szánva van, akik milliószámra éltek talán egymillió évvel Krisztus előtt, és akik Krisztus óta éltek azon népek történelmében, kultúrájában, és igen nagy terjedelmű korszakaiban, melyek az újszövetségi ember látószögéből teljesen kiszorultak.” „Addig a pillanatig, amíg az evangélium valóban belép egy adott ember történelmi helyzetébe, egy nem keresztény vallás (a mózesin kívül is) nemcsak természetes istenismeret elemeit tartalmazza keverve az ősbűnnel kapcsolatos [...] emberi torzulásokkal, hanem természetfölötti mozzanatokot is abból a kegyelemből adódóan, amelyet Isten Krisztusra való tekintettel ajándékoz az embernek, és ezért [...] legitim vallásnak ismerhető el.

A legitim vallás itt egy olyan intézményes vallást jelent, amelynek az ember által egy meghatározott időben való „igénybe vétele” a helyes istenkapcsolat és így az üdvösség elérése egészében véve pozitív eszközének tekinthető, Isten üdvözítő tervében tehát pozitív módon kap részt.” „Ha meggondoljuk továbbá, hogy a konkrét, eredendő vallásos aktusban milyen könnyen irányul az illető szándéka mindig az egy és ugyanazon abszolútumra, még ha különféleképpen nevezik is, akkor még azt sem mondhatjuk, hogy az elméleti politeizmus, bármennyire kifogásolható és elvetendő objektíve, mindig és mindenütt akadályos volna annak, hogy egy ilyen vallásban az egy igaz Istenre irányuló vallásos aktusokat végezzenek.” „Vannak emberek, akik egyrészt az egyház [...] társadalmi szervezetén kívül állnak, akiket a kifejezett keresztény üzenet nem ért el, legalábbis nem úgy, hogy a kifejezett keresztényi mivolt hiánya Isten előtt súlyos személyes vétket jelentene; másrészt mégis pozitív, üdvösséges viszonyban állnak Istennel, tehát [...] megigazultak, a kegyelem állapotában élnek. Ilyen emberek azok között is lehetnek, akik reflex tudatukban önmagukat ateistaként értelmezik, bár a magukat ateistának tartó „anonim teisták” és az „anonim keresztények” fogalma nem azonos.” „Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy „anonim kereszténynek” lehetne nevezni minden embert, aki Isten egyetemes üdvözítő akarata és így a „természetfölötti egzisztenciál” miatt feltétlenül Isten felajánlott önközlése előtt áll és ebből a helyzetből nem is tud kilépni, tehát [...] minden ember egyúttal anonim keresztény is.” „A II. vatikáni zsinat az üdvösségnek ebből a lehetőségéből az ateistákat sem zárja ki.

[...] *Az egyedüli határ a saját lelkiismeret iránti engedelmes hűség.*" (Rahner, 1961, 1971, 1982, sensu, 1994)

Milyen szükségletei vannak az egyháznak, amelyek szolgálata egy tudománytól várható?

Az egyház a világban létezik, itt teljesíti küldetését, tehát alapvető szükséglete, hogy a világot és benne önmagát minél teljesebb módon legyen képes értelmezni. Képesnek kell lennie felismerni a teremtett világ összefüggéseit, a benne létezők közvetlen létfeltételeit, és létezésük végső meghatározottságait is (a teremtés célját, a teremtett létezők szerepét, funkcióját az isteni tervben). Az egyháznak munkája során képesnek kell lennie történelmi létezésének éppen fennálló szituációjában minél teljesebben értelmezni mindazt az igazságot, amely, kinyilatkoztató események és azok történelmi vagy tudományos dokumentumai révén az emberiség közös kincseként tudomására jutottak, és amelyek az egyház hitének tartalmát jelentik. A hit eme tartalma a folyamatosan változó történelmi szituációban folyamatos, módszeres és rendszerező értelmezést, tudományos reflexiót, és természetesen gyakorlati alkalmazást kíván.

Mennyiben tud a teológia ennek megfelelni? Az ökológia és a teológia válsága

Napjainkban a teológia tudománya identitásválság, az ökológia tudománya pedig intellektuális válság jeleit mutatja, így feladatukat csak korlátozottan tudják betölteni.

A teológia válsága

A 21. század első felére a teológia marginalizálódott. Sokan nem tekintik tudománynak, néha még művelői sem, hogy elkerüljék az áltudomány bélyegét. Sok országban nem képviseltetik a tudományos akadémiákon, ahogy Magyarországon sem. Sok régi egyetemen a vallástudomány kiszorította. Új publikált eredményeinek töredéke reprezentálódik tudományos adatbázisokban, nem hivatkoznak műveire, elszigetelődött a tudományos vérkeringéstől, holott évszázadokon keresztül nagyon is mértékadó volt. Veszített társadalmi tekintélyéből. Mértékadó tudományos tekintélyek vetik fel kollektív téveszme jellegét. (Richard Dawkins nyomán egyre többen hiszik ezt, természettudományos irányból Persinger, Austin, Newberg neuroteológiája azonban pro- és contra is értelmezhető.) Árulkodó a regensburgi egyetemen elhangzott korábbi pápai beszéd: XVI. Benedek szerint (2006) sürgető, hogy *„legyőzzük az értelemnek önként vállalt arra való korlátozását, ami tapasztalattal igazolható, és újra megnyissuk azt a maga teljessége felé. Ebben az értelemben a teológia nem csupán történelmi és humán tudomány, hanem valódi és sajátos teológia, aminek a hit értelmének felhívásaként meg kell kapnia a helyét az egyetemen és a tudományok gazdag párbeszédében”*.¹

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

96

A teológia tudományos marginalizálódása mögött objektív és szubjektív okok is meghúzódnak, de ezek egyike sem olyan, ami a mai helyzetet helyénvalóvá, elfogadhatóvá vagy célszerűvé tenné (teológusképzés vonatkozásában lásd Hufnagel 2023b).

Felhozható a teológia, mint tudomány ellen, saját öndefiníciójának bizonytalansága: eredetileg az istenségről való beszéd, vagy az istenek beszéde, ami tetszőlegesen tágan értelmezhető. A Nemzetközi Teológiai Bizottság (A teológia ma: távlatok, alapelvek és kritériumok, 2011. november 29) meghatározása szerint „a teológia tudományos reflexió arra az isteni kinyilatkoztatásra, melyet az Egyház hittal fogad el, mint egyetemes üdvözítő igazságot”, ami azért problémás, mert a kinyilatkoztatás tartalma, jelentése, az egyház által elfogadott hit és az egyetemes üdvözítő igazság mibenléte is már eleve a teológiai munka eredménye, tehát a teológia reflexió lenne saját eredményére, ami körkörös érvelés. Willis Jenkins (2017) meglehetősen liberális definíciója szerint viszont „a teológia egy hagyomány jelentéstartalmával kapcsolatos olyan konstruktív munka, amely összhangba hozható („accountable” – elszámoltatható) az adott hagyomány jelentése feletti korábbi történelmi értelmezésekkel”. Tehát eszerint egyrészt érthetetlen, hogy a hagyomány kialakulásakor az első értelmezés megalkotása során mivel kellett összhangba hozhatónak lennie, másrészt nem kritériuma, hogy hitvalló, vagy akár istennel kapcsolatos legyen, ami viszont nem magyarázza az elnevezését, továbbá így a teológia körébe lenne sorolható akár egy szakácskönyv is, amely a gasztronómiai hagyománnyal kapcsolatos kétségkívül konstruktív munka és bizony nagyon is kapcsolatba hozható ezen hagyomány korábbi történelmi értelmezéseivel, akár receptről-receptre.

Felhozható a teológia, mint tudomány ellen, hogy központi fogalmára (Isten) sem definíció, sem differenciált diagnózis nincsen, csupán descriptio. Az emberiség történelmi hittapasztalata, a transzcendens valóságra vonatkozó kinyilatkoztató események és az azokat hittal befogadók részesező megismerése, valamint mindezek irodalmi és tradíciókban meglévő dokumentumai azonban olyan súlyú és történelmi hatású jelenségek, melyeknek tudományos vizsgálata nem hagyható figyelmen kívül. Továbbá felvethető, hogy központi hipotézise (Isten léte) nem felel meg „Occam borotvájának”, mert a (szinte) felfoghatatlannál, nyilván mindig található egyszerűbb alternatíva. (Ezen az sem segít, hogy „egyszerűségét” egyes művek dogmának tekintik például Előd 1978, ahogyan az sem, hogy maga William of Ockham ferences teológus nevezetes tételét eredetileg éppen a teológián belüli alkalmazásra dolgozta ki.) Azonban ez egyrészt nagyon függ a vizsgált istenképtől, így nem feltétlenül igaz, másrészt maga az igazság sem feltétlenül a legegyszerűbb hipotézisek fokozatos kizárásának útján érhető el legjobban. Elismerve természetesen, hogy azt az utat is járni kell.

Jogos elvi kifogás lehet, hogy az esetek többségében művelését indokolatlanul korlátozza az irracionálisan szűkre választott (tillichi értelemben vett) „teológiai kör”, hiszen a kereszténységen belül 33 ezernél több felekezet azonosítható. Kétségtelen, hogy tartalmának fejlődését és korlátait művelőinél sokkal nagyobb hatású „társadalmi” befolyások érik, ami rontja a hitelét; és tudományban elfogadhatatlan tesztelési eljárásokat

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

97

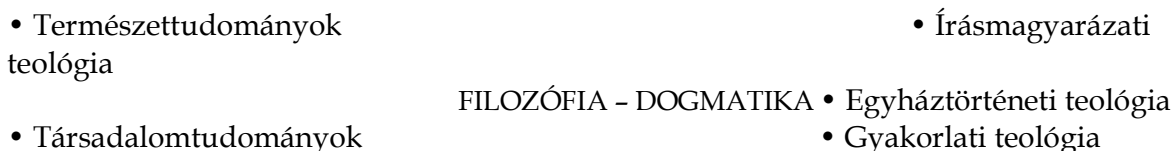
alkalmaz tételeinek igazságtartalmára nézve (például testületi szavazás). Már érintett probléma, hogy elterjedt öndefiníciói körkörös érvelést tartalmaznak (olyan dolgot kellene módszeresen értelmeznie, amely éppen módszeres értelmezése által áll elő). Saját forrásainak szelekciójában prekonceptciót és körkörös érvelést is alkalmaz (az a szentírás lehet kanonikus, ami megfelel egy olyan dogma-rendszernek, amit éppen a kanonikus szentírásokból kellene levezetni). Mindezek a kifogások bár jogosak, valójában kivétel nélkül orvosolhatók, ami természetes része egy szakterület belső fejlődésének.

A teológia identitásválságához hozzájárulnak az intellektuális és nyelvi bezárkózás jelenségei, amelyek azonban inkább reakciói, reflexiói a társadalmi pozíció-vesztésnek, mintsem inherens sajátosságok.

A Nemzetközi Teológiai Bizottság 2011-ben született meghatározása szerint „*A részleges – más tudományterületről kölcsönzött – módszerek által elért eredmények nem lehetnek (!) meghatározók a teológus munkájában, és kritikusan kell befogadni a teológiába a működésüket és érvelésüket.*” Továbbá: „*A filozófiát illeti, mivel racionális tudomány (sic!), hogy egyetemesebb összképbe illessze az egyéb tudományokból származó eredményeket. A filozófia közvetítő szerepéhez fordulás segíti a teológust, hogy a tudományos adatokat kellő gondossággal használja. Például az élet kialakulásának területén szerzett tudományos ismereteket a filozófia fényénél kell tárgyalni, hogy meghatározza az értéküket és jelentésüket, mielőtt a teológia venné tárgyalás alá őket.*”

Teológusok többségi álláspontja szerint a természet- és társadalomtudományok a filozófia és dogmatika hídján, mint a palack nyakán keresztül kapcsolódnak a teológia többi ágához (lásd 1. ábra).

1.ábra: Diszciplínák kapcsolatrendszere a történelmi keresztény teológusok jelenleg uralkodó szemléletében.

Noha ez a rendszer logikusnak tűnik (sok esetben életszerű is), ellenpéldák sokaságát sorolhatjuk a teremtésvédelemtől (gyakorlati teológia és ökológia) kezdve, a pasztorálpszichológián, a bibliai hermeneutikán át a biblikus nyelv- és történettudományon, a bibliai botanikán és zoológián, bibliai régészeten, összehasonlító vallástudományon és apologetikán, az ekkleziológiáig – és még sorolhatnánk, ahol a szakterületek közvetlen integrálódása inherens attribútum.

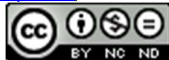
A nyelvi bezárkózás már egy mesterségesebb jelenség. A 21. századra a tudomány nemzetközi nyelve az angol lett. Minden tudományos adatbázis, szakirodalmi keresőrendszer angol nyelvű (ökoteológia vonatkozásában lásd Mics és Hufnagel 2023). Minden nemzetközi tudományos konferencia angol munkanyelvű. Ahogyan a

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

98

multilaterális diplomácia, az informatika, az üzleti élet, a nemzetközi kulturális rendezvények, művészeti katalógusok, a turizmus nyelve is. Az Egyházak Világtanácsa, az ECEN és szinte minden nemzetközi egyházi szövetség munkanyelve akkor is angol, ha a résztvevők esetleg német többségűek. Ezzel ellentétben jelentős (sőt kiemelkedő) európai protestáns teológusok publikációs jegyzéke tele van német nyelvű anyagokkal. Magyar teológus professzorok MTMT-ben szereplő publikációi 90 százalékban magyar nyelvűek, sokszor 0 idézettséggel. Az MTMT-ben legtöbb publikációt jegyző (és legtöbbet is idézett) kiemelkedő magyar teológus tudományos cikkei nagy számban olasz nyelvűek, sok száz tudományos munkájából mindössze ötöt jegyez egyáltalán a WoS (olybá tűnik ebből, mintha kizárólag vatikáni körök számára írta, nem pedig a tudományos világ számára).

Az ökológia válsága

Az ökológia intellektuális válsága sokkal súlyosabb jelenség, mint amit a teológia kapcsán eddig tapasztalhatunk.

Eredetileg (Ernst Haeckel, 1866-os definíciója szerint) az ökológia az organizmus és környezetének kölcsönhatásait vizsgáló átfogó tudomány, amely az összes feltételt magában foglalja, ami a létért való küzdelemben szerepet játszik. Ezt ma ökofiziológiának hívjuk és az élettannal való határterületet jelöli. Az élettan viszont nem azonos a biológiával, annak csak az a szűk részterülete, amely az egyed életfolyamatainak mechanizmusait vizsgálja.

Az MTA Ökológiai Bizottságának testületi állásfoglalása (1987) szerint: Az ökológia populációcentrikus tudomány, „feladata azoknak a limitálással irányított (...) jelenségeknek és folyamatoknak (...) a kutatása, amelyek a populációk és közösségek tér- és időbeni mennyiségi eloszlását és viselkedését (...) ténylegesen okozzák”. Ez a definíció tehát a történeti oknyomozást és a mintázat leírását is kizárja az ökológia köréből, előbbit a fauna- és flóratörténet, utóbbit a szünfenobiológia területére utalja, melyekkel együtt a szünbiológiát alkotja. Az angol *ecology* magyarra e szerint szünbiológiával lenne fordítható, tehát tágabb az ökológiánál. Az orosz *ekologija* még tágabb fogalom, mert a szünbiológián kívül a környezettudományokat is magába olvasztja, a külön diszciplínaként oktatót geoekologija pedig a földtudományok jelentős részét is. A *supraindividual biology* kifejezést szinte csak magyar szerzők angol nyelvű írásai tartalmazzák (nemzetközi szóhasználatban tartalma *ecology*-t jelent). Valójában az MTA állásfoglalását az ott megadott nevezéktanról a magyar ökológusok közül sem mindenki fogadja el, de mivel az ökológia művelése angol nyelven történik ennek jelentősége sem olyan nagy, csak a magyar tankönyvek némelyikére van hatása. A sajátos magyar definíció mégis kiemel néhány nagyon fontos szempontot, amit érdemes alaposabban megvizsgálni.

A szűkebb értelemben vett (magyar) ökológiában tehát az élőlények és közösségeik tér- és időbeli eloszlásának a jelenben ható (de legalábbis közvetlen) okait (*causa efficiens*-ét) kellene vizsgálni. Ezek az ökológiai okok a földi bioszféra kb. 10 milliányi (melyből kb. 2

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

99

millió leírt) faja közül egy kivételével mindegyiknél talajtani, vízkémiai, klimatikus, hidrofizikai vagy más élőlények jelenlétével (ellenségek, táplálékok, együttműködő partnerek) kapcsolatosak. A *Homo sapiens* (Linnaeus, 1758) faj egyedeinek tér-időbeli eloszlását azonban jellemzően egyáltalán nem ezek a tényezők, hanem gazdasági, politikai, jogi, települési, államigazgatási és kommunikációs (például nyelvi) körülmények határozzák meg, méghozzá bonyolult különleges kölcsönhatás-rendszerben. Ráadásul a *H. sapiens* egyedei olyan típusú szubpopulációkat alkotnak (etnikumok, társadalmi csoportok), amelyek biológiai sajátosságaikkal szinte semmilyen kapcsolatba nem hozhatók, de eloszlási mintázataik egészen különböző törvényszerűségeket követnek. Még nagyobb kihívás, hogy éppen ez az egyetlen faj az, amely napjainkban a bioszféra összes többi tagjára a legnagyobb mértékű ökológiai hatást gyakorolja, méghozzá sokféle, nagyon különböző formában. Ezek vizsgálata műszaki, technológiai, társadalmi, gazdasági ismereteket, megközelítéseket követel. A humánökológia tehát olyan szakterület, amelyet az ökológia egyetlen másik ága sem hagyhat figyelmen kívül, ráadásul, amely önmagában olyan transzdiszciplinává vált, amely az összes többi tudományágot (kivétel nélkül) használni (lenne) kénytelen.

Az ökológus-képzés jelenleg ennek a kívánalomnak még közelítőleg sem tud megfelelni, alapvető, a mai felsőoktatás struktúrájától nagyon eltérő reformokra vár, melyek az ökológia egyedülálló társadalmi jelentősége miatt (az emberiség pusztta léte, fennmaradása múlik rajta) rendkívül sürgetőek is lennének.

Milyen ökoteológia lehet alkalmas az emberiség globális válságának és fenntarthatósági törekvéseinek reflexiójára?

A XXI. század emberisége globális ökológiai válság állapotában van, melynek részjelenségei (pl. túlnépesedés, biodiverzitás krízis, esőerdők pusztulása, klímaváltozás, humanitárius válságok, szociális feszültségek, pandémiák, háborúk-polgárháborúk, szervezett és politikai bűnözés, korrupció, a globális koordináció hiánya) egymással szinergiában sodorják fajunkat a társadalmi összeomlás, esetleg kihalás felé. A kivezető utat a fenntartható társadalom koncepciója mutatja, de ennek ma még csak homályos alapelvei vannak lefektetve. Ez a humánökológiai alaphelyzet alapvető kutatási tárgya az ökológiának, és létértelmezési szituációja a teológiának. A *causa efficiens* és a *causa finalis* vizsgálatának egymástól való merev elválasztása nyilvánvalóan nem sok jóra vezethet, így az ökoteológiára nagy kihívás vár.

Egy, az emberiséget (az egyházakon keresztül, de közvetlenül is) szolgálni képes ökoteológia nyilvánvalóan nem lehet metszete két olyan diszciplinának, melyeknek korábban szinte közös határuk sem volt, hisz ez esetben a metszet üres halmaz lenne. Az ökoteológia, mint az élet hatékony létértelmezése nyilvánvalóan csakis unióként születhet meg az ökológia és a teológia nászából. Erre a nászra azonban külön-külön az ökológiát és a teológiát is fel kell készíteni. Az ökológiától nem várhatjuk el, hogy poligám kapcsolatra

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

lépjen több száz vagy akár mintegy harmincezer önálló felekezeti teológiával, de teológia tudományos helyzetének megszilárdításához is elengedhetetlen a teológiai kör kiszélesítése. Teljes körű ökumenéra van szükség a hitigazságok tudományos feldolgozásában is. Ökumené alatt most eredeti jelentésében a lakott világot (az emberiség házáat, háztartását) értjük vallási megkötés nélkül. Ez nem jelent szinkretizmust, hiszen az egyes felekezetek eltérő hitvallásai, mint egyazon tudomány alternatív hipotézisei nyugodtan megjelenhetnek tetszőleges számban. A hipotézisek tesztelésekor azonban a tudományos módszertan szabályait kell követni, ha pedig egy kérdés adott helyzetben nem dönthető el, akkor azt nem kell (nem szabad) eldönteni, megmarad „beleltározott” hipotézisként.

Az ökológiának a teológiával való hatékony együttműködéshez ki kell lépnie az eddig kizárólagosan természettudományos működési területéről és az emberiséget (annak minden sajátosságával) magában foglaló bioszféra, mint ökoszisztéma elemzéséhez a társadalmi és kulturális jelenségekkel egységben kell felépítenie rendszermodelljeit (Laudato Si: 63.pont figyelembevétel). Az alkalmazott ökológia területén (különösen például a fenntartható társadalom kimunkálásában) nem ignorálhatja az egyes populációk teloszával, magasabb rendszerbeli funkciójával, valamint az élőlények (különösen az emberek) motivációival (akár transzcendens motivációival, hit által felismert küldetésével, szerepével) kapcsolatos megfontolásokat, fogalmi modelleket sem.

A teológia forrásait ki kell szélesíteni, hogy az kritikus vizsgálatnak alávetve ugyan, de információvesztés nélkül vegye számba a transzcendens világgal (pontosabban a transzcendens és immanens valóság egységével) kapcsolatos potenciális adatokat (úgy a világvallások eltérő hittapasztalatát és ennek dokumentumait, mint a Teremtőről a teremtett világ tanulmányozása által felfedetteket). Ez nem jelenti az egyes felekezetek történelmi kánonjának felülvizsgálatát, mert ez nem a tudományos teológia, hanem az adott felekezet vallási vezetőinek feladata. A teológia szolgálja a hívő közösségeket, nem pedig irányítja (lásd. Hufnagel, 2023a).

A teológiai célú vizsgálat módszertanát ki kell szélesíteni az összes tudományosan elismert módszertanra, de ki kell zárni abból az azzal össze nem egyeztethető eljárásmodokat. Egy hiteles teológiának nem lehet kritériuma az általa vizsgálandó tantétel. Nélkülözhetetlen az ökológia és a teológia fogalmainak és koncepcióinak tisztázása, újragondolása, filozófiai vizsgálata is.

A teológiának (mint e tekintetben kivételes tudománynak) mindezeket azonban úgy kell felvállalnia, hogy közben minden egyes művelőjének megadja a szabadságot ahhoz, hogy személyes hitének tartalmához feltételek nélkül hű lehessen munkája során is, hiszen hiteles teológus másképp nem lehet. Ökoteológiát művelő ökológus nem zárhatja ki a transzcendens valóság és az ahhoz kapcsolódó meghatározottságok feltételezésének lehetőségét munkája során, hiszen ez esetben hiteltelenné válna; nem kötelező azonban

személyesen állást foglalnia a transzcendens igazságokkal kapcsolatos egyik hipotézis mellett vagy ellen sem.

Tillich szerint Isten Igéje a Lélek által meghatározott emberi szó. Mint ilyen nem kötődik egyetlen sajátos kijelentési eseményhez sem, lett légyen az keresztény vagy nem keresztény; nincs kötve egyetlen valláshoz sem. Ott jelenik meg ahol a Lelki Jelenlét rázárul egy egyénre vagy csoportra. Néhány szóból nagyszerű igék lesznek! Ez az emberiség állandóan megismétlődő tapasztalata a különböző vallások vagy az istentörvényű kultúrák szent iratai kapcsán. De a megtapasztalás felülmúlja bármely sajátos vallás „szent iratát”. Ha az „Isten Igéjét” vagy a „kijelentésaktust” nevezzük a rendszeres teológia forrásának, akkor hangsúlyoznunk kell, hogy Isten Igéje nem korlátozódik egy könyv szavaira. A kijelentés nem merül ki a „kinyilatkoztatások könyvének” ihletésében. A bibliai üzenet sokkal többet (és kevesebbet) foglal magába, mint a bibliai könyvek. A rendszeres teológiának tehát kiegészítő forrásai is vannak a Biblia mellett. A bibliai írók ihletettsége nem más, mint befogadó és alkotó válaszuk a potenciálisan kinyilatkoztató tényekre. (Tillich 1978 nyomán)

Az ökoteológia két pólusa

Tillich szerint „a teológiai rendszernek két alapvető szükségletet kell kielégítenie az egyik a keresztény üzenet igazságának megállapítása, a másik ennek az igazságnak az értelmezése az újabb és újabb nemzedékek számára. A teológia két pólus között mozog: alapjának örök igazsága, valamint az időhöz kötött szituáció között, melyben az örök igazságot kell felfognunk.”

Mi az üzenet örök igazsága? Mi az időhöz kötött szituáció, amiben vagyunk, és amiben az üzenet igazságát fel kell fognunk, értelmeznünk kell?

Tillich szerint „nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a mai ember úgy tapasztalja meg saját szituációját, hogy széthullást, összeütközést, önrombolást, értelmetlenséget és kétségbeesést lát az élet minden területén.” „Ez a kérdés azt a valóságot keresi, amelyben létünk ön-elidegenedettsége legyőzetik, tehát a megengesztelődés és az új egység, a teremtőiség, az értelem és a remény valóságát.” „Ha a keresztény üzenetet úgy fogjuk fel, mint az „Új Lét” üzenetét, akkor választ adtunk a mostani szituációnk és minden emberi szituáció kérdésére” Az Új Lét Tillich szerint lényegi lét a létezés feltételei között. Ez győzi le a lényeg és létezés közötti szakadékot, az elidegenedést. Ez a beteljesedés minősége, a létezés vége, a történelem vége, mint végcélja. Az Új Lét Isten és ember helyreállított egysége. A kereszténység nem más, mint annak állítása, hogy a Názáreti Jézus a Krisztus, Ő az, aki elhozza a dolgok új állapotát, az új világkorszakot, az Új Létet. Az első és második eljövétel között az Új Lét csak Krisztusban van jelen. Az emberben a lét minden dimenziója jelen van, tehát ami az emberben történik, abban a Világegyetem is osztozik minőségi (ha nem is mennyiségi) értelemben. Ez ad kozmikus jelentőséget a

személynek és megerősíti a belátást, hogy az Új Lét csak egy személyes életben (mikrokozmoszban) nyilváníthatja ki önmagát. Krisztus az Ige (Logosz), „Jézus tanítása” (egyes számban) az a prófétai üzenet, hogy az Isten Országá öbenne jelent meg.

A közösségökológia tudománya azonosítani tud az élőlények fajegyütteseiben (populáció kollektívumaiban) olyan állapotokat, amelyek esetlegesen, összeverődés-szerűek, konfliktusokkal terheseek, versengés által domináltak (pl. egy felhagyott szántó gyomközössége) és ezekkel ellentétben olyanokat is, amelyek szuperorganizmus jellegűek, szimbiózisok által domináltak (pl. síkvidéki esőerdő). Azt is megfigyelték a kutatók, hogy egy ökológiai összeomlást (katasztrófát, vulkánkitörést, árvizet) követően az újonnan betelepülő fajok között egy szukcessziós folyamat indul be, amely a kezdeti összeverődés jellegű fajegyüttesektől a szuperorganizmusszerű klimax társulások felé halad. Ugyanilyen közösségfejlődési mintázatok földtörténeti léptékekben is bekövetkeznek egy földtörténeti korszakhatártól (nagy kihalástól) a következőig terjedő időszakban, itt azonban az ökológiai szukcesszió folyamatai, evolúciós fajképződési, biodiverzitás növekedési és a fajok közötti összecsiszolódást eredményező koevolúciós folyamatokkal egészülnek ki. A globális ökológiai kutatások eredményei sejteni engedik, hogy a szuperorganizmus jelleg jelenségei bolygó szinten is meg tudnak jelenni és különböző hatékonyságúak, integráltságúak lehetnek eltérő korszakokban.

Az ökológia tudománya azonban, mindezek ellenére (természettudományos jellege folytán és a teológiával ellentétben) süket és vak a teleológiai megfontolásokkal szemben. Még az alkalmazott ökológiai (tehát az emberi tevékenység optimalizálásával foglalkozó) kutatások is, csak úgy tesz fel a kérdést, hogy milyen mezőgazdasági technológia lesz gazdaságosabb adott ökológiai feltételek mellett, milyen természetvédelmi erőfeszítések eredményeznek nagyobb biodiverzitás megőrzést, milyen intézkedések mellett csökkenhet leghatékonyabban a humán-, állat- vagy növény egészségügyi járványveszély. A humánökológia, mint tiszta transzdiszciplína, képes azonosítani korunk globális ökológiai válságának jelenségeit, komponenseit és azok összefüggéseit, ugyanakkor, mint alkalmazott transzdiszciplína megmutathatja egy globális fenntartható társadalom létrehozásának szükségességét és kritériumait. Ez azonban csak a pusztá fennmaradásig ad elegendő támpontot.

Az ökoteológia azonban már felteheti azt a kérdést is, hogy mi lenne a bioszféra ideális létezési állapota, merre haladjon az evolúció, mit akar az emberiség elérni, mi a küldetése a földi élővilág sáfaraként?

Jürgen Moltmann (1985) úttörőnek tekinthető (eredetileg az University of Edinburgh meghívására tartott előadássorozatán bemutatott) munkásságában egyfelől tételként mondja ki a Teremtő immanenciáját a világban: „*An ecological doctrine of creation implies a new kind of thinking about God. The centre of this thinking is no longer the distinction between God and the world. The centre is the recognition of the presence of God in the world and the presence of the world in God.*” Másfelől tiszta formában hangsúlyozza az ember sáfári szerepét: „*Human*

lordship on earth is the lordship exercised by a tenant on God's behalf. It means stewardship over the earth, for God. Only human beings know God's will, and only they can consciously praise and magnify him."

Moltmann munkája korát megelőzve kimagasló szintjén az ökoteológiai irodalomból. Ökológiai nézőpontról tekintve különös érdeme, hogy a nemzetközi tudományos viták frontvonalán lévő két legfontosabb iskola, a James Lovelock és Lynn Margulis által jegyzett Gaia elmélet (Lovelock és Margulis 1974) és az szintetikus evolúció elmélet eredményeit is figyelembe véve ad integráló erejű és hiteles teológiai reflexiót.

Moltmann szemléletét jelentősen befolyásolta a kiváló jezsuita természettudós, Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955) életműve (e.g. Teilhard de Chardin 1955), amely a teisztikus evolúció sok oldalról támadott, de máig meg nem haladott képét először festette fel számunkra.

Pierre Teilhard de Chardin SJ (a 2021 szeptemberében Budapesten megtartott 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus három kiemelten hivatkozott teológusainak egyike) ökoteológiai szempontból nagyon fontos értelmezést adott a történelmi keresztény világképhez. Szerinte az evolúció a világegyetem jelensége: a világegyetem fejlődésének célja van és ez az abszolút tökéletesség transzcendens kiteljesedése (Isten, isteni állapot). Jézus Krisztus az önmagára ismert evolúció. Ő a legigazibb, legteljesebb teremtmény az új ég és új föld előképe, csírája. Az Univerzum telosza a Krisztusképűvé válás. Szerinte a pszichikus fejlődés és a szervezeti komplexitás anyagi vonatkozása a kompenzáció törvényét követi: az egyik a másikat segítve vezet előre. A másik fontos törvényszerűség a teremtő egyesülés, minél többfélébb élőlény lép minél integráltabb (és centralizáltabb) szimbiózisra annál hatékonyabb a fejlődés.

Teilhard de Chardin világképe Lovelock Gaia koncepciójával párosulva vezetett el Thomas Berry (1914 - 2009) „Sacred Universe” fogalmához is (Berry, 2009), melynek hatása aztán Anne Primavesi 2001 „Sacred Gaia” holisztikus teológiájáig követhető.

Az ember létértelmezése az ökológia tudományos formáinak szituációjában

Tillich szerint „a szituáció, mint a teológiai munka egyik pólusa (...) azokra a tudományos és művészeti, gazdasági, politikai és erkölcsi formákra utal, amelyek segítségével az emberek megfogalmazzák létértelmezésüket”

Az Ember, mint a Bioszféra ontológiai és funkcionális része

Az általunk ismert látható univerzum (benne minden korpuszkuláris anyag, így saját magunk is) 13,7 milliárd évvel ezelőtt keletkezett, feltehetően egy ősrobbanásban (ennél régebbre visszatekinteni nincs lehetőségünk). A Tejútrendszerünk 13,6 milliárd éves tehát majdnem a kezdetektől létezik. Az ember, mint anyagi létező ennek az Univerzumnak a része (hiszen teste atomokból áll), a többi korpuszkuláris anyag pedig ettől a születéstől kezdve „testvére a létezésben”.

A földi bioszférán kívül más életet a természettudomány ma még nem ismer. Naprendszerünk 4,6 milliárd, bolygónk 4,5 milliárd éves, a földi élet első nyomai (egysejtű tengeri lények formájában) már 3,5 milliárd éve megjelentek (többsejtűek viszont csak mintegy 600 millió éve vannak). A földi élőlények mindegyikére (baktériumokra, archeákra és ránk eukariotákra is) univerzálisan egységes közös sajátosságok jellemzőek: azonos (és az élettelen környezetünktől jelentősen eltérő) kémiai elemarányok, makromolekuláris és strukturális (sejtes) felépítés, alapvető anyagcsere utak, lényegében azonos genetikai kódszótár és enzimikus működések).

Mindezen univerzális jellegek alapján nyilvánvaló, hogy a földi élővilág minden ma élő tagja egy (vagy néhány, de minden ma élőnél azonos) közös ősről vezethető vissza, amely talán mintegy 4 milliárd évvel ezelőtt élhetett, de lehet, hogy valamivel később. Nemcsak az emberiség alkot tehát egy (szűkebb) családot, de az élővilág egésze is (egy tágabbat). A sárgarépa éppúgy sokad fokú unokatestvérünk, mint a galandféreg, vagy a kolerabacillus.

Ez a közös ősről visszavezethető leszármazás és biológiai rokonság teszi lehetővé azt a biokémiai kompatibilitást, ami miatt egymással táplálkozhatunk, egymás szöveteiben élősődhetünk, egymásban betegségeket okozhatunk, vagy éppen kölcsönösen előnyös szimbiózisokat hozhatunk létre. Egy távoli idegen bolygón, tőlünk függetlenül létrejött élővilág idelátogató tagjával ez a kompatibilitás nem állna fenn, egymással legfeljebb információval, élettelen anyagokkal, vagy technológiákkal kereskedhetnénk, de élelemmel, gyógyszerrel biztosan nem. (Ne etessünk tehát ET-eket M&M drázsékkal; de ne féljünk nyolcadik utasoktól sem, mert embriójuk nem életképes bennünk (hacsak nem igaz a pánspermia elmélete és így még ők is a rokonaink).

Charles Darwin írja a Fajok eredete című főműve zárógondolataként: *„Felemelő elképzelés ez, amely szerint a Teremtő az életet a maga különféle erővel együtt eredetileg csupán néhány, vagy csak egyetlen formába lehelte bele, és mialatt bolygónk a gravitáció megmásíthatatlan törvényét követve keringett körbe-körbe, ebből az egyszerű kezdetből kiindulva végtelenül sokféle, csodálatos és gyönyörű forma bontakozott ki – és teszi ma is.”*

Az evolúció földi története során azonban nemcsak fajok egymásból való szétkülönülését, a biológiai sokféleség gyarapodását figyelhetjük meg, hanem az ezen fajok által kialakított ökoszisztémák, társulások, közösségek fejlődését is. Élet eleinte és nagyon sokáig csak egy szűk sekélytengeri zónában létezett. Évmilliárd évekkkel később lassan meghódította egyrészt a mélyebb tengereket, másrészt a szárazföldek tengerparti peremét is. A szárazföldek belsejének meghódítása csak 400 millió éve kezdődött és a mai napig sem fejeződött be teljesen (magashegységek csúcsai, sarki jégmezők, forró sivatagok). A világűr meghódítása csak az emberrel kezdődött meg. A közösségek egy-egy nagy földtörténeti korszak során (melyeket nagy kihalások, ökológiai összeomlások választanak el egymástól) a kezdetben versengő, agresszív, esetleges összetételű fajösszeverődésekből, fokozatos szelídüléssel, egyre jelentősebb kooperációval, koevolúciós összecsiszolódással fejlett komplex szuperorganizmus jellegű közösségek jönnek létre, mint amilyen ma az érintetlen

síkvidéki egyenlítői, prehumid trópusi esőerdő (főemlős őseink eredeti otthona, és legközelebbi rokonaink mai élőhelye). Az ember a bioszféra többi tagja nélkül önmagában nem életképes, ahogy a májunk vagy a szívünk sem életképes a test többi részétől különválasztva. Csak a nagy biotópok képesek élhető tartományon belül tartani a földi klímarendszert, csak a vegetáció képes megtermelni a belélegzésre alkalmas oxigént, csak a vízi ökoszisztémák tudják biztosítani az élővizek öntisztulását, csak a hegyvidéki erdőtakaró tudja egyenletessé tenni a folyók vízhozamát és megelőzni a romboló árvizeket, csak más élőlények testanyagát (gyümölcsét, magját, levelét, húsát vagy mikrobatelepeit) tudjuk táplálékként felhasználni.

Fel kell ismernünk, hogy létünk csak a Bioszféra közös életébe, biogeokémiai ciklusába, szabályozási hálózatába illeszkedően nyerhet tartós létezését (=Fenntartható Társadalom) és értelmet, küldetést (Új Ökológiai Funkció). Isten komplex élővilágot teremtett és abban sáfári feladatot bízott ránk (hogy műveljük és őrizzük azt).

Az Ember elidegenedettsége saját korábbi biológiai funkciójától (globális ökológiai válság)

A Bioszféra ideális létezési állapota a jelenlegi földtörténeti időszakban az érintetlen síkvidéki trópusi esőerdő (ennek legnagyobb az egységnyi területre eső biomasszája, primer produkciója, biodiverzitása, strukturális komplexitása, önszabályozási hatékonysága, kis zavarásra mutatott regenerálódó képessége, koevolúciós összecsiszoltsága, interpopulációs kölcsönhatásainak szelídsége is, ez a leginkább szuperorganizmus szerű biotóp) a többi mai élőhely csak küzdelmi zóna ehhez képest. Ez főemlős őseink (és ma élő legközelebbi rokonaink) eredeti otthona, ökológiai funkciójuk pedig a korhadó ágak letördelése, árnyéklevelek elfogyasztása, gyümölcssevés-magterjesztés (tehát erdőfenntartás, produkciós hatékonyságnövelés) volt. Az édenből való kiűzetéssel ebből a szerepkörből is kiestünk, szerepünket elvesztettük, önmagunk hajdani lényegétől elidegenedtünk, de ez az elidegenedés (a sok baj mellett, amit magunkra és általunk bioszférára hozott) egy új fejlődés, új kibontakozás lehetőségét nyitotta meg.

Az Eocénben az Antarktisz a déli pólusra került, az eocén és miocén táján nagy mennyiségű kőszénképződés széndioxidot vont ki a légkörből, ami együttesen tartós globális lehűléshez vezetett (utolsó 50 millió évben napjainkig). Afrikában az esőerdő a Kongó-medencére húzódott vissza. Ezen „Édentől” keletre 5 millió éve facsoportos „Kert” alakult ki, ahol Australopithecus őseink előadaptálódtak. Kb. 2 millió éve a folyamat szavannásodásba ért (kiűzetés a Kertből) és megjelentek az első Homo-k. Az eredeti ökológiai funkció, kapcsolatrendszer is megszűnt (elidegenedés), de ezzel egy változékony küzdelmi zóna részévé váltunk („arcod verejtékével”). A szavannán és vízpartokon felegyenesedett járás vált szükségessé így a medencecsont alakja és helyzete megváltozott („fájdalommal szülőd”). A kemény magok, fűfélék, döögök húsa nehezen emészthető, szerszámok és tűz kell hozzá.

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

106

Egy szervezetten belül a szabályozott hálózatból, organizmusból kiesett, funkciótalanná váló sejtek óhatatlanul generalizálódnak, kontrol nélkül szaporodnak, előzönlük a szervezetet, malignus tumor alakul ki, a folyamat gyorsulva eszkalálódik, végül teljes összeomlást okoz (a teljes egyed és benne a malignus sejtek halálát). Egoizmus, tillich-i értelemben vett hübrisz és concupiscentia. Az egyedi bűnök azonban csak tünetei a kórnak.

Funkciókeresés az elidegenedettség leküzdésére (fenntartható társadalom, világűr, potenciálok)

Fel kell tennünk a kérdést: Mit adhatunk mi a Bioszféra Közössége, közös otthonunk számára? A válaszok hosszan sorolhatók:

- Hatékonyabb visszacsatolást, önellenőrzést, szabályozást. Információgyűjtést és feldolgozást (műholdak, tudomány, internet) vagyis szuperorganisztikus idegrendszer és tudatot „Gaia” számára.
- Veszélybe kerülő fajok megmentését, génbankok felállítását, a biodiverzitás megőrzését, amit eddig csak pusztítottunk. A kihalások megakadályozását, amit eddig csak fokoztunk.
- A küzdelmi zónák gyorsabb megszelídítését (öntözőrendszer sivatagokba, jégolvasztás, gyorsabb erdősítés, klímaszabályozás). Akár az evolúció tudatos támogatását, mint távoli jövő lehetőségét (genetika, biotechnológia, ökológiai-mérnökség).
- Felkészülést kozmikus veszélyek elhárítására (pl. aszteroida-beecsapódások).
- Felkészülést lakatlan bolygók élővé tételére, ami az egyetlen lehetőség a Bioszféra tartós túlélése számára, amikor a Föld már lakhatósági zónán kívül kerül.
- Felkészülést más (esetleg magasabb) civilizációkkal való találkozásra és együttműködésre (ami egyben felkészülés a parúziára is.)

Kozmikus és transzcendens létértelmezés a természettudományos világkép bázisán (kinyilatkoztatott igazságok nélküli megközelítés)

A jelenlegi becslések szerint csak a mi galaxisunkban is több milliárdnyi lakhatósági zónán belüli bolygó lehet (a kb. 100 milliárdnyi exobolygó között) a látható univerzumban pedig 100 milliárdnyi felett lehet a hasonló galaxisok száma.

Mindez beláthatatlanul sok potenciálisan lakható bolygót jelent. Ha az élet a világmindenség törvényszerűségeinek, tulajdonságainak természetes következménye (vagy egy egyetemes isteni akarat hatása), akkor racionális feltételezni, hogy esetleg különböző formákban ugyan, de beláthatatlanul sok helyen létrejött. Legalább a lakhatósági zónán belüli exobolygók egy részén a miénkhez hasonló módon, de akár az összes többi másféle égitest akármelyikén is a mieinktől esetleg akár nagymértékben is más módon, más életformákkal.

Mivel a látható világegyetem mérete olyan nagy, ami a mi számunkra közelít a végtelenhez, így beláthatjuk, hogy a „csak a mi bolygónkon van élet” hipotézis „egy per közel végtelen”, azaz közel zéró valószínűségű (majdnem lehetetlen) tehát egy speciális ún.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

degenerált eset, amit nem racionális az ellentéte (közel 1, tehát majdnem biztos) helyett feltételezni. Továbbá tapasztalatunk azt mutatja, hogy ami megtörténhet (mert valahol már megtörtént) az máshol is, újra megtörténhet. Az élet ráadásul, ha bárhol létrejött, bárhová tovább terjedhet. A Holdon máris hagyunk néhány csomag emberi ürüléket (sokmilliárd baktériummal és azok spóráival), jártak gépeink a Marson, szondáink a Vénuszon, de Voyager-1 és -2 már a Naprendszerünket is elhagyta, pedig a Szputnyik-1 csak 1957-ben állt Földkörüli pályára.

Láthattuk itt a Földön, hogy az utóbbi 200 év társadalmi fejlődése milyen óriási változásokat hozott a tudományok, művészetek, filozófia, társadalmi felépítmény, kultúra minden területén. Az utolsó jégkorszak ősközösségi emberétől, a mammutok kortársától, mindössze 12 ezer év választ el minket, az írott történelmünk hajnala talán 8000 évvel ezelőtt kezdődött. Földünk viszont 4,5-5 milliárd éves bolygó, amelyen legalább 2,5 milliárd éve biztosan van élet (valószínűleg 3,5 milliárd éve), és kb. 600 millió év óta biztosan van többsejtű állat- és növényvilág is. Megfigyelhettük a társadalmi fejlődésről és a biológiai evolúcióról is, hogy sebessége kontinensről kontinensre nagyon eltérő lehet számtalan látszólag apró eltérés hatására. A 19. század végén már fejlett civilizációnk volt Európában és Észak-Amerikában, de ugyanekkor Ausztrália őslakosai még mindig kőkorszaki szinten éltek, hasonlóan a pápuákhoz, vagy egyes ma is kőkorszaki szinten élő Dél-Amerikai erdei törzsekhez.

Nyilván nem racionális feltételeznünk, hogy a világegyetem számtalan élő bolygója mind ugyanabban a fejlődési állapotban, szerveződési szinten van, mintegy szinkronizáltan. Nyilván racionálisabb feltételezni, hogy akár több tízmillió (ha nem milliárd) éves fejlődésbeli eltérések is lehetnek. Könnyen belátható, hogy a szinkronizált bolygók univerzuma úgyszintén végtelenül valószínűtlen, degenerált eset. Szintén degenerált eset lenne az, hogy éppen a mi Földünk olyan speciális, hogy itt alakult ki legelőször az élet és itt érte el eddigi legnagyobb fejlettségét. Nyilván valószínűbb, hogy számtalan nálunk fejletlenebb és ugyanúgy számtalan nálunk fejlettebb bolygó (régebbi civilizáció) is van. (Egy közel végtelen számosságú gyakorisági eloszlás egyik végpontján lenni ismét csak 0-hoz közeli valószínűségű eset.)

Gyakran gondolkodunk arról, hogy tíz vagy ötven, esetleg száz év múlva milyen fejlett szinten lehet az emberiség, számtalan sci-fi és tudományos futurologia tárgyalja ezt. De képesek vagyunk-e mélyen belegondolni, meditálni, vagy imádkozni arról, hogy milyen fejlett lehet tudományosan, erkölcsileg, társadalmilag, kommunikációjában és manipulációjában egy nálunk tízezer, vagy egymillió, esetleg tízmillió, ad absurdum 1-2 milliárd évvel fejlettebb Élet? Meg tudnánk-e különböztetni egy ilyen életformát a szentírások isteneitől? Isten milyen szentírásbeli leírásának, kritériumainak nem felelhetne meg egy ilyen létforma? Gyakorlatilag örökkévaló, potenciálisan halhatatlan, gyakorlatilag mindenható, (hosszú ideig feltétlenül) gyakorlatilag mindentudó. Az abszolút mindenható-mindentudó, és a számunkra gyakorlatilag mindenható-mindentudó között,

nemhogy egy ókori pásztorkodó nép tagja, de még a mai ember sem tudna különbséget tenni pusztán tapasztalati alapon. Az abszolút örökkévaló és a már 4,3 milliárd éve folytonos tudattal rendelkező potenciálisan halhatatlan és gyakorlatilag elpusztíthatatlan létező között szintén csak elméleti a különbség, hiszen az egész Észlelt Univerzumunk is csak 13,8 milliárd éves.

Könnyű belátni, hogy a tudományos haladás önmagában, erkölcsi-etikai fejlődés, kommunikációs fejlődés, szélesebb együttműködési készség és szolidaritás nélkül gyors katasztrófához vezet minden létforma számára. Az az ősközösségi létből kiemelkedett civilizáció, amely (a mi legfeljebb 12 ezer évünknel tovább, akár) millió évekig fennmarad és szakadatlanul fejlődik az tehát harmonikusan kell, hogy fejlettebb legyen, nemcsak ebben vagy abban.

Pierre Teilhard de Chardin SJ ökoteológiai szempontból nagyon fontos értelmezést adott a történelmi keresztény világképhez. Szerinte az evolúció a világegyetem jelensége: a világegyetem fejlődésének célja van és ez az abszolút tökéletesség transzcendens kiteljesedése (Isten, isteni állapot). Jézus Krisztus az önmagára ismert evolúció. Ő a legigazibb legteljesebb teremtmény az új ég és új föld előképe, csírája (másképpen a teremtő szentháromság teljes értékű tagja). Az Univerzum telosza a Krisztusképűvé válás. Szerinte a pszichikus fejlődés és a szervezeti komplexitás anyagi vonatkozása a kompenzáció törvényét követi: az egyik a másikat segítve vezet előre. A másik fontos törvényszerűség a teremtő egyesülés, minél többfélebb élőlény lép minél integráltabb (és centralizáltabb) szimbiózisra annál hatékonyabb a fejlődés. Mindez erős korrelációban van James E. Lovelock Gaia elméletével.

Az általunk ismert élet általános jellemzője a szaporodás és terjedés; ez feltétele a fejlődésnek is. Már mi is keressük a módját, hogy hogyan lehetne a Marsot algákkal beoltani (terraformálni), hogy ott is elindítsunk egy új fejlődést. Az élet biológiai lényege, hogy a káoszból (magas entrópiából) rendet, rendezettséget (alacsony entrópiát) hoz létre. Az erkölcsileg fejlett civilizáció jellemzője, hogy az élet minden formájára értéként tekint, megvédi a gyengébbet, az elesettet, a fejletlenebbet. Megvédjük a veszélyeztetett kék meztelen csigát, vagy feketególyát, de elesett vagy tanulatlan embertársunkat is felkaroljuk; segítjük felnövekedni az önmagában életképtelen újszülöttet is és szeretettel tekintünk rá. Racionális-e Istentől (vagy egy kvázi-istentől) ennél kevesebbet várni? Racionális-e azt gondolni, hogy nem létezik, vagy, hogy nem jóindulatú? Richard Dawkins tehát téved, amikor a vallásos emberek istenhitét irracionális és veszélyes téveszmének tartja (Dawkins 2009).

A misztikus hittapasztalat kontribúciója és az ateista „Istenkép” folyamányai

Az Istennel személyes találkozást átélt emberek Isten létének tényét tapasztalják meg misztikus, élményben, sajátos egyéni hittapasztalatban. Annyit tudnak legfeljebb még elmondani, hogy élményük meghaladja a köznapit, túl van a normál tudatállapot határán,

transzcendens. Ez az élmény szinte mindig módosult tudatállapotban ér minket (álom, félálom, meditáció, relaxált vagy éppen lelkileg túlfűtött, esetleg fizikailag kimerült vagy életveszélyes helyzetet átélő, akár halálközeli helyzet) vagy azt vált ki belőlünk (révülés, éber álom, kieső idő). Ebből önmagában a különböző vallások és teológiai irányzatok, filozófiák alternatívái között dönteni nem lehet. A személyes kinyilatkoztatások, amelyet a Szentlélek közvetítésével imáikra adott válaszként kapnak a hívő emberek mindig egy adott szituációra, döntési helyzetre vonatkoznak, vagy sokféleképpen értelmezhető filmszerű álmokban, szimbólumokban érkeznek, amelynek kerügmája (üzenetértéke) szintén egy adott helyzetben mutat irányt vagy jobb megértést. A régiek szentírásokban összegyűjtött kinyilatkoztatási emlékei is ilyenek. Egyetlen szentírásban sem találunk tudományos, filozófiai vagy teológiai értekezéseket Istenről, azokra mindig következtetések útján jutnak az azokkal foglalkozók, gyakran azonos forrásszövegek birtokában is egészen eltérő eredménnyel. Ettől függetlenül persze egy tudományos munka is lehet Istentől ihletett, vagy legalább inspirált, bármiről szóljon is.

Ha egy nálunk sok ezer évvel fejlettebb lény egyedeit vizsgálnánk, akkor azok között könnyen elképzelhető, hogy a kommunikáció minősége és színvonala is elképzelhetetlenül fejlettebb, mint amit most mi el tudunk képzelni. A társadalmi döntéshozatal, a közös akarat és a végrehajtás egysége is lehet sokkal fejlettebb módon koordinált. Ha egy egysejtű tudós elkezdene tanulmányozni az emberi szervezetet, akkor egy 30 billió sokféleképpen specializálódott eukarióta, néhány millió más fajhoz tartozó eukarióta, és további 40 billió különféle fajokhoz tartozó prokarióta egyedből álló társadalmat írna le, kereskedelmi kapcsolatokkal, szerteágazó folyami közlekedéssel, hormonális postaszolgálattal és még bűnözéssel, maffiával együtt is. Eszébe sem jutna, hogy ezt egyetlen lényként jellemezze, legfeljebb egy nagy többnemzetiségű birodalomként, melynek többé-kevésbé egységes a külpolitikája. Az a kérdés, hogy Istenből egy van-e vagy több nem biztos, hogy egyáltalán értelmesnek tekinthető, pláne, ha még angyalokat, arkangyalokat, kerubokat, szeráfokat, lelkes állatokat, félisteneket és istenembereket is megengedünk mellette, a szentek és üdvözültek seregeiről, na meg Sátánról és démonairól nem is beszélve. (Istennel való kapcsolatuk minőségéről és erejéről mit sem tudva.)

Ha egy közel isteni fejlettségű lényről van szó, amely közvetlenül látja, érzi, tudja a világban történő dolgokat és azokba bele is tud avatkozni, akkor az a kérdés, hogy része-e a világnak, vagy a világ része-e neki szintén könnyen értelmetlen vagy semmitmondó lehet.

Ha egy nagyon fejlett valaki tökéletesen ismeri a természeti törvényeket és ezen ismeretei segítségével kontrolálni tudja az univerzumot, annak állapotait és történelmét is, akkor van-e még értelme annak a kérdésnek, hogy alá van-e vetve ezen törvényeknek vagy sem?!

Ha egy fejlett lény egy lakatlan bolygót befertőz egy egysejtűvel (amely akár saját evolúciós őse, vagy saját szuperorganizmusának kiszakított része is lehet) és ezzel létrehoz egy új bioszférát, beindít egy új evolúciót és figyelemmel kíséri, gondozza fejlődését, az vajon nem tekinthető-e éppúgy az adott bioszféra teremtőjének és gondviselőjének, mint

ősatyjának is? Ha egy teremtő úgy teremt, hogy beletervezi és előre látja annak jövőbeli fejlődését is, akkor vajon a „teremtői” és „gondviselői” funkciókat egyáltalán értelmes-e megkülönböztetni?

Egy bizonyos fejlettségi szint (cselekvési színvonal) felett nyilvánvalóan nem.

Egy bizonyos fejlettség feltételezése felett tehát (és ehhez nem kell a keresztény teológia által tanított abszolút isteni végtelen „fejlettség” sem) a monoteizmus vagy politeizmus, a panteizmus vagy panenteizmus, teizmus vagy deizmus, a naturalizmus vagy szupernaturalizmus, a transzcendens vagy immanens, sőt a materialista vagy idealista, és a teista vagy ateista alternatíva sem értelmes különbségtétel.

És akkor ez az utóbbi álláspont most szinkretizmus, relativizmus, szkepticizmus, agnoszticizmus vagy éppen kiforrott gnoszticizmus? Mély vallásosság vagy mély vallástalanság? Mormonizmus, vagy már több annál? Esetleg mindegyik, de külön-külön egyik sem. Ezen a ponton még hagyjuk ezt nyitott kérdésként.

Apologetikus és kerügmaticus ökoteológia

Tillich szerint az apologetikus teológia „választeológia”. A „szituáció” kérdéseire válaszol az örök üzenet erejével, valamint azokkal az eszközökkel, amelyeket az a szituáció kínál fel, amelyre éppen feleletet ad. Az apologetika azonban elveszti önmagát, ha nem arra a kerügmára alapozódik, amely az apologetikus állítások lényege és kritériuma. Tillich erre a korreláció módszerét javasolja, amely a szituációból adódó kérdéseket (az emberi létezés) kapcsolja össze az üzenetből adódó válaszokkal (az isteni megnyilvánulásával).

Az ökoteológia esetében ez a korreláció

- szituációként: az élőlények és közösségeik (a bioszféra és annak részeként az emberi társadalom) létezésének, fennmaradásának közvetlen meghatározottsága, hatótényezői (környezeti limitációi, mint causa efficiens); valamint
- kerügmaként: a lét és nemlét kérdésére vonatkozó végső (célt és értelmet is megadó, causa finalis értelemben vett) meghatározottságunk (-ról szóló biblikus üzenet, egyszersmind a tillichi teológia kritikai elve) között áll fenn.

A keresztény rendszeres teológia tillichi normája „az Új Lét a Krisztus Jézusban, mint végső meghatározottságunk”. Az a prófétai üzenet, hogy az Isten Országa őbenne jelent meg. Az Új Lét a megtalált lényegi lét a létezés feltételei között. Ez győzi le a lényeg és létezés közötti szakadékot, az elidegenedést. Ez a beteljesedés minősége, a történelem végcélja, Isten és ember helyreállított egysége. Most az Új Lét teljessége még csak Krisztusban van meg, a világegyetem még nem formálódott át, de a Lelki Jelenlét által, Lélek ténylegesen átfórmál az emberi lélek dimenziójában. (A Constantinus-i fordulat utáni ókori kereszténységben az éppen elfogadott Credo-k valamelyike volt a tanítás tartalmi normája, ezzel azonban csak alig mondunk operatívabbat annál, mintha „a Bibliát”

jelölnék meg „normaként”. A kereszténység története során a norma korszakról-korszakra és régióról régióra változott. A korai görög egyház számára a norma az volt, hogy „az örök logosz testé létele által a véges ember felszabadult a halál és tévelygés rabságából”, az ökoteológia kidolgozásához ez kevés, mert egy állapotról beszél, nem folyamatról, célról vagy mechanizmusról. A katolicizmusban a tartalmi normát háttérbe szorította a „tanítóhivatal” formális, intézményes normajellege, amelyhez való alkalmazkodás a katolikus teológia módszertani kritériuma ma is. A tillichi norma alternatívájaként említhető lutheri norma „a hit által kegyelemből való megigazulás” az ökoteológia számára marginális, mert egyéneket ragad ki, a kálvini norma „az eleve elrendelés” pedig csak egy determinisztikus mechanizmus, amely ugyan fontos, de nem ad olyan teleológiai támpontot, amelyet használnunk kellene, továbbá nehézkessé teszi az evolúcióban alkalmazott sztochasztikus modellek alkalmazását. Nyilván lutheri vagy kálvini alapokon (vagy a korábbiakon) is felépíthető ökoteológia, de mi most nem ezt az utat választottuk, mert azok jóval körülményesebb módon juttatnak el a témánk feldolgozásához, mint a roppant adekvát tillichi megközelítés.)

Az ökoteológia válasza pontosan ennek az Új Létnek a gyakorlati mibenléte, formája, megvalósulása a mindennapi életben és a társadalmi lét aktuális feltételei közepette (a hit ereje által, a Lelki Jelenlét hatására).

Keresztény teológus számára egy valóban ökumenikus ökoteológia lehetőségét és értékét az a Karl Rahner-i gondolat adja meg, mely szerint *addig a pillanatig, amíg az evangélium valóban belép egy adott ember történelmi helyzetébe, egy nem keresztény vallás nemcsak természetes istenismeret elemeit tartalmazza keverve az ősbűnnel kapcsolatos emberi torzulásokkal, hanem természetfölötti mozzanatokot is abból a kegyelemből adódóan, amelyet Isten Krisztusra való tekintettel ajándékoz az embernek.* Egy valóban multidiszciplináris ökoteológia nemcsak természet- és társadalomtudományos oldalán kell, hogy szintetizáló erejű legyen, hanem azon felismerések területén is, melyek a világ vallásaiban testesültek meg az istenkeresés évezredei alatt. Isten kijelenti Önmagát Krisztusban, kinyilatkoztatja üzenetét a próféták által a történelemben, de a teremtés művében is, már az írott történelem előtt.

A rendszeres ökoteológia természete

Az ökoteológia kerete, módszertani kiindulópontjai és formális kritériumai

Tillich világosan rámutat arra, hogy a „tudományos teológia” akár mint empirikus-induktív, akár mint metafizikus-deduktív kísérlet kudarcra van ítélve, mert mindegyikben van egy pont, ahol az egyéni tapasztalat (sajátos misztikus apriori), hagyományos értékrend és személyes elkötelezettség dönt. A teológiai kör sugara kisebb, mint a vallásfilozófiáé, mert a teológus egyháza üzenetét (pl. a keresztény üzenet kritériumát, vagy annak valamelyik szűkebb megfogalmazását) adja a „misztikus apriorihoz”. A teológus a teológiai körhöz tartozik, ennek kritériuma pedig, hogy végső meghatározottságának tekinti egyháza üzenetét. A meghatározottság szó Tillichnél a

vallásos tapasztalat egzisztenciális jellegére utal. **Ez a meghatározottság a végső, a feltétlen, a teljes és az állandó. Kérdése a lét vagy nemlét kérdése számunkra. A „lét” fogalma itt az emberi valóság egészét jelenti, a létezés szerkezetét, értelmét, célját.**

Létünk ökológiai meghatározottságai (környezeti limitáción alapuló létfeltételeink) tillichi értelemben előzetes meghatározottságok. **A teológia pedig „sohasem hagyhatja el a végső meghatározottság szituációját, hogy az előzetes meghatározottságok világában jusson szerephez”. A megelőző és végső meghatározottságok viszonyában csak az a lehetőség fogadható el (elkerülve a teológiai önfeladás és a bálványimádás szirtjeit is) amikor a megelőző meghatározottságok a végső meghatározottság hordozói lesznek, anélkül azonban, hogy véglegességre tartanának igényt. A végső meghatározottság minden előzetes meghatározottságban és által ténylegesítheti magát és ekkor az előzetes meghatározottság (mint önmagán túlmutató hordozó) is tárgya lehet a teológiának.**

Egy transzdiszciplináris és ökumenikus ökológiát művelni kívánó ökoteológus számára az „egyház” – melynek „üzenetét” végső meghatározottságának tekinti – nem szűkülhet le saját gyülekezetére, vagy valamelyik államilag bejegyzett társadalmi szervezetre, de még egy nemzetközi hálószervezetre sem. Magába tartozónak kell elismernie azt a rejtett lelki közösséget, amely Tillich szerint más vallások csoportjaiban, akár a kommunistákban, vagy magányos vallásellenes emberekben is meg lehet, sőt amely felöleli a Krisztus által megváltottak teljes körét. Mindez nem korlátozhatja abban, hogy tetszőleges vallási közösség tantételét górcső alá véve, saját személyes hite fényénél keresse az igazságot.

Ez azonban csupán a kereteket jelöli ki, az ökoteológia módszertani kiindulópontja ezen belül még nagyon sokféle lehet, szinte minden teológiai irányzat megközelítését felhasználhatjuk.

Tillichnél a korreláció, ez a kiindulópont, vagyis a megfeleltetés a kinyilatkoztatás és az emberi tapasztalat között, az isteni teljes szabadsága és az emberi Istentől való függősége (végső meghatározottsága) által létrejövő transzcendens kapcsolat. Az ökológia a lét közvetlen függőségeit (a limitációkat) elemzi, de a jövőképhez a végső miértek, célok, eredet, belső mozgatók azonosítása kell, ami a végső meghatározottság felé vezet, de ez már az ökoteológia felségvize. Karl Barth a dialektikát tartja fontos módszertani eszköznek, ami a transzcendencia újraértelmezése a keresztény tapasztalatban. Ökoteológiában ez az ökológiai rendszerrel kapcsolatos tapasztalatok értelmezésében jelenik meg, hiszen teremtett világ értelmében, céljában a Teremtőt keressük. Ökoteológiában ez lehetőséget ad a teológiai kör tágítására és a teológia forrásainak bővítésére. Herbert Braun és Dorothee Sölle gondolkodásában Istennek a történelemben való immanenciája jelenti a kiindulópontot. Ökoteológiában a természeti folyamatokban való immanencia analóg ezzel, hiszen a természettörténetben ugyanúgy találkozik az ember Istennel, mint a szűkebben vett történelemben. Gustavo Gutiérrez írásaiban (és általában a felszabadítás teológiája irodalmában) a megélt hitből kiinduló kritikus reflexió jelenik meg a világban

tapasztaltokról, ami a gyakorlati ökoteológia, teremtésvédelem, környezeti igazságosság tárgyalásának fontos eszköze.

Ökoteológia és kereszténység

Tillich a teológust és a teológiát (a vallásfilozófiától elhatárolva) a teológiai körhöz köti, ebben a megkötöttségben látja specifikumát. A teológiai körhöz tartozás abban nyilvánul meg, hogy saját végső meghatározottságát egyháza üzenetében ismeri fel. A teológiát ezen egyház funkciójának látja, melynek célja az egyház szükségleteinek szolgálata. A nagybetűvel írt Egyház (Tillichnél Krisztus egyetlen egyetemes anyaszentegyháza), mint Lelki Közösség, Isten Országának képviselője itt a földi életben. Az ökumenikus ökoteológus számára ennek különös jelentősége van. Az Egyháznak ez a fogalma (ellentétben a szintén egyházaknak nevezett, bármilyen vallású társadalmi szervezetekkel) sajátosan keresztény (vagy keresztény gyökerű) fogalom. Attól, hogy a rahneri értelemben vett rejtett egyházat is beleértve az Egyház fogalmát általánosítjuk az emberiségre (vagy a megváltottak körére), a fogalom kereszténységhez kötöttsége még megmarad. A theoszról való logosz azonban önmagában nem hordozza ezt a kötöttséget, és a keresztény teológust sem akadályozhatja munkájában olyasmiről, ami az igazság keresésében korlátozza, vagy annak bizonyos forrásaitól elzárja. Amit ma tudományosságnak nevezünk (a teológiát is beleértve) az nagyrészt egy nagyon kis földrajzi régióból, a Földközi-tenger medencéjéből (a görög-római-zsidó-keresztény-iszlám kultúrkörből) származik, abban gyökerezik. Itt jelentek meg az első városok és Afrikai öshazájából több hullámban terjedve nagyrészt ezen a kapun keresztül hódította meg bolygónkat az emberi faj is. Más régiók később fejlettebbekké válhattak, de eredet mindig nyomot hagy. A teológia fejlődésének kritikus korszaka a keresztény középkorban zajlott; a skolasztika ezen belül is elsősorban a nyugati-kereszténység terméke. Ma már természetesen a tudomány és a teológia is az emberiség kultúrkincsének közös részévé vált, ahogyan Konfuciusz bölcselete, Buddha tanítása, vagy a védikus tudományok sem korlátozhatók ma már kizárólag Kínára vagy Indiára. Ahogyan az emberi faj is örzi eukarióta, gerinces, majd főemlős származásának minden sajátosságát, így ez kultúra fejlődésének eredményeivel is így van. Családunk, őseink története alapjaiban határozza meg a jelen körülményei között mutatott viselkedésünket, motivációinkat, ösztöneinket, tanult magatartásformáinkat. Ezen túlmenően azonban a teológiát (más tudományoktól eltérően) belső lényegéből fakadóan, a mindenkor jelenben is köti művelőjének személyes hite, amely még akkor is elkerülhetetlenül átsugárzik szövegein, ha tudatosan törekedne kerülni azt. Az intellektuális becsületesség megköveteli, hogy a (bármilyen vallású) teológus ezt el is ismerje, különösen akkor, ha ökumenikus ökoteológiát kíván művelni, mert más vallásúakhoz szólni is könnyebb, ha saját hitünk alapjai szilárdak. A muszlim, buddhista vagy vaisnava ökoteológust azonban saját világnézetének, hitének hatása mellett a teológia fogalomrendszerének és megfontolásainak

keresztény gyökerei is elkerülhetetlenül befolyásolni fognak, amikor a szakirodalom szintézisére támaszkodva vizsgálja szakterülete jelenségeit.

Ökoteológia és tudomány (filozófia)

A teológusok többségi álláspontja szerint a teológiát a többi szaktudománnyal a filozófia és dogmatika hídja köti össze. Ez ugyan nem mindig van így és nem is feltétlenül ideális megközelítés, de kétségkívül létezik. Az ökoteológia ökológiai jelenségeket vizsgál, így a teológia és tudomány kapcsolatai ezen a területen szervezesebbek, szorosabbak, mint mondjuk a liturgia-történet esetében lenne, de a filozófia jelentősége ettől még ezen a területen is kiemelkedő.

Tillich szerint a tudományos kutatás és a teológia kapcsolódási pontja a tudomány és a teológia filozófiai elemeiben van. Szerinte a filozófia tárgya a valóság, mint olyan, a valóság, mint egész, az a létszerkezet, mely a valóságot egészé és a megismerés lehetséges tárgyává teszi. A filozófiai kérdés a megtapasztalást lehetővé tevő általános lét szerkezetek jellege. A teológia szükségszerűen teszi fel ugyanezt a kérdést, mert az ami végsőleg meghatároz minket, az a valósághoz, mint egészhez tartozik; a léthez kell tartoznia. Ez nem lehet más, mint létünk alapja, mely létünk és nemlétünk felől dönt, mely a lét végső és feltétlen hatalma. A filozófia és a teológia kérdése: a lét kérdése. A filozófia az önmagában vett lét (önmaga-lét) szerkezetét vizsgálja, a teológia azzal foglalkozik, hogy mi a lét értelme számunkra. A filozófus (a szaktudóshoz hasonlóan) távolságot tart a kutatási tárgyától (a filozófiai igazság nyitott, végtelen és változtatható jellegű), a teológus viszont egész létével részt vesz benne, viszonyulása „egzisztenciális”, mert elkötelezett az általa kifejtett tartalom iránt (a teológiai körön belül van és tárgyát saját léte végső meghatározottságának tartja).

A transzdiszciplináris és ökumenikus ökoteológia az ökológia és a teológia uniójaként az ökológiai rendszerek létének causa efficiensét és causa finalis-át holisztikus egységben vizsgáló tudomány, így sem vizsgálatának tárgya, sem a vizsgálat alkalmazandó módszertana nem fér el egyik szülő-diszciplínájának keretei között sem, a filozófia eredményeit (különösen a lételméleti kategóriákat és ismeretelméleti fogalmakat) pedig szintén fel kell használnia. Vizsgálatainak eredményeit megadva hozzájárul az egyetemes egyház hitének értelmezéséhez (ennyiben teológia), de az értelmezés valós ökológiai rendszerek létfeltételeiről szól (e tekintetben tiszta természettudomány) továbbá ezen lét fenntarthatóságának kérdésével foglalkozik (alkalmazott tudományi szerepkörbe is belépve).

Az ökoteológia ágai, szakterületei

Az ökológia ágait, szakterületeit alapvetően öt fő szempont szerint szokták csoportosítani:

Hufnagel és Csepregi: Egy ökumenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

115

- A vizsgált ökológiai rendszer szerveződési szintje, mibenléte, térbeli skálaszintje alapján (pl. populációökológia, közösségökológia, globális ökológia, illetve erdőökológia, tengeri ökológia, trópusi ökológia, hidrobiológia, mikrobiális ökológia, tájökológia, humánökológia)
- A vizsgált környezeti tényezők alapján (pl. klímaökológia, kémiai ökológia, zavarás ökológia)
- A limitált biológiai folyamat alapján (pl. táplálkozásökológia, szaporodásökológia)
- Az ökológiai vizsgálat metodológiája alapján (pl. elméleti ökológia, kvantitatív ökológia, terepi ökológia, kísérletes ökológia, monitoring ökológia), végül
- A kutatás célja alapján (tisza vagy alkalmazott ökológia, utóbbin belül pl. természetvédelmi ökológia, környezetvédelmi ökológia, agroökológia, közegészségügyi ökológia).

A teológia mindig egy adott hitrendszer tartalmának módszeres kifejtését jelenti, így a diszciplínák csoportosításra csak három fő szempont kínálkozik:

- A kifejtés módszere, kiindulópontja, felépítése alapján beszélhetünk szentírás magyarázati teológiáról, rendszeres teológiáról (beleértve a dogmatikát, apologetikát és a teológiai etikát is) és történeti teológiáról (beleértve az egyháztörténetet, valamint vallás és kultúrtörténeti teológiát, de a biblikus régészetet is);
- A felekezetet vagy nagyobb irányzatot, amelynek elfogadott hitrendszeréről szó van (pl. katolikus-, ortodox-, evangélikus-, adventista-, mormon-, református-, baptista (...)) teológia), végül
- A teológiában is kialakult a tiszta és az alkalmazott terület, utóbbit gyakorlati teológiának nevezik.

A transzdiszciplináris és ökumenikus ökoteológia nyilvánvalóan sem az ökológia, sem a teológia fenti felosztásaiba nem illeszthető be, mert minden skatulyából kilóg; éppen ez adja transzdiszciplináris és ökumenikus jellegét. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egy konkrét ökoteológiai munkában ne dominálhatna elsősorban a biblikus, a rendszeres vagy éppen a történeti megközelítés, ugyanígy lehet elsősorban globális ökológiai, humánökológiai, vagy természetvédelmi ökológiai súlypontú is. Az ökológia szakterületei közül kétségkívül kiemelkedő ökoteológiai jelentőségű a globális ökológia, humánökológia, evolúció ökológia, biogeográfia és az alkalmazott ökológia. Mindazonáltal didaktikai szempontból az ökoteológiát mégis célszerű 3 fő fejezetre felosztani:

- **ökoteológiai propedeutika** (amely az ökológia és a teológia nélkülözhetetlen alapfogalmait, valamint az ökoteológia, tárgyát, módszereit és történetét ismerteti, a szemléletváltás kapcsán az egyháztörténetet és az összehasonlító vallástörténetet is feldolgozva),
- a **rendszeres ökoteológia** (amely az ismeretelméleti, lételméleti fejezeteket követően tárgyalja az teremtővel és a teremtett világgal, a bioszférával és az emberiséggel és azok

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

116

megváltásával kapcsolatos ismereteket, a történelem és Isten Országáé kapcsolatát, majd az erkölcsi felelősség kérdését és a cselekvés lehetőségét is.)

- és a **gyakorlati ökoteológia** (amely szokatlan módon, ez alkalommal magában kell foglalja az írásmagyarázati teológia idevágó fejezeteit is, hiszen az egzisztencia nemcsak a homiletikán keresztül, hanem direkt módon is gyakorlati következményekkel jár.)

Az ökoteológia alkalmazott területét a gyakorlati ökoteológiát elterjedt szakkifejezéssel *teremtésvédelemnek* nevezik.

A **teremtésvédelem** (care for creation, ritkábban protection of the creation, régi forrásban: guardians of creation, a teremtés őreiként) a keresztény vallási irodalomban egyre gyakrabban használt, de tudományos pontossággal mindmáig nem definiált fogalom, mellyel az ember felelősségére utalnak a teremtett világ megőrzésével kapcsolatban. A különböző szövegekben leginkább a természetvédelem szinonimájaként kezelik (pl. Bolyki, 1999, Zlinszky, 2016) és sokszor használatának inkább stílusértéke van, mintsem pontosító vagy megkülönböztető jellege. Ugyanakkor tartalma más szövegekben a teremtett világhoz való viszonyunk egészéhez, a történelemhez, az életmódunk fenntarthatóságához kapcsolódik (pl. Tonhaizer, 2014a, b, Herce, 2016).

Ahhoz, hogy egy fogalmat szakkifejezésként használhassunk elkerülhetetlen, hogy legalább egy adott szöveg kontextusában világosan körülhatároljuk tartalmát. A teremtésvédelem definiálásának közelebb kell vinnie minket a fogalom hasznosságának értékeléséhez és tisztáznunk kell kapcsolatát az egyéb „védelem” fogalmakkal.

Ha az isteni gondviselést Isten teremtő munkája szerves részének tekintjük, vagy ha a hajdani teremtett világra úgy tekintünk, mint amely már eleve isteni szándék révén magában hordozta további fejlődésének potenciálját, akkor felelősségünk óriási, hiszen nemcsak a múlt maradványát vagy a jelen értékeit, hanem a jövő lehetőségeit is védünk. Ez adja a teremtésvédelem és fenntarthatóság szoros kapcsolatát, nagymértékű átfedését.

A teremtésvédelem védelmi céljai:

Minden kétséget kizáróan:

- A természetes és természetközeli ökoszisztémák, az élőhelyek és annak fajai
- A bolygónk létfeltételei, számunkra és az élővilág számára lakható állapotban (talaj, víz, levegő, klíma)
- Az ember, mint biológiai és társadalmi lény, annak élete, egészsége, emberi méltósága, biztonsága, jogegyenlősége, tehetségeinek kibontakozási lehetősége

Az előzőekből következően:

- Az eljövendő nemzedékek életlehetőségei (fenntarthatóság)

Feltételesen, ha úgy tekintjük, hogy Isten az embert saját hasonlatosságára alkotóképes, kultúrateremtő lényként teremtette:

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelelkészépző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

- Az emberiség kulturális öröksége (irodalom, tudomány, művészet, filozófia, vallás, műemlékek, folklór, technikai vívmányok, történeti emlékek)

Ez utóbbi pontnál azonban már az erkölcsi jóról való véleményünknek, értékítéletünknek is helyet kell kapnia, hiszen történelmünknek, szokásainknak, civilizációnknak számos negatív, káros, rossz, méltatlan eredménye is van. Képesnek kell lennünk arra, hogy helyes erkölcsi értékítélettel felismerjük azt, ami civilizációnkból a teremtő isteni szándéknak megfelelő és elválasszuk attól, ami ellentétes azzal. Ez sok esetben nem könnyű, vitatható feladat, de fel kell vállalnunk, hiszen ez emberségünk hivatása.

Ha a teremtésvédelem tartalmát a fenti 5 pontban jelöljük meg, akkor egy olyan fogalmat nyerünk, amely tágabb minden más a világi életben használt „védelmi” tevékenységnél. Hiszen magában foglalja az alábbi államigazgatási-szakigazgatási területek mindegyikét:

- Természetvédelem (élővilág-védelem, tájvédelem)
- Környezetvédelem (talaj, víz, levegő, klíma)
- Emberi élet-, egészség- és emberi méltóság védelme (beleértve az adatvédelmet is)
- Jogvédelem, tehetséggondozás, esélyegyenlőség
- Katasztrófavédelem, munkavédelem, balesetvédelem,
- Jövő nemzedékek jogainak védelme (fenntarthatóság sensu stricto.)
- Kulturális örökségvédelem, műemlékvédelem, emlékezetpolitika

A teremtésvédelem fogalma ebben a formában a fenntartható társadalom létrehozásának minden szükséges elemét magában foglalja, olyan új és hasznos fogalom, amely a korábbiaknál tömörebb, világosabb kommunikációt tesz lehetővé, tehát önmagában hasznos és messze túlmutat a szó vallásos stílusértékén, vagy keresztény teológiai konnotációin. A teremtésvédelmi tevékenység (mint gyakorlati egyházi munka) elméleti megalapozását és tudományos háttérét az ökoteológiai kutatások biztosítják.

Rendszeres ökoteológia forrása, módszere és szerkezete

A források és azok közvetítői

Az **ökológia**, mint természettudomány, négy fő módszertani lépésen keresztül fejlődik:

- az első a megfigyelés (eredménye a jelenség és mintázat leírás, fejlett formája az ökológiai monitoring, ami már standardizált adatgyűjtést és feldolgozást jelent),
- második lépés a leírt mintázatok alapján a tudományos hipotézisek felállítása (eredményét a hipotézisek predikciói, jóslatai jelentik, ennek fejlett formája az ökológiai modell és a modellek futtatásával készített szimulációk, különböző bemenő paraméterek forgatókönyvei (scenáriói) alapján),
- a harmadik lépést a hipotézisek tesztelése jelenti (ennek eredménye a tesztelt hipotézis, validált modell, a tesztelés fejlett formája pedig a kontrollált kísérlet, az eredmények statisztikai értékelésével),

- végezetül a tesztelt hipotéziseket egymással gondolati rendszerbe szervező tudományos szintézis következik, melynek fejlett formája matematikai rendszermodellbe foglalt egzakt elmélet, teória.

Az új ismeretek forrása tehát egyrészt az előfeltevések és beavatkozások nélküli megfigyelés, majd a manipulált kísérleti rendszerek működésének megfigyelése, másrészt viszont a racionális okoskodáson, gondolkodáson alapuló hipotézis (amelynek a végső eredete tulajdonképpen ismeretlen, hiszen annak nincsen módszertana, hogy honnan vegyük a hipotézis alapötletét, az a kutatónak valahogyan eszébe jut a gondolkodás során, néha megálmodják, néha valami véletlen esemény vezet rá, néha egy analógia segít.).

A **teológia** valamilyen állításának forrásaként általában valamilyen kinyilatkoztató esemény dokumentumát (szentírást, szent írásokat), vagy ha maga a kinyilatkoztató esemény nem lett dokumentálva, így eredete a múlt homályába vész, akkor az abból a kollektív emlékezetben megmaradt valamilyen nemes tradíciót (szenthagyományt), vagy a természetes értelem okoskodásából nyert felismerést szokták megjelölni. Utóbbiban szerepet kaphat jelentős személyiségek (teológusok, egyházatyák) vagy egyházi vezetők valamilyen egyéni vagy kollektív bölcsessége is, ami például tanítóhivatali megnyilatkozásokban, hitvitázó levelekben, nagy teológiai művekben, vagy különféle zsinati határozatokban kerül rögzítésre. Ezek értékelését illetően jelentős felekezeti eltérések vannak.

Ha az információ-forrásokat az ökoteológus kutató szempontjából nézzük, akkor megkülönböztethetünk végső forrásokat (az információ elsődleges hordozóit), az ezekkel való személyes találkozás eseményét, mint a kutatómunka közvetlen (tényleges) forrását, továbbá közvetett forrásokat, amelyek más személyek hasonló találkozásainak dokumentumai (ezek a dokumentumok is lehetnek primer vagy szekunder jellegűek). Minden kutatómunka igazolt ismeretek ellentmondásmentes gondolati rendszerének kidolgozására törekszik vizsgálatának tárgyával kapcsolatban. Az ökoteológia vizsgálati tárgya az élőlények és közösségeik (beleértve az emberi társadalmat) létezésének, fennmaradásának közvetlen meghatározottsága, (hatótényezői, környezeti limitációi, mint *causa efficiens*), valamint végső meghatározottsága (eredete, célja, rendeltetése és értelme, mint *causa finalis*) holisztikus egységben szemlélve. Amennyiben a kérdéses ismeret helyes, akkor az információ elsődleges hordozója nyilvánvalóan maga a vizsgált ökológiai rendszer és annak eredete (végső soron a teremtett világ és annak Teremtője) lehet. Az ezekkel való közvetlen találkozás eseménye, mint a kutatómunka tényleges közvetlen forrása tehát vagy egy megfigyelési tapasztalat átélése, vagy egy kinyilatkoztatási esemény tapasztalatának az átélése. Ezek a személyes tapasztalatok, élmények, események emlékei az emberiség közkincsévé úgy válhatnak, ha az átélőjük azt (tudományos megfigyelés esetén tudományos közleményben; személyes kinyilatkoztatás vagy kinyilatkoztató eseménysorozat átélése esetén szentírásban) írott formában publikálja, vagy szájhagyomány útján továbbadva, szélesebb körben elterjeszti (mint a szenthagyományok esetén). Ezek a dokumentumok mindkét esetben lehetnek primer jellegűek (ha maga a kutató elsőfajú tudományos közleményben, vagy maga a próféta, apostol, szentíró szentírásban közli). Vagy szekunder jellegűek (ha a szintetizáló tudós mások publikációit elolvasva, review cikket vagy tudományos monográfiát ír. Ha teológus (redaktorként) több eredeti szentírást kritikailag válogatva összeszerkeszt (biblikus időkben, vagy a kanonizálás idején), vagy az eredeti forrásokra csak

hivatkozva teológiai tanulmány ír (elemez, szintetizál, értékel). Néha a primer és szekunder jelleg összemósodik, például ha review cikk írója több közlemény egybevetésével olyan új eredeti megállapításra jut, amelyik egyik korábbi forrásában sem szerepelt, vagy ha a szentírások tudós redaktora maga is ihletett állapotba kerülve munkája közben kinyilatkoztató eseményt él át. A határ szintén elmosódottá válik, ha egy szóbeli szenthagyományt foglalnak írásba (például halachá-ból Midrás, Misna, Gemara, vagy keresztény hagyományok zsinati dokumentumokban való rögzítése, vagy az iszlám szunnát magyarázó könyvek).

Tillich szerint **nincs olyan valóság, dolog, esemény, személy, csoport, amely ne lehetne a lét titkának hordozója, a kijelentés közvetítője, részese. A természet vagy a történelem megismerése önmagában nem közvetítője a kijelentésnek, de ha túlmutatnak önmagukon az extázis és az esemény-jel korrelációjában, akkor kijelentés adatik. A szentek azok, akik nyitottak a lét alapja felé, így közvetítőként beléphetnek a kijelentői együttállásba. Karl Barth az egész teológiát az „Isten Igéjéről” szóló tanításra akarta redukálni, de ezzel vagy Istennek tiltjuk meg, hogy szavak nélkül szóljon, vagy a szó fogalmát tágítjuk annyira, hogy a kijelentés minden formáját magába foglalja (még a testté lett Igére való korlátozás is félreérthető, leszűkítő). A szavak által közvetített kijelentést nem szabad összekeverni a „kijelentett szavakkal”. Egy matematikai egyenlet szinte kizárólag jelölő jellegű, egy jalkiáltás szinte kizárólag kifejező jellegű, a mindennapi beszédben mindkét pólus megvan, de a kijelentéskor a szavaknak olyan kifejezőereje támad, ami túlmutat ezen pólusok lehetőségein. Az ezzel az erővel felruházott nyelv „Isten Igéje”.**

Tillich elismeri, hogy a kijelentés jegyei (titok, extázis, csoda) minden igazi imádságban jelen vannak: Istenhez beszélünk és válaszokat kapunk. Tillich megkülönbözteti az eredeti kijelentést (ihletést) a függő kijelentéstől (megvilágosítás, illumináció). Az egyház történetét csak függő kijelentések történetének tartja. Tillich szerint a kijelentés ismeretet közvetít, de olyan ismeretet, amelyet csak egy kijelentő szituációban lehet felfogni (az Istenről való tudás szimbolikus, analógiás, ami gazdagabb, mint a köznapi formák); nem pedig mindennapos tudás, amihez csupán különleges módon jutottunk.

Tillich szerint az egyház történetében folyamatos kijelentés van, a végleges kijelentés (Krisztus Jézusban) nem utolsó, és több mint utolsó igazi, mert akkor végleges a kijelentés, ha megvan az ereje, hogy önmaga elvesztése nélkül mondjon nemet önmagára, vagyis a végleges kijelentés közvetítője feladja végességét, Krisztus Jézus feláldozta a názáreti Jézust.

Saját észrevételünk, hogy ennek analógiája olyan általános mintázat, ami máshol is megnyilvánul pro és contra is: Joseph és Hyrum Smith 1844-es vértanúhalála „vérrel pecsételte meg” tanításukat és ez megerősítette a mormon közösséget. Buddha nem halt vértanúhalált, de az Ő munkássága éppen a világi uralkodói nemesi hercegi hatalmának és gazdag életének feláldozásával (lemondással, aszkézissal, elvonulással) kezdődik. Mohamednél hiányzik ez a minta. Nicolaus Cusanus bíboros (1401-1464) Kopernikusz előtt állította, hogy a Föld a Nap körül kering, Giordano Bruno előtt hirdette, hogy a csillagok napok és a Világegyetem végtelen, továbbá Galilei előhírnöke volt számos vonatkozásban. Működése nem keltett botrányt, de nem is az Ő nevéhez kötjük ezeket a tanításokat, nem általa lettek híressé, mert a bíborosi szék biztonságából és a pápa védelme alatt fejtette ki álláspontját.

A források szelekciója, az igazolás és a teológia történeti normái

A tudomány igazolt ismeretek gondolati rendszere, fontos hát, hogy megvizsgáljuk, mit nevezhetünk igazoltnak? A természettudományok gyakorlatában ez a szó az alábbi tartalmakra bomlik:

- **Bizonyított (igaz):** amikor egy állítást korábban már bizonyított állításokra vagy axiómákra vezetünk vissza a logika szabályait betartva. Deduktív megközelítés, hiszen az ismertből származtatjuk az újat. Például a matematika jár el így, amikor nem szimulációval tesztel, hanem hagyományosan bizonyítja tételét.
- **Tesztelt:** A többi tudományág – így a természet- és társadalomtudományok – általában tesztel. Ez esetben a hipotézis (eddig igaznak tűnő) következményét, predikcióját vetjük össze a tapasztalattal. Induktív megközelítés, hiszen speciális tapasztalatból általánosítunk, valószínűsítünk, de nem bizonyítunk.
- **Korlátozottan igazolt:** Amikor egy állítás kapcsán nem annak igazságtartalmát vizsgáljuk, hanem csak azt látjuk be, hogy tudományos hipotézisként az alternatív hipotézisek között nincsen nála egyszerűbb, megfelel „Occam borotvájának” (William of Ockham 1287–1347 ferences szerzetes, skolasztikus filozófus eredetileg teológiában kimondott tétele), tehát a parsimónia elve alapján igaznak tekintjük mindaddig, ameddig elvetésére rá nem kényszerülünk. Ez esetben az állításnak Karl Popperi értelemben falszifikálhatónak kell lennie.
- **Másodlagosan igazolt:** Amikor egy állítást korábban már tesztelt és/vagy korlátozottan igazolt állításokra vezetünk vissza a logika szabályait betartva. Például ökológiai rendszerek matematikai modellezése, rendszerelemzés általában.

Tillich szerint ítéleteink vagy sikerrel megragadják a valóságot (ekkor igazak) vagy elvétik, ekkor hamisak. A megfigyelés és gondolkodás néha nem jut el a vizsgált jelenség mélyére a lényegéhez, hanem csak a felszínes látszatig jut, ami megtéveszti. A csalódás motiválja arra a megismerőt, hogy mélyebbre hatoljon. Az igazság tehát a dolgok megismert lényege (mely ekkor már csak igaz ítéletekből áll). A verifikáció az az eljárás, amivel eldöntjük, hogy valamit igaznak tartunk-e.

A verifikáció lehet (Tillich nyomán):

1. tiszta ráció, logikai következtetés (matematikai bizonyítás),
2. megismételhető kísérletsorozat (a hipotézis predikcióinak ellenőrzése kontrolált körülmények között) – ellenőrző megismerés
3. gyakorlati tapasztalat, beválás az alkalmazás során, tartós megfigyelésen alapuló megállapítás- pragmatikus befogadó megismerés
4. beleérzés, részesedés általi tudás (a tudó és tudott teremtő egyesülése), egyedi életfolyamatok megragadása, átélése. A történész tényszerű adatokra, források kritikai összehasonlító vizsgálatára támaszkodik, de ez csak sarokpontokat jelölhet ki. A történész feladata, hogy beleérzés révén életre keltse, ami elmúlt és megismételhetetlen: a valóság viszonyainak általános tudására is támaszkodva, olyan racionális értelmezését, (logikus és

Hufnagel és Csepregi: Egy ökumenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

121

ismereteink rendszerébe illeszkedő) rekonstrukcióját, narratíváját adja az múltnak, amely illeszkedik a források tényanyagára (összhangban van vele és integrálja azokat).

5. az a mód, ahogyan filozófiai rendszereket (vallási hagyományt) elfogadunk befogadó tudás és megismerő egyesülés révén. Igaznak tartjuk, mert a valóság legbelső lényegének érezzük, ami már nem lehet hamis. Csak nagy lelki megrázkódtatás, tragikus életesemény zökkenhet ki ebből (hitehagyás), hiszen a mindennapi racionális vagy pragmatikus cáfolatok önmagukban a felszínen maradnak. Tillich szerint az ellenőrző tudás biztosabb, de nincs végső jelentősége, a befogadó tudásnak lehet végső jelentősége, de nem ad bizonyosságot.

6. Kijelentés (személyes kinyilatkoztatás, a misztérium manifestációjának megtapasztalása, extázis, csoda, meditatív megvilágosodás, módosult tudatállapotban átélt transzcendens élmény): A végső jelentőség és a teljes személyes bizonyosság átélése, másoknak teljességében átadható, de csak verifikáció nélkül. (A hit bizonyoságtétele, hitvalló áldozat, akár a vérrel megpecsételt tanúság is csak a személyes bizonyosságot tanúsítják nem az ítélet igazságát).

Tillich a rendszeres teológia kidolgozását tekintve három kérdést tart fontosnak:

- Mik a rendszeres teológia forrásai? (Válaszai: 1. a bibliai anyag, amit a biblikus teológia feltárt, 2. az egyház története, amit a történeti teológia feltárt, 3. a felekezeti hagyomány, amelynek teológiai körében működik, 4. a vallás és kultúrtörténet, amit a teológiai vallás- és kultúrtörténet feltárt. Itt felvethető forrásként a természetes istenismeret: Deus verus, és ami az ő „alkotásaiból megértetvén megláttatik” Róma 1:20)
- Mi közvetíti ezeket a forrásokat? (Tillich szerint a rendszeres teológia forrásai csak azok számára lehetnek forrássá, akik részesednek bennük, vagyis csak tapasztalat által lehetnek forrássá. A tapasztalat nem forrás, hanem közvetítő.)
- Milyen norma szerint döntünk ezen források felhasználásáról? (Az egyház történetében a norma tartalmi és formai volt. A formai norma az egyházi tisztségek hierarchiája volt, ami miatt a tartalmi forma felszívódott. Keresztény tanítás az lett, amit az egyház hivatalos tekintélyei annak mondtak. A tridentinai zsinattal a hagyomány azonossá vált a pápai döntésekkel. A protestantizmusban az egyházi tisztségek elvesztették tekintélyüket, így a Biblia tekintélye megerősödhetett és tartalmi normák jelentek meg (Luthernél a „hit általi megigazulás”, Kálvinnál a predestináció, Tillichnél „Az Új Lét a Krisztus Jézusban, mint végső meghatározottságunk”). A norma kiválasztása dönti el egy-egy könyv kanonikusságát. A kánon részleges nyitottsága a keresztény egyház Lelki valóságát védelmezi, Tillich szerint.)

Látjuk, hogy a kánon nyitott (bizonytalanul lezárt). A norma kijelölése önkényes. A források között pedig szerepel a vallástörténet mellett a kultúrtörténet is, így ezzel forrássá válik a tudománytörténet és filozófiatörténet, amely nem zárt, a jelenben is íródik, ahogy tartalma (maga a tudomány és filozófia) fejlődik.

Az ökoteológia számára nélkülözhetetlen, hogy állításait verifikálja, az ökumenikus és transzdiszciplináris jelleget az teszi lehetővé, hogy a verifikáció eljárásainak köre tágra nyitható,

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökomenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

122

csupán azt kell rögzíteni minden ismeretnél, hogy eddig milyen módokon verifikáltuk. A tekintélyelvű tesztelést viszont (amit a teológia formális normái kapcsán említettünk) ki kell zárunk az önmagában használható verifikációs eljárások köréből, még akkor is, ha egyébként általánosan elismert tekintélyről van is szó. A tekintélyelvű alátámasztás csupán azt igazolja, hogy az adott hipotézis valóban megfontolásra, további vizsgálatokra érdemes, így az egyenrangú alternatívák közötti sorrend kialakításában lehet szerepe.

A rendszeres ökoteológia szerkezete

Az ökoteológia ismeretanyagának és nyitott problémáinak rendszerezését a tillichi korreláció módszere könnyen áttekinthetővé teszi. A tárgyalás 5 fő fejezetre tagolható. Mivel az ismeretelmélet alapfogalmait és a lételmélet kategóriáit minden más kérdés tárgyalásakor használjuk, így célszerű ezekkel kezdeni az anyag feldolgozását.

Megismerés és a megismerő alany

Az ökológiai rendszerek végső meghatározottsága megismerhetőségének kérdésében Isten megismerhetőségéről van szó, itt tehát a hitéleti válasz a kijelentés (kinyilatkoztatás). Amikor azonban a közvetlen (környezeti limitációkon alapuló) megismerhetőség a kérdés, akkor ott valóság racionális szerkezetéről (az objektív észről, a lét logoszaról van szó), ami a megismerő szubjektív ész számára feltárható. A megismerés és a megismerő alany működésmódját leíró rész tehát a tillichi „Ész és kijelentés” fejezetnek felel meg.

Univerzum és Isten

Ha egy ökológiai rendszer közvetlen meghatározottságát vizsgáljuk (természettudományos megközelítésben), akkor kizárólag a rendszerrel és annak ökológiai környezetével (tehát a rendszer állapotaira közvetlenül hatást gyakorló tényezők halmazával) kell foglalkoznunk; ha azonban az ökológiai rendszer létének végső meghatározottsága is kérdés, akkor azonosítani kell a helyét (eredetét, rendeltetését, lényegét) is az Univerzumban. Itt egy végesnek a végtelenben való részesevé merül fel. A végesség problémájára adott hitéleti válasz pedig Isten. Ez az ontológiai témakör a tillichi „Lét és Isten” fejezettel mutat átfedést.

Bioszféra és ember

Az ökológiai rendszer belső szerkezetére és működésére közelítve a földi élet legnagyobb egységével, a Bioszférával kell elsőként foglalkoznunk, hiszen ez a globális rendszer az, mely bolygónk klimatikus viszonyait, vízforgalmát, biogeokémiai ciklusait, tehát általában véve a földi létfeltételeket szabályozza. Ennek a legnagyobb szerveződésnek a része minden biom, közösség, fajpopuláció, így az emberiség is. Ezen a vizsgálódási szinten azonosíthatjuk az emberiségnek a Bioszféra szuperorganizációjától való elidegenedtségét és az ebből származó környezeti és társadalmi-gazdasági problémákat. A létezési létnek a lényegi léttől való elidegenedésére (a bioszféra és benne az ember ideális létezési állapotától való eltérésre) a keresztény hitéleti válasz: Krisztus (akiben egyedül egyesül a létezési és lényegi lét, a teljes ember és a teljes Isten, és aki ily módon

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

igazlelkű törekvéseink követendő mintája, célja, az Egyház feje). A Bioszféra és Ember témakör tehát a tillichi „Létezés és Krisztus” fejezet mintájára tárgyalható.

Múlt és jövő

Egy rendszer adott időpontban mutatott állapota leírható állapotjelzőinek felsorolásával, részeinek jellemzésével, jelenben zajló változásainak pillanatnyi sebességével, irányával. Azokra a kérdésekre azonban, hogy a rendszer miért pont ilyen amilyennek látjuk, hogyan álltak elő a jelenben észlelhető viszonyok, illetve milyen kibontakozási, fejlődési lehetőségek, milyen kihívások állnak a rendszer előtt, már csak akkor kereshetünk hatékonyan válaszokat, ha a rendszert nagyobb időtávon, történeti megközelítésben is vizsgáljuk. A múlt (eredet) és a jövő (eszkaton) kérdése egy egységes folyamatként elemezhető, ami a tillichi „Történelem és Isten Országa” fejezettel mutat rokonságot.

Felelősség (erkölcs) és cselekvés

Az eddigiekben a gondolkodó, megismerő embertől indultunk ki, tárgyaltuk helyét az Univerzumban és a földi rendszerekben, megnéztük múltját és előretekintettünk lehetséges jövőjére. A nagy utazás után most vissza kell térnünk az egyénhez, a gondolkodó emberhez. A megismerés intellektuális folyamata óhatatlanul érzelmi viszonyulást, kötődéseket is magával hoz. Amit mélyebben megismertem az valamiképpen énem részévé is vált, részesedem benne gondolataim által, amelyek meghatároznak engem magamat. Az intellektuális és érzelmi involválódás óhatatlanul elvezet a jó és rossz azonosítására (felismerésre vagy legalábbis értékítéletre) a morális állásfoglalásra, ami pedig motivációt (felelősségérzetet, szándékot) jelent a tudatos cselekvésre. Tillich a legfejlettebb életdimenziót nevezi a lélek dimenziójának és ebben az önegységesítés funkciójával azonosítja az erkölcsiséget, az önteremtéssel a kultúrát és az önmeghaladással a vallást. Ezen témák kifejtésére az „Élet és lélek” fejezetben kerít sort, tehát ez szolgálhat teológiai fogalmi alapul a felelősség és cselekvés ökoteológiai tárgyalásához. Ez a fejezet a rendszeres teológián belül a dogmatikai területéről átvezet a morálteológia irányába, majd a cselekvési lehetőségek feltárásával elkerülhetetlenül a gyakorlati teológia mezejére lép (lásd Béres 2018).

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] Béres T. (2018): A hálás élet művészete: Bevezetés az ökoteológiába - L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, pp. 112.
- [2] Berry, T. (2009): The Sacred Universe: Earth, Spirituality, and Religion in the Twenty-First Century. Edited by Mary Evelyn Tucker. - Columbia University Press, New York
- [3] Bolyki, J. (1999): Teremtésvédelem – Ökológiai krízisünk teológiai megközelítése. - MRE Kálvin János Kiadó, Budapest.
- [4] Dawkins, R. (2009): Isteni téveszme. – Nyitott Könyvműhely, Budapest
- [5] Előd, I. (1978): Katolikus dogmatika. – Szent István Társulat, Budapest.
- [6] Francis, Pope. (2015): Encyclical Letter, Laudato Si': On Care For Our Common Home. - Libreria Editrice Vaticana, Vatican City.

- [7] Herce, R. (2016): Care for creation. Studies on the encyclical Laudato Si' – Scripta Theologica 48:3 827-828. <https://doi.org/10.15581/006.48.8111>
- [8] Hufnagel, L. (ed., 2023a): Ecotheology: Sustainability and Religions of the World – IntechOpen, London. <https://doi.org/10.5772/intechopen.100196>
- [9] Hufnagel, L. (2023b): Fenntartható társadalom keresztény szemmel. 10. rész: Fenntartható társadalom és teológusképzés – Élet és Világosság 35(6): 60-64.
- [10] Ikechukwu, Kanu (2023): The ecological value of Igbo Spirituality - Harvard Divinity Bulletin, Spring/Summer 2023.
- [11] Ituma, E.A. (2013): Christocentric Ecotheology and Climate Change. – Open Journal of Philosophy 3(1a):126-130. <https://doi.org/10.4236/ojpp.2013.31A021>
- [12] Juhász Nagy P. (1986): Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [13] Lovelock, J.E.; Margulis, L. (1974): Atmospheric homeostasis by and for the biosphere: the Gaia hypothesis - Tellus A. 26 (1-2): 2-10.
- [14] Mics, F. ; Hufnagel, L. (2023): Ökoteológia a „Web of Science” által referált tudományos publikációk tükrében - Opuscula Theologica et Scientifica 1(1): 1-27
- [15] Moltmann, J. (1985): God in creation : an ecological doctrine of creation : the Gifford lectures 1 9 8 4 - 1 9 8 5 . - SCM Press Ltd, London
- [16] Jenkins, Willis J. (2017): Whose religion? Which ecology? In: Willis Jenkins, Mary Evelyn Tucker and John Grim (ed) Routledge Handbook of Religion and Ecology, Routledge, London and New York. ISBN: 978-1-138-78957-9
- [17] Primavesi, A. (2001): Sacred Gaia, Holistic Theology and Earth System Science - Routledge, London
- [18] Rahner, K. (1994): Isten: Rejtelem. Öt tanulmány. – Egyházfórum, Budapest.
- [19] Teilhard de Chardin, P (1955): Le phénomène humain - Éditions du Seuil, Paris
- [20] Tillich, P. (2002): Rendszeres Teológia. – Oziris Kiadó, Budapest.
- [21] Tonhaizer, T. (2014a): A teremtésvédelem alapelvei az ókori Izraelben. – Adventista Szemle 10(1): 21-29.
- [22] Tonhaizer, T. (2014b): Földünk fenntarthatósága a 21. századi ökumené szemszögéből. – Adventista Szemle 10(2): 9-19.
- [23] Zlinszky, J. (2016): Környezet- és teremtésvédelem. – Vigilia 8(5): 329-342.

Absztrakt. Az egyház küldetésének tillichi megközelítéséből kiindulva azonosítottuk az egyház azon szükségleteit, amelynek kielégítését joggal várhatja az ökoteológiától, mint tudománytól. A teológia és az ökológia tudományának eltérő megjelenésű, de hasonló gyökerű válságjelenségeit áttekintve megállapítottuk, hogy külön-külön, egymástól függetlenül fejlődve az egyház azonosított szükségleteit korunkban már nem tudják maradéktalanul kielégíteni. Fel kellett tennünk a kérdést, hogy milyen ökoteológia lehet alkalmas az emberiség globális válságának és fenntarthatósági törekvéseinek reflexiójára? A létértelmezési

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 91-125.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Hufnagel és Csepregi: Egy ökumenikus és transzdiszciplináris ökoteológia

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.91-125>

125

lehetőségek, az elidegenedett ember funkciókeresése és a hittapasztalat ismeretében (Tillich-hel összhangban) egy apologetikus és kerügmaticus ökoteológia lehetőségeit, kereteit vizsgáljuk, majd módszertani kérdések tisztázása után egy ökumenikus és transzdiszciplináris megközelítés lehetőségeit vázoljuk különös tekintettel a rendszeres teológia, dogmatika megközelítésmódjára.

---

¹ XVI. Benedek Regensburgi beszédéből idézi Bonino: A katolikus teológia származási kódexe c. írásában. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_bonino-teologia-cattolica_hu.html

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

127

PIERRE TEILHARD DE CHARDIN'S EVOLUTIONARY THEOLOGY AND ITS RECEPTION IN THEOLOGICAL AND SCIENTIFIC LITERATURE

[PIERRE TEILHARD DE CHARDIN EVOLÚCIÓS TEOLÓGIÁJA ÉS ANNAK FOGADTATÁSA A TEOLÓGIAI ÉS TUDOMÁNYOS SZAKIRODALOMBAN]

LILLA STROBEL

*John Wesley Theological College**strobel.lilla@wjlf.hu*

Abstract. In his unique position at the intersection of science and spirituality, Pierre Teilhard de Chardin is a Jesuit priest, paleontologist, and philosopher. As Teilhard de Chardin attempted to reconcile the seemingly absurd realms of faith and science, this article examines his life and views. In Teilhard de Chardin's philosophy, the "Omega Point" represents the highest point of complexity and consciousness in the universe. The framework is discussed in the context of his views on cosmic evolution, human consciousness, and the intricate interconnection between all life forms. The article attempts to provide an overview of the reception of Teilhard de Chardin's ideas within both religious and secular communities.

Keywords: Omega Point, Noosphere, Cosmogogenesis, Christogenesis, Darwinian evolution theory

Introduction

Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), was a French Jesuit monk, scientist, paleontologist and theologian. His life and work had a significant impact on the fields of science, philosophy and religion.

Teilhard de Chardin combined the Darwinian theory of evolution with the ideas of Christian faith and theology. He believed that evolution plays a role not only in the biological world, but also in the development of consciousness and society. As a result, he created the concept of the "Noosphere", which represents the collective sphere of thoughts and human consciousness. (King, 2018)

Among his important works is "The Phenomenon of Man", in which he presents the process of evolution and the possibilities for the development of human consciousness. He believed that humanity would become more and more interconnected as it progressed through the evolutionary process, reaching a point he called the "Omega Point". This would be the step where consciousness unites and reaches a new level in which humanity lives and cooperates in unity.

Teilhard de Chardin was known for his multidimensional personality as a scientist, theologian, and mystic. He possessed a deep sense of wonder and curiosity about the

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

128

natural world and the mysteries of existence. His ideas were profoundly influenced by his dual background in science and spirituality, leading him to bridge the gap between evolutionary science and religious thought. (Deane-Dummond, 2008)

As a Jesuit priest, Teilhard de Chardin was deeply devoted to his religious faith. His spiritual inclination and commitment to the Christian tradition shaped the lens through which he viewed the universe and its purpose. He was also known for his open-mindedness and willingness to explore new ideas. Teilhard was not afraid to challenge conventional beliefs and sought to reconcile scientific discoveries with religious doctrine. One of Teilhard de Chardin's central ideas was the concept of "Omega Point." He proposed that evolution has a purposeful direction, leading towards a final convergence or point of unity, which he called the Omega Point. Humanity's consciousness will eventually become the thinking layer of the earth, which Teilhard calls the noosphere. (Fuchs-Kittowski, 1996)

Cosmic evolution will not stop with the noosphere. Teilhard does not see the human race as the embodiment of the universe; rather, it says that Nature provides us with another evolutionary opening, a supersoul above our souls.

Teilhard de Chardin outlines evolution as a process that leads to more complex organisms, and thus to higher self-awareness. According to his theory, self-consciousness was already present at the time of the creation of the world,

In one of his major works, *The Human Phenomenon*, he divides the history of evolution into four parts, which are also the four levels of evolution:

- Pre-life¹: The period between the origin of the universe and the appearance of life
- The appearance of life²: the appearance of the first living creatures
- The emergence of self-consciousness³: the emergence of man
- The future⁴: the future of humanity

By the future he meant more than the construction of the physical world; he envisioned an irreversible ascent, through the collective forces of man, material and spiritual, to reach what he called the Omega Point. For Teilhard, the Omega Point is the cosmic summit, Christ, who is the soul of the Earth. As a naturalist, Teilhard began to see the cosmos as an ongoing holistic entity. The scientific basis of his ideas rests on the principles of geological and biological evolution. As a theologian, he combined these evolutionary cosmic concepts with Christian confessional theology.

---

¹ Teilhard de Chardin, Pierre (1968): *THE HUMAN PHENOMENON* p. 12.

² Teilhard de Chardin, Pierre (1968): *THE HUMAN PHENOMENON* p. 32.

³ Teilhard de Chardin, Pierre (1968): *THE HUMAN PHENOMENON* p. 81.

⁴ Teilhard de Chardin, Pierre (1968): *THE HUMAN PHENOMENON* p. 123.

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

129

Teilhard calls the superhuman the Omega Point. This is the pinnacle of cosmic evolution. Scientifically, Teilhard can only imagine what Omega's reality might be like, a pure conscious energy.

Through his comprehensive view of the universe, Teilhard found Christ in the entire cosmos, from the smallest particle of matter to the human community. The cosmos is a kind of creation. Christ is the means, the center, the end of the entire living and material creation, through him everything is created, sanctified and brought to life. Christ took human form and gave the world its final form. God could not create without being incarnate, and to be incarnate is to share in his suffering and evil on Earth. (Cowell, 2004)

The greater unity he observed in nature, from atoms to cells to plants, animals, and humans, led him to posit a central figure as the basis of unity, both immanent and transcendent to material reality. The expressed love of the Father is concentrated in the Word; so when God turns to the world, Christ becomes the center of creation. The doctrine of creative union complemented the Franciscan idea that Christ is first in God's intention of love; all of creation is modelled after Christ. For Teilhard, evolution was divine from the beginning and always aimed at the baptized universe.

In his book *Christianity and Evolution*, Teilhard puts it this way: "Cosmogogenesis transforms into Christogenesis, this [...] belongs to the now personalized world. Someone, and no longer something, is evolving in the universe". In some providential way the God above, the Alpha, unites and imbues Christ within and forward, with the Omega. And as Georgetown University theologian John Haught describes. (Holmes, 2005)

Teilhard's synthesis of evolution and spirituality led him to propose the idea of the "Noosphere", which denotes the sphere of human thought and collective consciousness. He believed that as human intelligence and interconnectedness increased, the Noosphere would evolve, ultimately contributing to the realization of the Omega Point

He emphasized the interconnectedness of all living beings and their place within the cosmic evolutionary process. Teilhard saw humanity as an integral part of the Earth's evolution, with a responsibility to actively participate in its continued development.

According to Teilhard, evolution has two parts: the biological and cosmological processes of creation - cosmogenesis - and the evolution of faith is Christogenesis. With genesis, he indicated that evolution involves controlled change, a patterned process. Teilhard recognized that the whole evolutionary process has a unifying effect, a centralizing factor that continues to hold the whole process together and move it forward towards greater complexity and unity, hence evolution has a direction. The ultimate mover of the whole cosmogenesis, he indicated, is what is at once in the series of living beings as tendency, desire, and purpose, and before the advancing wave of development. Evolutionary pressure drives this development at every stage. Unconvinced by *The Human Phenomenon*, Teilhard's theological critics accuse him of promoting a modern-day form of Gnosticism that denies the historical Jesus. It does not separate theology and science and replaces salvation

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

130

with evolution. According to Etienne Gilson, one of his most famous critics, Teilhard's apparent efforts to synthesize salvation and evolution only do violence to the traditional Christian understanding and should be rejected as theologically incoherent and spiritually dangerous. (Curran, 2019)

In addition, paleontology suggests that the process of evolution is a series of slow development (gradualism) and leaps that produced new species within a very short period of time. Granted, this need not contradict neo-Darwinism, since geologically short periods (e.g. 50,000 years) can produce many successive generations within which biological mutations may have occurred. Especially in the situation where we find small, isolated populations, a rapid transformation of species has taken place (drift). However, even strict neo-Darwinists recognize that a distinction must be made between microbiological explanatory models at the genetic level and macroevolutionary explanations (Gregersen, 1994).

Reputation in the religious community

The papacy and the Roman Catholic Church viewed his work and views harshly, as they were in some respects contrary to official Catholic teaching. Therefore, he spent most of his life teetering on the border between science and theology.

However, Teilhard de Chardin's work later had a significant impact and inspired many theologians, philosophers and thinkers. His ideas about evolution, human consciousness and collective development are still relevant today and play a role in thinking about the future of humanity.

Teilhard de Chardin's ideas often challenged traditional religious views, particularly regarding original sin and the nature of divine creation. His work faced criticism from some within the Catholic Church, leading to certain restrictions on his writings during his lifetime.

Teilhard de Chardin's ideas often challenged traditional theological interpretations, particularly within the Catholic Church. His focus on evolution and the interconnectedness of all life could be seen as a departure from certain dogmas. Some critics might argue that his cosmological perspective deviated from established religious doctrines. Some interpretations of Teilhard de Chardin's work suggest an anthropocentric view, where human consciousness and evolution are seen as the culmination of the universe's purpose. This could potentially lead to an inflated sense of human importance and disregard for the intrinsic value of other life forms and the environment. (Galleni and Scalfari, 2017)

The reception of Teilhard de Chardin's work and ideas in the Church and other religious communities was diverse and changed over time.

During his lifetime the Catholic Church strictly monitored the work and views of Teilhard de Chardin. Many of his writings were banned and many writing grants were

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

131

cancelled. His work "The Phenomenon of Man", for example, was not published until the late 1950s and early 1960s, after his death.

It has been observed that the attitude of the Church toward science and theology has become more open in the 1960s, especially during the Second Vatican Council (1962-1965). The document with the beginning "Gaudium et spes" adopted at that time allowed to a certain extent on the subject of evolution, which gave Teilhard de Chardin a small opportunity to rediscover his ideas.

However, the Church has never made an official statement about Teilhard de Chardin's work and teachings. (Tennert-Hellwig, 1995) Some theologians and bishops remained cautious about his work and warned people against possible transgressions.

However, Teilhard de Chardin's popularity increased at the end of the 20th century. Many Christian communities, theologians, and philosophers accept his work, especially ecumenical trends and circles interested in connecting evolution with Christianity.

Teilhard de Chardin's reception

A first step towards a theological reflection on evolution from a Catholic perspective was made by the French theologian and anthropologist Teilhard de Chardin. After being banned for decades, his work did not begin to influence German Catholic theology until the 1960s, when a new spirit of reform was introduced with the Second Vatican Council. In the council's pastoral constitution *The Church in the Modern World*, Teilhardian ideas have been incorporated. A German philosopher, theologian, and translator of Teilhard de Chardin's works into German, Karl Schmitz-Moormann (1928-1996) also attempted a critical edition of Teilhard de Chardin's works which was never completed (Schmitz-Moormann, 1992). The ideas of Teilhard have largely been ignored by Protestant theology. An exception was the dissertation of Sigurd Martin Daecke *Teilhard de Chardin and Protestant Theologie* (Daecke, 1967). In this book Daecke announced a more comprehensive work on Teilhard's theology which he never completed. The most important Catholic German theologian in this respect was Karl Rahner (1904-1984). He referred to Teilhard de Chardin only occasionally, but his theology can be regarded as influenced by him. Rahner started by working on the question of hominization, the theory of the evolutionary origin of humanity. He sees creation as an ongoing process leading toward an ever greater richness of life, in which something new indeed emerges.

In other religious communities

In the Jewish and Islamic communities, as well as in other religious traditions, the influence of Teilhard de Chardin was not as pronounced as in the Catholic Church. His work is less known and less influential in these religious communities.

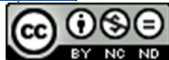
However, there were religious leaders and theologians within ecumenical movements who appreciated his work and found that it could be part of a dialogue between evolution

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

132

and religion that attempted to reconcile the relationship between modern science and religious faith. (Lane, 1996)

In the early 20th century, when Teilhard de Chardin began to publish his ideas, some in the scientific community dismissed his work as speculative and not properly scientific. He received criticism regarding the directionality of evolution, as it contradicted the dominant Darwinian theory of evolution.

In the 1960s, especially after the Second Vatican Council, in which evolution and science-religion dialogue were discussed, Teilhard de Chardin's ideas received increased attention from the secular scientific community. (Ovedio et al., 2015)

Teilhard de Chardin's work and ideas began to have a growing influence in interdisciplinary research and scientific fields such as evolutionary biology, cognitive science, philosophy, ecology, and consciousness research.

A first step towards a theological reflection on evolution from a Catholic perspective was made by Teilhard de Chardin. After being banned for decades, his work did not begin to influence German Catholic theology until the 1960s, when a new spirit of reform was introduced with the Second Vatican Council. In the council's pastoral constitution *The Church in the Modern World*, Teilhardian ideas have been incorporated. A German philosopher, theologian, and translator of Teilhard de Chardin's works into German, Karl Schmitz-Moormann (1928–1996) also attempted a critical edition of Teilhard de Chardin's works which was never completed. (Schmitz-Moormann, 1992) The ideas of Teilhard have largely been ignored by Protestant theology. An exception was the dissertation of Sigurd Martin Daecke *Teilhard de Chardin and Protestant Theologie*. (Daecke, 1967) In this book Daecke announced a more comprehensive work on Teilhard's theology which he never completed. The most important Catholic German theologian in this respect was Karl Rahner (1904–1984). He referred to Teilhard de Chardin only occasionally, but his theology can be regarded as influenced by him. Rahner started by working on the question of hominization, the theory of the evolutionary origin of humanity. He sees creation as an ongoing process leading toward an ever greater richness of life, in which something new indeed emerges.

Teilhard saw the development of human consciousness as an important part of evolution. As people evolved, they acquired higher and higher levels of self-identity and cognition. This consciousness enables humans to think, communicate, and create in ways that distinguish them from other living beings.

As humans evolved, they created increasingly complex social structures and communities. With the emergence of human language, culture and common belief systems, they began to cooperate and exchange information on an increasingly large scale. These interactions offer opportunities for the accumulation and intergenerational transmission of knowledge.

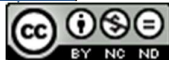
Teilhard recognized the importance of technology in human evolution. Technology was seen as an extension of human capabilities, enabling individuals and societies to overcome

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

133

physical limitations and create increasingly sophisticated tools and machines. According to Teilhard, technological developments played an important role in expanding human communication and cooperation. (Delio, 2012)

Teilhard proposed that as human societies and technologies advance, consciousness will merge. This unification continues with the exchange of ideas, the spread of knowledge, and the development of ever-increasing connections between people and cultures. Teilhard believed that this increasing connectivity would lead to the formation of the "noosphere". The noosphere, according to Teilhard, is the domain of human thought and collective consciousness. It is a higher level terrestrial organization, comparable to the geosphere and biosphere, but based on human cognition and interconnectedness. Teilhard saw the noosphere as the next stage of human evolution, where humanity would rise to a new level of global interconnectedness and collective consciousness.

Teilhard de Chardin's reception in the scientific community

Kurzweil, in his book *The „Singularity is Near“* sees parallels between Teilhard de Chardin's Omega Point and his own concept of the „technological singularity“. Both ideas envision a transformative future where humanity experiences a profound shift in consciousness and existence. While Teilhard de Chardin's Omega Point is rooted in a more spiritual and metaphysical context, Kurzweil's technological singularity is based on the exponential growth of technology and artificial intelligence.

By referencing Teilhard de Chardin's work, Kurzweil highlights the long-standing human desire for transcendence and a vision of the future where humanity evolves into a higher form of being. The connection between these ideas serves to provide historical context and philosophical grounding for Kurzweil's own predictions about the future of technology and human evolution. (Kurzweil, 2005)

Teilhard must have been influenced by this trend while seeking to extend it throughout the planet, as the organic metaphor and organicist language were fundamental for the birth of sociology as a discipline. (Barberis, 2003)

Emergent properties and complexity

In the 21st century, more and more researchers have adopted the views of Teilhard de Chardin due to the interest in emergence and complexity. His thoughts on the new properties appearing in evolution and the development of collective consciousness inspired researchers of complex systems and self-organizing structures.

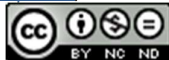
In *The Phenomenon of Man* (book 2, chapter 3, section 3), he briefly discusses his thoughts on insects. He explains that insects have an extremely specialized nervous system, the nerve ganglions concentrate, become localized, and grow forward into their heads. This is called cephalization. A differentiation of nerve tissue is responsible for this specialization. This indicates an important feature in evolution, namely, that the latter is characterized by

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

134

a direction. In fact, Teilhard affirms quite telegraphically that „at the same time instincts become more complex; and simultaneously the extraordinary phenomena of socialization appear.” This general direction, which Teilhard calls complexification, can be seen in the movement “from subatomic units to atoms, from atoms to inorganic and later to organic molecules,” ending up - after a long sequence - with higher forms of life, higher animals and man. (Scerri, 2014)

According to Teilhard, what actually takes place within the framework of the noosphere is the superorganization of matter itself, and this is realized through human collectivization and collective cooperation. Only through collectivization (collective cooperation) can humanity achieve this complete development of the noosphere. It cannot be built by people who think only of themselves; yet every person on earth participates (in himself) in the universal heightening of consciousness.

And finally, using anthropomorphic terms, Teilhard believes that the noosphere belongs not only to the Universe, not only to humans, but to the Humans who will be born in the future. (Stevens-Arroyo, 2011) And through the efforts of humanity building the noosphere, it finds the soul of the earth.

A very similar theory is the Gaia theory, which describes the world as a self-regulating system. The modern version of the theory was created by James Lovelock (1919-2022) in the 1970s. It has been called the "Gaia hypothesis", claiming that the biosphere is "an active adaptive control system capable of maintaining the Earth in homeostasis". Sometimes they took this line of thinking quite far: Lovelock even ventured that algal mats evolved to regulate global temperatures, while Australia's Great Barrier Reef is a "partial project for an evaporation lagoon" to regulate ocean salinity volt. (Lovelock, 1974)

Criticisms and controversies

While Teilhard de Chardin's ideas have garnered both praise and criticism, it's important to note that perspectives on his work can vary widely, his work still chooses divisive views even in the secular scientific community. Some scientists continue to criticize the directionality and speculative nature of evolution, arguing that it does not stand up to the criteria of scientific rigor.

Teilhard de Chardin's ideas might be criticized for blurring the lines between science and spirituality to an extent that could dilute the distinctiveness of both fields. Some may argue that a complete fusion of these domains could undermine the rigor and integrity of each discipline.

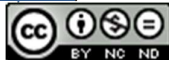
The Omega Point could raise concerns about determinism and predestination. If the universe is evolving toward a predetermined endpoint, this might raise questions about free will and the role of individual choices in shaping our spiritual paths.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

Strobel.: Pierre Teilhard de Chardin's evolutionary theology

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.127-137>

135

Some critics might argue that his ideas do not adequately address the urgent ecological concerns facing the planet. A focus on a future cosmic unity might be seen as neglecting the immediate need for responsible stewardship of the Earth.

Chardin's cosmic theology could potentially downplay the uniqueness of various religious traditions by suggesting a universal convergence of spiritual paths. Critics might argue that this could undermine the rich diversity and distinct teachings of different faiths.

Despite facing opposition, Teilhard's ideas have continued to influence both scientific and philosophical discourses. His profound exploration of the relationship between science, spirituality, and the destiny of humanity continues to inspire thinkers and scholars across various disciplines.

Results

Overall, Teilhard de Chardin's ideas and work are still controversial in the scientific community, but they are increasingly appreciated in an interdisciplinary context and serve as a source of inspiration for research fields that study complexity, evolution, and consciousness. His views continue to generate lively dialogue on philosophical questions about the relationship between science and religion and human development.

Conclusion

Pierre Teilhard de Chardin reveals himself as an extraordinary thinker who crossed science and spirituality at the crossroads in his life, views, and reception. His route from the laboratories of paleontology to the contemplative spaces of theology led to the formulation of a cosmic theology that sought to harmonize the complexities of the universe with the depths of human consciousness.

Teilhard de Chardin's profound insights into the evolutionary process and the concept of the Omega Point challenged conventional boundaries, inviting us to ponder the interconnectedness that underlies all existence. His vision of a universe continually evolving toward greater complexity and consciousness is a testament to his capacity to synthesize diverse strands of thought into a coherent narrative.

Nonetheless, his legacy carries its share of critiques. The shadows of anthropocentrism, determinism, and the potential dilution of spiritual uniqueness loom over his cosmological vision. The challenge of integrating his ideas with the urgent ecological concerns of the present day remains a pressing issue that requires continued exploration.

Teilhard de Chardin's cosmic theology challenges us to keep seeking, questioning, and reflecting as we navigate the intricate tapestry of existence, ever eager to uncover the hidden threads that connect us all.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 127-137.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu/> • ISSN 2939-8398 (Online)

REFERENCES

- [1.] Barberis D. S. (2003): In search of an object: Organicist sociology and the reality of society in Fin-de-Siècle France. – *History of the Human Sciences* 16(3):51-72.
<https://doi.org/10.1177/09526951030163004>
- [2.] Cowell, S. (2004): *Teilhard Lexicon: Understanding the Language, Terminology and Vision of the Writings of Pierre Teilhard de Chardin*. – University Press, Liverpool.
- [3.] Curran, I. (2019): Theology, Evolution, and the Figural Imagination: Teilhard de Chardin and His Theological Critics. – *Irish Theological Quarterly*, 84(3): 287–304.
<https://doi.org/10.1177/0021140019849385>
- [4.] Deane-Drummond, C. (2008): *Eco-theology*. – Darton, Longman and Todd, London.
- [5.] Delio, I. (2012): Transhumanism or ultrahumanism? Teilhard de Chardin on technology, religion and evolution. – *Theology and Science* 10(2): 153-166.
<https://doi.org/10.1080/14746700.2012.669948>
- [6.] Evers, D. (2015): Religion and science in Germany. – *Zygon®*, 50(2), 503–533.
<https://doi.org/10.1111/zygo.12172>
- [7.] Fuchs-Kittowski, K. and Krüger, P. (1997): The noosphere vision of Pierre Teilhard de Chardin and Vladimir I. Vernadsky in the perspective of information and of world-wide communication. – *World Futures: Journal of General Evolution* 50(1-4): 757-784.
<https://doi.org/10.1080/02604027.1997.9972669>
- [8.] Galleni, L. and Scalfari, S. (2017): Teilhard de Chardin's Engagement with the Relationship between Science and Theology in Light of Discussions about Environmental Ethics. – In: *Pierre Teilhard de Chardin on People and Planet*. Routledge, 160-178.
- [9.] Grumett, D. (2007): Teilhard de Chardin's evolutionary natural theology. – *Zygon®* 42(2): 519–534. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2007.00519.x>
- [10.] King, U. (2018): Teilhard de Chardin's vision of science, religion and planetary humanity: A challenge to the contemporary world. – *Journal for the Study of Religion* 31(1): 135-158. <http://dx.doi.org/10.17159/2413-3027/2018/v31n1a8>
- [11.] Kurzweil, R. (2005): *The singularity is near: When humans transcend biology*. – Viking, New York.
- [12.] Lane, D. H. (1996): *The phenomenon of Teilhard: Prophet for a new age*. – Mercer University Press, Macon, Ga.
- [13.] Lovelock, J. E. and Margulis, L. (1974): Atmospheric homeostasis by and for the biosphere: the Gaia hypothesis. – *Tellus* 26(1-2): 2-10.
<https://doi.org/10.3402/tellusa.v26i1-2.9731>
- [14.] Oviedo, L. and Garre, A. (2015): The interaction between religion and science in Catholic Southern Europe (Italy, Spain, Portugal). – *Zygon®* 50(1): 172-193.
<https://doi.org/10.1111/zygo.12159>

- [15.] Palagin, A. V., Kurgaev, A. F. and Shevchenko, A. I. (2017): The Noosphere Paradigm of the Development of Science and Artificial Intelligence. – *Cybernetics and Systems Analysis*, 53(4):503–511. <https://doi.org/10.1007/s10559-017-9952-4>
- [16.] Scerri, H. (2014): Teilhard de Chardin on Insects in "The Phenomenon of Man". – *Melita Theologica* 64(2):51-62. <https://www.um.edu.mt/library/oar//handle/123456789/1806>
- [17.] Schmitz-Moormann, K. (1986): Teilhard de Chardin in der Diskussion. Forschungsbeiträge aus den Jahren 1955-1969. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- [18.] Stevens-Arroyo, A. M. (1959): Fire and Force: Civilization as Noosphere in the Works of Teilhard de Chardin. – *Dialogue and Universalism* 21(1):53-65.
- [19.] Teilhard de Chardin, P. (1959): The phenomenon of man. – Harper, New York.
- [20.] Teilhard de Chardin, P. (1975): Toward the future. – Harcourt Brace Jovanovich, New York, 40-59.
- [21.] Trennert-Helwig, M. (1995): The church as the axis of convergence in Teilhard's theology and life. – *Zygon* 30(1): 73-89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.1995.tb00052.x>
- [22.] Vidal C. (2021): Pierre Teilhard de Chardin: a visionary in controversy. – *HPLS* 43(4):125. <https://doi.org/10.1007/s40656-021-00475-7>

Absztrakt. A cikk a Teilhard de Chardin elképzeléseinek fogadtatására fókuszál mind a vallási, mind a tudományos közösségekben. A vallási területen nézetei élénk vitákat váltottak ki, egyesek elfogadták a modern tudomány és teológia összekapcsolásának kísérletét, azonban mások aggodalmakat vetettek fel a nézeteinek és a megszokott vallási doktrínák között fennálló lehetséges konfliktusokkal kapcsolatban. A szekuláris közösségben Teilhard de Chardin munkája innovatív megközelítése miatt kapott figyelmet, amely a tudomány és a spiritualitás közötti szakadék áthidalására törekedett. Az összekapcsolódás hangsúlyozása néhány tudósnak és filozófusnak is tetszett, akik a fejlődés és tudatosság mélyebb következményeit kutatták. Mindazonáltal munkáját nem kerülték el a kritikák. A személyközpontúság, a determinizmus és a spirituális egység potenciális veszélyei/következményei árnyékolják be kozmikus vízióját. Ezenkívül az ökológiai következmények és a filozófiájának a környezeti aggodalmakkal való összeférhetősége továbbra is vitás kérdések. Végül Teilhard de Chardin öröksége olyan összetett párbeszédet hozott létre, amely meghaladja a hagyományos területek határait, és új megértési utakat tár fel.

A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS AZ ISKOLÁZÁSI EGYENLŐTLENSÉGEK KAPCSOLATA [RELATIONSHIP BETWEEN REGIONAL INEQUALITIES AND INEQUALITIES IN SCHOOL EDUCATION]

NAGY PÉTER TIBOR

Wesley János Lelkészképző Főiskola

nagypetertibor@gmail.com

Abstract. The study proposes methodological solutions to three problems:

1. How we explain the combinative effect of backwardness influenced by the jobs of parents and backwardness influenced by living place of parents.
2. How to use opinion poll data (e.g. only in the thousands) that are too small for spatial differentiation, but still spatial in nature.
3. Whether quantitative data can be used to statistically justify competing qualitative hypotheses.

One basic solution is to develop indicators and another is to make full use of the personal series elements of the census, i.e. the analysis of place of birth, previous place of residence, place of school attendance, combined with census data on children's school choices on the one hand and family socio-demographic data on the other. The settlement structure implies different types of disadvantage in primary school and secondary school. The school disadvantages of the primary school age population can be measured by analysing the situation of the small settlement and the situation within the small settlement. The school disadvantage of the secondary school population, on the other hand, can be explained by the difference between villages and towns. The data suggest that, just as the differences in opportunities between strata are increasing, so are the differences between municipalities - the increase in the urban advantage is unstoppable. At the same time, individual strategies - moving away from villages, for example - provide meaningful gains in opportunity.

Keywords: territorial inequalities, occupational inequalities, methodology, censuses, opinion polls

Ahogy állunk

A társadalmi egyenlőtlenségek és az iskolázási egyenlőtlenségek kapcsolatát kutatók – bár a szempontok kombinálására szinte mindenki törekszik – két fő magyarázó elvet követnek. Az egyik tábor inkább azt hangsúlyozza, hogy a családok jövedelmi/iskolázottsági/foglalkozási létrán elfoglalt helye mikor mekkora erővel determinálja az iskolázás eredményességét, a másik tábor pedig azt, hogy a lakóhely (a település pozíciója a településhierarchiában és a település helye a településhálózatban) mikor mekkora erővel determinálja az iskolázás eredményességét. (A kettős felosztást négyessé teheti, hogy vannak, akik az egyes egyenlőtlenségeket egy adott pillanatban összehasonlíthatónak látják. Pl. „nagyobb-e

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 139-168.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

a magyar társadalom alsó jövedelmi tizedének esélyhátránya a magyar átlaghoz képest, mint a holland társadalom alsó jövedelmi tizedének esélyhátránya a holland átlaghoz képest". Vagy „kisebb-e a Pest megyei elit esélyelőnye a Pest megyei átlaghoz képest, mint a Nógrád megyei elit esélyelőnye a nógrádi átlaghoz képest” – típusú kérdésekre keresve választ, és van, aki még időtengelyt is belevisz, miszerint csak azt lehet minősíteni, hogy növekszik vagy csökken egy esélyegyenlőtlenség. És persze nyolcas is lehet ez a felosztás, hiszen mindez leírható egy konfliktusos paradigmában – miszerint valakik tesznek valamit annak érdekében, hogy az esélyegyenlőtlenség gyorsabban vagy lassabban változzon – és leírható organikus-funkcionalista módon, kvázi természeti adottságként is.)

A társadalom „függőleges” tagoltságát hangsúlyozók, amíg – az 1990-es évek előtt – a tanügyigazgatás felvette a szülők foglalkozási réteg-hovatartozására utaló adatokat, jelentős részben támaszkodtak erre a forrásra. Csakhogy a foglalkozási réteg-hovatartozás adata már az 1990-es évek előtt sem tett eleget annak a differenciális igénynek, hogy a foglalkozás mellett a jövedelem, a vagyon, a szülőiskolázottság és a nagyszülő-iskolázottság, az etnikai kisebbségi mivolt szerint szét kellene választani az iskolai szelekcióra, önszelekcióra ható tényezőket, az elmúlt negyedszázadban pedig a foglalkozási réteg-hovatartozás adata is eltűnt a tanügyigazgatási statisztikából. Adatszolgáltatóként az iskolaszociológia kezdett viselkedni – mármint azoknak a vizsgálatoknak a sora, amikor valamely iskola, vagy iskolatípus diákságából vett mintatagok szüleinek-nagyszüleinek jövedelmét, vagyonát, iskolázottságát, kulturális fogyasztását, kapcsolati tőkéit stb. stb. kérdezte meg a szociológus. A másik – sokkal ritkább – adatfajta a társadalmi mobilitás kutatás volt: minthogy néhány ezres vagy néhány tízezres mintán kérdezték le, hogy ki volt valakinek az apja, anyja – ezzel az is le lett kérdezve, hogy a különböző iskolázási életúttal rendelkező embereket gyerekkorukban (ami tehát 1910 és 2010 között volt valamikor) milyen társadalmi körülmények jellemezték. (Az utolsó ilyen nagyobb felvétel a 2016-os mikrocenzus 40.000-es mobilitás panelje volt). Mindkét adatfelvételi típust az jellemezte, hogy a véletlen mintavétel esetlegessége elviselhetetlen mértékben torzította volna bármely változó belső differenciálását. Torzította akár annak a típusú differenciált kérdésnek a megállapítását, hogy a gázszerelők vagy a vízvezeték szerelők gyerekei rendelkeznek nagyobb iskolázási hátrányokkal az átlaghoz képest, akár annak megállapítását, hogy a gázszerelői szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező nem gázszerelők vagy a vízvezeték szerelői szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező nem vízvezeték szerelők gyerekei vannak hátrányosabb helyzetben. Az elemszám azt még csak-csak lehetővé tette, hogy egy – mondjuk „szakmunkásság” méretű - foglalkozási vagy – „szakmunkás képzőt végzett” - méretű iskolázottsági réteget településtípus szerint, vagy regionális hovatarozás szerint differenciáljon az elemzés, de a két szempont kombinálása fel sem merülhetett.

A társadalom területi tagoltságát hangsúlyozók mindig sokkal nagyobb mértékben támaszkodtak népszámlálásokra. Megtehették, hiszen egy település iskoláiba járó iskoláskorú gyerekeinek relatív iskolázottsága mögött legnagyobb mértékben mégiscsak a település lakosai (mint családok, mint szülők, mint támogató környezet) álltak. Természetesen a kutatásokban nagy hangsúlyt kaptak az iskolázási központként szolgáló települések, melyeknek vonzáskörzetük volt. Az iskolázottsági földrajz sok kombinációban ábrázolta az országot, régiókat, megyéket, kistérségeket, járásokat, néha települések szerint, gyakran kombinálva nemmel és életkorral. A népszámlálások publikált kötetei, az interneten megjelenő KSH-táblázatok alapvetően ezt a megközelítésmódot támogatták. (Altschul, 2012; Andl, 2020; Blaskó, 2002; Bourdieu, 1998; Bradley and Corwyn, 2002; Csákó, 2002; 2012; Csehné, 2014; Di Maggio, 1998; Elekes, 2011; Engler-Márkus, 2016; Erdei, 2016; Erdei és mtsai., 2014; Erőss, 2005; Fehérvári, 2011; 2013; 2007; Fehérvári és Szemerszki, 2019; Forray, 2016; Forray és Híves, 2011; 2013; Forray és Kozma, 2011; Gál, 2016; Garami, 2014; Harcsa, 2018; Hegedűs, 2016; Híves, 2016; 2006; 2005; Horváth és mtsai., 2019; Horzsa, 2014; Hörich, 2019; Hörich és Bazsalya, 2020; Hrubos, 200; Imre, 2010; 2003; 2005; Józsa, 2000; Karácsony, Kovách, Róbert, 2007; Karády, 2013; 2005; Kiss, 2012, Koltói és mtsai., 2020; Kozma, 2018; 2015; 2017; 2016; 2014; 2002; Kozma és Barta, 2005; Kristóf, 2011; Lakatos, 2016; Lannert, 2009; Liskó, 2006; 2006a; Máté, 2013; Molnár és Csapó, 2019; Nagy B., 2013; Nagy P.T., 2014; Nagy P.T., 2017; Nagy P.T., 2013; Nahalka, 2022; Németh, 2016; Nyilas, 2016; Pallay, 2019; Papp, 2021; Patakfalvi és mtsai., 2018; Péterfi és Tózsér, 2020; Polónyi, 2006; 2019; Proity, 2020; Pusztai, 2005; 2009; 2014; Pusztai és mtsai., 2019; Radó, 2000; Rechnitzer, 2009; Róbert, 2000; Süi és mtsai., 2014; Széll K. és Tóth Cs., 2021; Szemerszki, 2006; Teperics és Dorogi, 2014; Teperics és mtsai., 2014; Török, 2005; Trócsányi és mtsai., 2014; White, 1982).

Ami hiányzik

A kutatások – benyomásunk szerint – három alapvető kérdésre csak kevéssé adtak választ: az egyik, hogy az egyes társadalmi csoportok mennyiben alkottak külön területi struktúrákat. Azaz arra, hogy máshol vannak az „A” csoportba sorolható emberek és a „B” csoportba sorolható emberek régióhatárai – de közben az is igaz, hogy ugyanaz az ember nemcsak A és B csoportba, hanem más szempont szerint „I” és „II” csoportba is sorolható. Azaz ugyanazon településen élő kispolgárt másképpen érinti a területi iskolázás egyenlőtlensége, mint értelmiségi polgártársát, vagy amit több tanulmányban is részletez Ugrai János, más régiói (más regionális centrumai) vannak a katolikusoknak és más a reformátusoknak. (Ugrai, 2022) (Ami a reformkorra igaz, az mutadis mutandis, azokra az emberekre nézve, akiknek felekezeti meggyőződésük erős befolyásoló tényező az iskolaválasztásban, ma is igaz.)

A másik kutatásiválasz-hiány arra vonatkozik, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek egész rendszerében – ahol persze kellően magasról nézve mindenféle egyenlőtlenség korrelál – a különböző másféle egyenlőtlenségek determinatív erejéhez képest mekkora a területi egyenlőtlenségek determinatív ereje az iskolázási egyenlőtlenségekre? (vö.: Karácsony, Kovách, Róbert, 2000)

A harmadik kérdés Kozma Tamás egyik, e tanulmány előadás változatához tett megjegyzése¹ kapcsán formálódott meg bennem (Kozma, 2023). Úgy szól, hogy a helyi társadalmak végtelen sokszínűségét elemző, egymásnak oly gyakran ellentmondó kvalitatív elemzések vajon szükségképpen megmaradnak-e párhuzamos történeteknek, melyeket az újabb és újabb esettanulmányok csak egyre színesebbé tudnak tenni, vagy a sokféle kvalitatív megfigyelésből leszűrt ellentmondó tanulságokat előbb utóbb versengő hipotézisekké tudjuk fordítani, empirikusan tesztelni, s végül meg tudjuk mondani: melyik igaz inkább?

Indikátor

E három hiány – vagy elemzési megosztottság – a 21. században megítélésem szerint többféle adatbázis kombinált elemzésével orvosolható.² Egy-egy adatbázisból nyert iskolázottsági, iskolaválasztási, iskolai eredményességi, iskola-elhagyási adatot azonnal indikátorra alakíthatunk és más adatbázisokban az egyes települések meghatározott korcsoportú, foglalkozású, nemű, felekezeti, nemzetiségű stb. tagjaira rávihető magyarázó változóként használhatunk. Vagy, másképpen fogalmazva: ha az egyik adatbázisból tudjuk, hogy a különböző foglalkozású emberek milyen iskolai végzettségűek, a másik adatbázisból pedig, hogy az egyes ágazatokban dolgozók milyen iskolai végzettségűek, akkor, ha egy harmadik adatbázisban szereplők egy részéről azt tudjuk, hogy milyen foglalkozásúak, másokról pedig, hogy milyen ágazatokban dolgoznak, akkor alkothatunk iskolázottságukról egy közös valószínűségi skálát. Ilyen értelemben tehát egyetlen ordinális változó szerint

¹ 2023 januárjában az Oktatásszociológiai szakosztály kísérleti jelleggel megkezdte egy olyan adatbank felállítását, ami lehetővé teszi az oktatásszociológiai konferenciákon elhangzott hozzászólások visszakeresését, hivatkozását. A levéltárak „levelestár” részlegéhez hasonlóan – 2021 óta arra is lehetőséget biztosítunk, hogy archívumba elhelyezhetőek legyenek tudósok közötti magánlevelezések. Csákoról szóló tanulmányunkban pl. Hrubos Ildikó, Darvas Péter, Kaszás Attila, Lukács Péter, Sáska Géza magán levelei <https://akjournals.com/view/journals/2063/30/3/article-p543.xml>, ebben a cikkünkben Kozma Tamás, Tardos Róbert, Fpray R Katalin, Hrubos Ildikó írásos álláspontja került felhasználásra.

² Egy másik – hasonló jellegű – szövegem vitája a „Fényes Elek” vagy az MSZT Társadalomstatisztikai szakosztály összejövetelén zajlott 2023 márciusában, amit még külön négy szemközti beszélgetések egészítettek ki. Harcsa Istvánt, Kovács Marcellt, Lakatos Miklóst, Tardos Róbertet, Veroszta Zsuzsát olyan mértékű köszönet illeti, mely projekt racionalitású – munkaidő gazdálkodás szép új világunkban akár még „kompromittálhatja” is őket. Lásd: <https://youtu.be/yT0I78gKOTU>

rendezhetjük el a mintatagokat, s mivel az iskolázottságok a különböző korú embereknél a ritkaság különböző értékével rendelkeznek, lineáris skálát is kialakíthatunk. Másfelől viszont minél többféle változó áll kombinatív módon rendelkezésre ugyanarról az emberről, tehát pl. foglalkozása is, neme is életkora is, települése is, annál pontosabban tudjuk megbecsülni a hiányzó iskolázottságot.

Ennek az eljárásnak a részleteiről néhány megjegyzés. A történelmileg nagyon gazdag 1910-1941-es népszámlálás területspecifikus adatainak extrapolálhatóságát 1944 demográfiaiilag (az erőszakos halál nem csak felekezet specifikus, hanem a magyar holokauszt eseménytörténetének tulajdoníthatóan Budapest-vidék duált is kifejez, nagyobb, országhatárokat szokatlan mértékben átlépő területi mobilitás kezdődik, ami erősen érint egyes történelmi kistájakat) némiképp megkérdőjelezi. Az 1949-es népszámlálás történelmileg megalapozza annak lehetőségét, hogy bármely későbbi adattárban talált anyafoglalkozásra és apafoglalkozásra vonatkozó adatot iskolázásra számítsunk át, hiszen olyan részletes (azaz eleve sokdimenziós) adatot tartalmaz, hogy pl. az egyes iparágak (első dimenzió) női (második dimenzió) tisztviselőinek (harmadik dimenzió) az iskolai végzettsége (ez a negyedik dimenzió) milyen:

1. táblázat. Iparág/foglalkozás/nem/iskolázottság keresztábra 1949-ben (részlet: néhány iparág női tisztviselőinek iskolázottsága).

[Industry/occupation/sex/education cross-tabulation in 1949 (detail: education levels of female officials in some industries)]

neme	nő	nő	nő	nő	nő	nő
foglalkozás	tisztviselő	tisztviselő	tisztviselő	tisztviselő	tisztviselő	tisztviselő
ágazat	textilipar	textilipar	ruházati ipar	ruházati ipar	papíripar	papíripar
adattípus	megoszlási %	göngyölt %	megoszlási %	göngyölt %	megoszlási %	göngyölt %
indikátor tartalma	iskolázottság	iskolázottság	iskolázottság	iskolázottság	iskolázottság	iskolázottság
felsőfok	2,1	2,1	2,8	2,8	1,9	1,9
érettségi	23,9	26	21,4	24,2	23,1	25
középfokú	7,2	33,2	7,2	31,4	9	34
5-8 középiskola	5,4	38,6	8,4	39,8	6,5	40,5
4 középiskola	50,3	88,9	51,4	91,2	54,1	94,6
1-3 középiskola	2,3	91,2	1,8	93	1,6	96,2
elemi iskola	8,8	100	7	100	3,8	100
összesen	100		100		100	
N	3556		681		368	

Az adatsor különös értéke, hogy a nem érettségizett, de középfokú végzettségűek arányáról, s be nem fejezett középfokú iskolai végzettségekről is tartalmaz adatokat,

ellentétben a későbbi és korábbi népszámlálásokkal, s a megfigyelt népességet munkajelleg szempontból sem a szellemi/fizikai dualra szűkíti, (mint 1960-as, 1970-es stb. népszámlálás) hanem tisztviselő/önálló/munkás felosztást használ. Ebből készül tehát az indikátor. Ha azt az indikátort akarjuk bevezetni, hogy vélhető-e, hogy egy 1970 körül élő személy anyja (aki 1950 körül már felnőtt volt) legalább négy középiskolai osztály (polgári vagy nyolcosztályos középiskolából négy osztály) végzettséggel, vagy annál magasabbal rendelkezett, de ehhez csak az anya foglalkozása áll rendelkezésre, akkor arra az infóra, hogy az anya papíripari tisztviselő volt, 94,6 pontot kap az illető, akinek viszont textilipari tisztviselő volt az anyja, az 88,9 pontot. Másképpen fogalmazva, hogy ha egy diákcsoporthal megfigyelt iskolai eredményesség illeszkedését keressük az anya foglalkozásából feltételezhető anyai iskolázottsághoz, akkor bár mindkét anya gyerekének a legjobban teljesítő ötödbe „kell” esnie, de a papíripari tisztviselő gyereke 1,06-szor nagyobb valószínűséggel ($94,6/88,9=1,06$) „kell” beleesnie. Vagy ha az iskolai eredményességet (pl. négy vagy több tárgy átlagjegye alapján) huszadokra tudjuk osztani, akkor a 20-asban az „orvosok” s hasonlóan kizárólagos diplomás foglalkozások gyerekei lesznek, (97,5-100 közötti pontszámmal) a papíripari tisztviselő gyerekének várható helye (95 körüli pontszáma miatt) a 19-es jelű csoportban van, a textilipari tisztviselő gyereké viszont csak a 18-as jelű csoportban lesz 90 körüli pontszáma miatt. Ez pontosan kifejezi azt a szubjektív érzésünket, hogy ha az anya írással, nyomtatással, ezek eszközeivel stb. kapcsolatos ágazatban tisztviselő, egy kicsivel még inkább arra készíti gyermekét, hogy jól tanuljon, mintha ruhák, függönyök, bútorszövetek nyersanyagával kapcsolatos ágazatban lenne tisztviselő. Érzésünket meg is tudjuk indokolni: a két embert körülvevő közegben az ott dolgozó emberek általános habitusa miatt az elsőben az „írásbeliség” becsülete magasabb, a másodikban a „tárgyi kultúráé”, esetleg a nem iskolázott emberek számára is érzékelhető eleganciáé, pompáé. Témánk szempontjából ez úgy hasznosul, hogyha a papíripari tisztviselő gyereke e várakozás ellenére nem teljesít jobban az iskolában, mint a textilipari tisztviselő gyereke, akkor ott lehet „valami más”. Pl. a szülőként megfigyelt textilipari tisztviselőnek gyereke van valami más „tolóereje”, pl. iskolázottságot magasabbra díjazó város, vagy felekezet, vagy a szülőként megfigyelt papíripari tisztviselőnek környékén van valamiféle visszahúzó erő, pl. özvegy stb. Természetesen ez az eredményességet előre jelző erő akkor érvényesül, hogyha a konkrétan megfigyelt szülők is csoportosan vannak, tehát a teljesen individuális hatások kiegyenlítik egymást. Az 1949-es népszámlálás – azóta sem megismételt módon – a teljes népességre vonatkozóan származást ad meg.

Az előző példát folytatva mutatjuk a következő táblázatot.

2. táblázat Iparág/foglalkozás/származás keresztábra 1949-ben. (részlet: néhány iparág tisztviselőinek munkásszármazása)

[table 2. Industry/occupation/religion cross-tabulation in 1949 (detail: labour origin of officials in some industries)]

neme	nő és férfi	nő és férfi	nő és férfi	nő és férfi
foglalkozás	tisztviselő	tisztviselő	tisztviselő	tisztviselő
ágazat	textilipar	textilipar	ruházati ipar	ruházati ipar
adattípus	megoszlási %	100-hoz hiányzó %	megoszlási %	100-hoz hiányzó %
indikátor tartalma	származás	származás	származás	származás
munkás-származás	47,4	52,6	39,5	60,5
önálló származás	...	...	...	...
tisztviselő származás	...	...	...	...
összesen	100		100	

A példaként megfigyelt tisztviselők 39,5 - 47,4 %-ban munkásszármazásúak, azaz 52,6 - 60,5 %-ban ennél „magasabb” származásúak, mármint ha abból indulunk ki, hogy egy munkaszervezetben az önálló és tisztviselő személyek vagy tulajdonosi, vagy munkamegosztási okokból fogva rendelkeznek a munkásokkal. A kistulajdonosok legalább afelett rendelkeznek, hogy felvesznek-e alkalmazottat, vagy a munkaerő szükségletet családi munkaerővel, saját munkájukkal elégítik ki. A kistisztviselők munkája nem feltétlenül rendelkezik munkások munkaidejével, de legalább nem

fizikai, az ugyanis Magyarországon kizárja az „úri társadalomhoz” tartozást. A munkások viszont sosem rendelkeznek se az önálló, se a tisztviselők munkaidejével, tehát „lejjebb” vannak. Azt, hogy a munkások „lejjebb” vannak, akkor is megállapíthatjuk, ha az önálló és tisztviselők között nem teszünk vertikális különbséget – azaz munkásszármazásból tanulni mindenképpen inkább jelent mobilitást.

Itt is minden egyes százalékpont különbségnek „jelentése van”, hiszen nem mintavételen, hanem a teljes népesség lekérdezésén alapszik. (Nem mondhatjuk, hogy szignifikáns, hiszen annak csak mintavételnél lenne értelme, csak azt, hogy fontos, hogy a papíripari tisztviselők 1,04-szer ($54,5/52,6=1,036$) előnyösebb társadalmi háttérrel rendelkeznek, mint a textilipariak, vélhetőleg az iskolázott nagyszülő is kissé inkább jellemző rájuk.)

Az igazi „adatrobbanás” azonban a következő, 1960-as népszámlálásnál kezdődik!

a) Azáltal, hogy az 1960-as népszámlálás már minden településre iskolázottsági skálát tartalmaz, a későbbi regionális szülőfoglalkozási, szülői iskolázottsági adatok számára megbízható összehasonlítási bázist szolgáltat. Ez praktikusán megint csak azt jelenti, hogy ha bármely későbbi lokális iskolai adatbázisunkban, vagy mobilitási adatbázisunkban „visszaemlékező” adat van, mondjuk a mezőgazdasági és kereskedelmi szellemi dolgozó szülők, nagyszülők arányára nézve, ezen adatokat használhatjuk összehasonlító bázisként.

b) Az 1960-as népszámlálás járásokra nézve korcsoportos iskolázottsági skálát tartalmaz. Ez azt jelenti, hogy egy 1990-es adatfelvételhez, ha nem is településenként, de megyénként, ill. járásonként nemcsak a járás múltbeli fejlettségére vonatkozó általános indikátorokat rendelhetünk, hanem külön a szülők nemzedékére és a nagyszülők nemzedékére vonatkozó indikátorokat is. Egy 2020-as adatfelvételnél már a dédszülők nemzedékére vonatkozó adatunk is van, hiszen egy 2000-ben 10 éves gyerek 1930-ban született nagyszülőjének és 1900-ban született dédszülőjének relatív iskolázottsága meghatározható. Magyarán meghatározott foglalkozású embereket nemcsak aszerint minősíthetünk, hogy vélhetőleg milyen iskolai végzettségűek, hanem aszerint is, hogy „felfelé tartó” vagy „lefelé tartó” járásban, megyében azok (Felfelé tart egy járás, ha a 41-60 év közöttiek között mérhető egy főre eső iskolai végzettség szerint sorba rakva magasabb sorszámot kap, mint 21-40 év közöttiek között mérhető egy főre eső iskolai végzettség szerint sorba rakva).

c) Az 1960-as népszámlálás megyékre nézve érettségi (képesítő) bizonyítvánnyal rendelkezőket bizonyítványfajta szerint korcsoportonként, az egyetemi (főiskolai) oklevéllel rendelkezőket oklevélfajta szerint, korcsoportonként részletezi. Így az indikátor azt jelentheti: olyan megyében volt orvos, mérnök vagy tanár képesítésű, ahol ez a képesítés ritkább vagy gyakoribb volt, mint az országos átlag, s ez a tulajdonság nemzedéktársai közül kiemelte-e őt.

d) Az 1960-as népszámlálás un. eltartottsági statisztikájának különös értéke, hogy minden megyére népgazdasági viszony/foglalkozási ág szerint megmutatja mennyi az adott réteghez tartozó személy által eltartott továbbtanuló. Ez immár közvetlenül használandó adat a továbbtanulási egyenlőtlenségek ezen évtizedek alatti bemutatására. Pl. Komárom megyében 1960-ban az agrárszférában a fiúk között 13,8% a középiskolai továbbtanuló és 1,6 % a felsőfokú továbbtanuló, addig a szellemi dolgozók gyerekei között ugyanez ugyanott 46,6, ill. 6,7%. (2.15-ös tábla). Zala agráriumban 10 és 1 % viszont szellemi dolgozói között középfokon még ugyanaz az arány, mint Komáromban, csak a felsőfokú eltartottak szempontjából van lemaradás. Az adatok nem feltétlenül komplementerek, azaz akár „közalkalmazottság” egészéből alkotott indikátort (függetlenül attól, hogy a „közalkalmazottság” milyen fizikai/szellemi összetételű, de mindenki valami az iskolázottságot más tőkefajtaánál jobban értékelő közegben él ott) is összevethetünk a „szellemi dolgozók összességére” vonatkozó indikátorral - a szellemi dolgozóság függetlenül attól, hogy iparban vagy kereskedelemben van szintén valami tolóerő a nem szellemi dolgozókhöz képest. (Némi szarkazmussal megállapíthatjuk, hogy a reklámpari hatások komplexitása bukkan itt fel analógiaként: hétköznapi értelemben azt még átlátjuk, hogy a fürdősampon-flakon színe hat ránk, amikor a terméket levesszük polcra, azt is, hogy az érdekes formája, de azt, hogy egy tárgynak inkább „kéknek” vagy inkább „hullámosnak” kell ahhoz lennie, hogy egy fürdősampon eladja magát, csak komoly empiriával lehet kideríteni. Nos, ez az empiria - az emberek csoportosíthatóságára nézve - a népszámlálásokkal elkészült, mindenkiről látszik, milyen olyan tőkefajtája van, mely az átlagnál magasabb iskolázottsággal függ össze - csak használni kellene.

e) Az 1970-2011-es népszámlálások 10 %-os mintája és 2016-os mikrocenzus alapján a terület és az iskolázottság kombinációja személysorosan tehát minden más adattal kombinálva tanulmányozható a KSH kutatószobájában. Tehát az 1960-as népszámlálás előző pontban említett eltartottsági statisztikája bármely következő népszámlálásból is előállítható, tehát 50 éves időspanban település specifikusan megmondható, melyik réteg hány középiskolást tart el az adott rétegre jellemző összes középiskolás korú gyerekből. A rétegek leírásánál kiemelkedik a 2001-es népszámlálás az iskolai végzettségek részletezettsége tekintetében.

f) A 2001-es és 2011-es népszámlálás alapján (mely 100%-os formában is hozzáférhető) a születési hely, az előző lakóhely, az együtt élő gyerekek születési helye alapján a személyek családok vándorlásának az útja tanulmányozható - így rekonstruálható, mikor melyik gyerek került a megfelelő időpontban az iskolázást támogató közegbe.³

³ 2023.10.05-én a folyóiratszám lezárását követő napon került sor a Wesley-n a szöveg kéziratának vitájára. <http://oktatas.uni.hu/20231005.htm>. A felkért opponensek (Tátra Annamária, Veroszta Zsuzsa) valamint a vitában résztvevő Harcsa István és Tardos Róbert egyaránt nagyon sok

g) A munkába járás helye alapján a személy napi területi mobilitása (munkahely választáskor a „keveset kell utazni” előnyével szemben a „szakmámban maradhatok” értékének adott preferencia tanulmányozható, mármint, ha egyáltalán van a lakóhelyen másfajta, akár szakmájától távoli, bármiféle munka. A munkahely kiválasztására vonatkozó attitűdkutatásokat nem pótolja ez az adat, de ha az egyes iskolázottsági csoportokra jellemző motivációkat egy közvélemény kutatás vagy helyi interjúzás már felderítette, akkor a 2001-e népszámlálás rendkívül részletes iskolázottsági skálája segítségével, sokkal pontosabban becsülhető, mely régiókban mely csoportoknál milyen motivációk érvényesülnek. (vö.: Székelyi-Solymosi, 1994)

h) Az iskolába járás helye alapján a személy napi iskolába járása – mármint, hogy más településre történik-e – tanulmányozható,

i) A meghatározott oktatási intézményekhez tartozó kollégiumokban, mint ideiglenes lakcímen felvett személyek összevethetőek állandó lakhelyükön élő nemzedéktársaikkal, akik nem lettek kollégisták

j) A személyek pontos elhelyezkedése településükön belül (falu „alvége” és „felvége”, városi gettó stb.) tanulmányozható – ha az egyes településrészek lakosságának iskolázottsági összetétele nem lenne elegendő, ez összekapcsolható a KSH éves utca specifikus/lakástípus specifikus ingatlanár adataival is. (Vannak régebbi adatok is, tehát felfelé-lefelé menő tömböket sikerült csinálni pl. Budapest nyolcadik kerületén belül.)

k) A 2001-es és 2011-es népszámlálásból a személyek iskolába járási perc időtartama alapján a településen belüli iskolaválasztás is tanulmányozható – hiszen kétiskolás településen az iskola pontos címe és a tanuló pontos címe alapján erről valószínűségi állítás mindenképpen tehető – hacsak a két iskola nem egymás tőzsomszédságában van, de az ritka.

l) A 2001-es és 2011-es népszámlálásból a pedagógusok munkába járási ideje alapján a településen belüli iskolák „pedagógus összetétele” is tanulmányozható. Hiszen a pedagógus foglalkozású embernek van általunk a népszámlálásból látható életkora, iskolai végzettsége, nyelvtudása. „Tősgyökeres” vagy „newcomer” mivolta, környezetével egyező vagy attól eltérő felekezete, és többnyire van egy házastársa, aki őt – általunk megismerhetetlen tulajdonságok alapján, de a „piac láthatatlan kezeként” működve – a házassági piacon kiválasztotta, és e házastársnak már a foglalkozását is tudjuk, vélelmezhetjük elhelyezkedését is a helyi társadalomban. Mármint: magasabb

---

figyelemreméltó észrevételt fogalmaztak meg, elsősorban abban az irányban, hogy a népszámlálásból elvileg adódó lehetőségek és hipotézisek ellenőrzendők, ami viszont kivételek és sajátosságok olyan gazdag tárházát nyitja meg, hogy elképzelhető, hogy a fő szabálynak feltételezett összefüggés végül kevés esetre lesz igaz. A vita résztvevői abban állapodtak meg, hogy a szövegben leírt opciók ellenőrzésére célszerű lenne egy-egy PhD hallgatót "ráállítani" - bár ennek gyakorlati megvalósíthatóságához az ülés végéig sem kerültünk közelebb.

presztízsű ember „választottjának” lenni, éppoly információ a környezet, mint az iskolaigazgató számára, mint hogy néhány továbbképzési kredittel több vagy kevesebbje van a pedagógusnak (vö: 2023.1 Educatio szám).

m) A TÁRKI omnibuszból aggregált adatok (százezernyi felnőtt ember) alapján a megye-településhierarchiai elhelyezkedés szerinti differenciáltságban az egyes iskolázottsági csoportok politikai orientációja tanulmányozható, esetleg kombinációban az iskolázottság-foglalkozási hierarchia státuszinkonzisztenciájával, életkorral stb. A 20-22 éves tanulók összevethetők a helybeli nem tanulókkal, közülük a középiskolában érettségizettek és nem érettségizettek a középiskolai, felsőoktatási továbbtanulás és a politikai orientáció összevethető (NPT 50000, NPT100000).

n) A TÁRKI omnibuszból aggregált adatok alapján a megye-településhierarchiai elhelyezkedés alapján az egyes iskolázottsági csoportok felekezeti- orientációja tanulmányozható, két-háromféle vallásszociológiai változó szerint. A felekezeti adat általában nem olyan erős proxija a társadalmi viselkedésnek, ahogy azt Max Weberből gondolhatnánk, de Weber, Karády és Rodney Stark (Stark, 1985) „együtt olvasásával” már nem a katolikusok és protestánsok közé húzunk osztóvonalat, hanem a „nemzeti uralkodó valláshoz tartozás” és a „kisebbségi valláshoz tartozás” dichotómiája alapján. Egyfelől a „katolikusok és reformátusok” másfelől pedig „evangélikusok, unitáriusok, zsidók, kis-felekezetek tagjai” közé. (Lokális szellemi piacon pedig az „egyébként többségiek” is lehetnek kisebbségiek, ahogy egy több évtizedet áttekintő pilot study-ban a „berettyóújfalui katolikus elit”, „berettyóújfalui zsidó elit” példáján ezt igazoltuk. A dolog értelmezéséhez tudni kell, hogy Berettyóújfalun erős többségében református település (Nagy PT 2010). Általánosítható tanulság, hogy a felekezeti csoportok látszólag univerzális különbségei nem csak „nemzeti szinten” kaphatnak jelentéstartalmat. Magyar esetben azt, hogy a weberi „protestáns etika” szabálya a protestánsok várható előnyéről, a polgárosultság helyett a török-Habsburg erőviszonyok függvényében kialakult Kárpát-medencei felekezeti erőviszonyok, közel hozzák egymáshoz az egyformán fejletlen és polgárosulatlan katolikus és kálvinista vidékek adatait, hanem azt is, hogy lokálisan akár ellentétébe is fordulhat, mármint előnyt szerezhhetnek a katolikusok. És mégis míg az állami és püspöki káderpolitikától determinált katolikus elitszerveződés az „amfora”, addig a lokális polgárosodástól determinált zsidó elitszerveződés a „piramis” modellt követi – s ez pusztán népszámlálási adatokból tisztán igazolható. A különbség logikája ugyanaz, mint ami egy Százhalombatta-logikájú „nagyberuházás telepítés” lokális iskolázottsági hatása (ez felel meg a katolikus elitszerveződésnek) és a Körmend logikájú helyi fejlődésből következő elitszerveződés (ez felel meg a zsidó elitszerveződésnek) különbségeit megjeleníteni: az első modellben a képzett elitek speciális összetételének egy sok száz kilométerre meghozott döntéshez van köze, a másodikban helyi előzményekből és országos átlagokból előre kalkulálható képzettségi összetételt találunk majd. És a

különbséget ez esetben bizonyíthatjuk is, magyarázhatjuk is – ha néhány helyi vizsgálat eredménye egybevág a helyi adatokból végzett népszámlálási vizsgálattal, akkor az egész országra nézvést).

o) Az egyenként ezer fős omnibuszban egy-egy kérdésre adott válaszok alapján a terület nem vethető össze például egy konkrét kapcsolati-háló hátránnyal, vagy egy konkrét kulturális hátránnyal. Amennyiben azonban a különböző omnibuszokban feltett – az összes kapcsolati hálóra, kultúra fogyasztásra stb. vonatkozó – kérdés alapján sok ezer személyt el tudunk helyezni egy általunk alkotott szubjektív kapcsolati háló kulturális hátrányra vonatkozó három vagy öt elemű lineáris skálán, már ez is kombinálhatóvá válik a megye-településhierarchiai elhelyezkedéssel. Magyarán a „kis elemszám” mint lokális elemzés-akadály, a kérdések konkrétsági szintjének csökkentésével elimináltatott, úgy azonban, hogy a népszámlálásból nem látszó *szubjektív* kapcsolati háló vagy kulturális hátrányok mégis szétválaszthatóak maradnak. (Tarki-NPT-50000, Tarki-NPT-98000)

p) Mivel az omnibuszokban megye változó mellett az igazgatási státusz és a település méret, igazgatási rang is szerepel ezek kombinációjából számos jelentős magyar település azonosítható. Ez elég fontos, mert mondjuk Bács megye, mint „helyi társadalom” bizonyosan másképp működik, mint a Kunság, mint helyi társadalom – különbségük csak konkrét városok beazonosítása útján lehetséges, tekintettel, hogy megyei átlagadatok csak Bács-Kiskun megyére vannak. (Tarki-NPT-50000, Tarki-NPT-98000)

q) Bár az iskolázottsági skála felső része vonatkozásában nem kellően differenciált (azaz főiskolai és egyetemi végzettséget el nem választó), a Medián-32000 nevű aggregált adatbázisunk (melyet Hann Endre szívességének köszönünk), egészen speciális értéket hordoz. Egy olyan régió és településtípus-specifikus szekularizációs jelzést, amely a milyen felekezetbe jegyezték be önt/milyen vallású most ön kérdés kettősségére ad választ – s ő is kapcsolható politikai orientációval, nemmel, életkorral, fizikai-szellemi duállal. (Medián-32000)

r) Sajnos folytatás reménye nélkül említjük meg a nemzetközileg is egyedülálló Csákó Mihály-féle Soros Alapítvány finanszírozta 1998-as adatfelvételt, mely az összes 12. évfolyamossal készült (61 ezer fő). Születési hely, lakóhely, pontos iskola cím, felsőoktatási, továbbtanulás céljára kiválasztott település – tele attitűd adatokkal, tantárgyi adatokkal – teszik területileg használhatóvá. Ez a forrás oldja meg azt a problémát, hogy a népszámlálásból – épp a közeli 2001-esből – látjuk, hogy a falusiak közül makroszociológiai értelemben véve kik, településszinten hova, (mely városba) járnak gimnáziumba. Azt nem látjuk, hogy a falu lakosai közül habituális értelemben az értelmiségi státuszt célba vevő, vagy középiskolai végzettséggel megelégedő, jól tanuló vagy a követelményeket épp csak teljesítő csoportokról van-e szó a „kik”

oldalon, s a város melyik – objektíválhatóan eltérő profilú – középiskolájáról van szó a „hova” oldalon. (Csákó, 2002)

s) A „GDPR” adatfelvétel korlátozása előtti utolsó pillanatban sikerült felépítenünk a 2008-as telefonkönyv teljes adatbázisát, melyből a településen belüli lakcímek foglalkozások, etnikai névjellegek kombinációja érthető meg. A „névjelleg” – Karády adataiból tudhatóan (Karády, 2012) – történelmileg tisztább iskolázási tolóerő, mint a bevallott nemzetiség – s ha közvetlen iskolázási adatunk nincs is a 21. századi névjellegekről, a foglalkozás az iskolázottság proxija, település specifikusan, sőt településrész-specifikusan. (Pálnik-Nagy, 2008)

t) Egy kvázi big data adatgyűjtéssel jellemezzük látszólag azonos súlyú települések jelenlétét a nyilvánosságban. A módszer lényege, hogy településlistából és kiadási évtizedből kereséseket generálunk az ADT Plus Arcanum ötvenmillió oldalas (és folyamatosan növekvő) adattárában. A találatok – ahogy ezt egy kísérlet bizonyította – nemcsak azt mutatják meg, hogy a települések súlya egymáshoz képest milyen az egyes évtizedekben, hanem érdemi információt hordoz az is, hogy kulturális vagy ipari stb. jellegű sajtótermékek termelik ezt a találattömeget. (Nagy PT, 2022)

u) Egy életrajzi lexikonban, ill. Who is Who életrajzokban való említettséggel jellemezzük látszólag azonos súlyú települések említésének különféle pályák elitjébe kerülési valószínűségeit prediktíven validáló tulajdonságát, Karády Viktorral közös évtizedes kutatásaink bázisán. (Nagy PT, 2022)

Az alábbi elemzések tehát úgy készültek, ill. készülnek folyamatosan, hogy az egyes adatbázisokból nyert adatokat indikátorként más adatbázisok személyeihez kapcsoljuk, kapcsoljuk csoportjellemzőként. Például: ha valaki arra kíváncsi, hogy hogyan érinti a komáromi és hogyan a zalai emberek profilját az iskolázottságuk, akkor a 2011-es népszámlálásban minden zalaegerszegi és kaposvári ember mellé odakerül, hogy milyen valószínűséggel jobboldali szavazó, s hogy e jobboldali szavazó mi volt „létrehozásában”, egyik illetve másik helyen mennyit „számított” a középiskolai végzettség. Egy-egy változó arról, hogy a település lakás ár szerint első, második, illetve harmadik harmadában lakók között mekkora a középiskolai végzettségűek aránya, hogy ha sok szétszórt egészségügyi kérdés alapján az embereket szétosztjuk egészségügyileg jól, közepesen vagy rosszul ellátott csoportba, akkor a három csoporthoz tartozók között mennyi az érettségizett, hogy az egyes településeken élő nemesi névjellegűek között mennyi a nyilvánvalóan minimum érettségit követelő foglalkozások követőinek aránya stb.

Hipotézisek az általános iskolás kori hátrányokkal kapcsolatban

Ha kissé elszakadunk a „hátrányoknak az a természetük, hogy halmozódnak” gondolatától egy kissé analitikusabb megközelítés irányába, versengő hipotézisként állíthatjuk szembe a következő két állítást:

- az iskola hiánya, vagy pedagógusokkal való rossz ellátottsága erősebb hátrányokat okoz az „iskolázottság növekedése”, mint lehetőség létrehozására, vagy „iskolai eredményesség”, mint lehetőség létrehozására, mint a kis településeket sújtó többi egyenlőtlenség.
- a települést jellemző többi hátrány (pl. infrastruktúra, lakossági összetétel stb.) összességében, vagy akár külön-külön fontosabbak, az iskolázottsági hátrány megteremtésében.

A versengő hipotézis eldöntésében formálisan segít, hogyha az egyes hátrányok szerint sorba rakjuk a településeket. Az így nyert sorszámokat korreláltatjuk akár a helyi 16 évesek iskolázottsága, akár a 14 évesen hat általános iskolai osztályt el nem értek aránya, akár a „gimnáziumba bejáró 15-18 évesek aránya” adatsoraival. Akár a településről származó 25-30-évesek között a diplomások (vagy más iskolázottsági csoportok) aránya, akár a településen lakó 25-30-évesek között a diplomások aránya, akár a települést korábban lakóhelynek használó 25-30-évesek között a diplomások aránya, akár a települést munkahelynek használó 25-30-évesek között a diplomások aránya utal a szülő társadalom kulturális erejére. A többi iskolázottsági csoport esetében ugyanezt a 20-24 évesekből számított sorrendeket érdemes megnézni (A logika az, hogy az iskolai végzettség megszerzésétől kezdve minél kevesebb idő teljen el, hiszen minden egyes évvel nő annak a valószínűsége, hogy az iskolázott fiatal elhagyja a települést).

Ennek során az alábbi (országosan általában igaz) kijelentések igazságának mértéke területspecifikus adat lesz:

- A kis gyerekek sokkal kevésbé képesek naponta lakóhelyüktől távolra járni, mint munkahelyet kereső felnőttek, ezt a családok is sokkal kevésbé támogatják.
- A falvakból rekrutálódó kollégiumok összetételei (népszámlálásból teljes körben születési hely, állandó lakóhely szerint bemutathatóan) nem csak azokról informálnak, akik bennük laknak, hanem a tekintetben is, hogy a magasabb iskolatípus jelen nem léte városi kollégiumok felé viszi a falusi gyerekek számára potenciális közvetlen példaadóként szolgáló kissé idősebb gyerekeket, s helyben hagyja azokat, akik „nem kell tanulni” mintát mutatnak. A népszámlálás így nem képes ugyan pótolni egy – helyi csoportosulásokat felmérő – ifjúságszociológiai felmérést, de azok eredményét némiképp előre jelezni képes.
- A nem napi szolgáltatásokat, egészségügyet, kultúrát igénybe vevő emberek számára a „megélhetési kényszer”, a gazdaságos nagybevásárlás, mint társadalmi

szokás előretörése, illetve a családtagok rendelőintézetek látogatásával „kezelt” betegsége erősebb motiváció is, mint az iskoláztatás – ezért az iskoláztatáshoz szükséges erőfeszítések a családi erőforrás elosztásban hátra sorolódnak.

- A társadalom alsóbb csoportjainál az erőfeszítést az iskoláztatási kényszer, a tankötelezettség tartja fenn. A tankötelezettség korhatárának csökkentése ezért jobban sújtja a falusi gyerekeket, ami pl. a 2001 és 2016 közötti sorrendkülönbségeket magyaráz Tardos Róbert mutatott rá az ellentmondásra, hogy itt az aufklérista kényszer megszűnése a gyerek jövőbeni szabadságát korlátozza, miközben szüleinek szabadságfokát aktuálisan növeli.
- A fogvatartási intézmények lakóinak száma – születési helyük és előző lakhelyük alapján – jellemzik a falvakat akár aszerint, hogy az éppen iskolába járó nemzedéknek még a közvetlen közelmúltban is példaadó épp csak idősebb kortárs csoport, illetve a bármely korosztályhoz tartozó „lakóhelyi ismeretségi kör” mennyire jelent iskolázási ellenmotivációt – tehát a kriminálszociológiai vizsgálatok esetlegessége nélkül bemutathatjuk e „deviancia” hátrányos helyzetű településeket továbbreagáló hatását.

Hipotézisek a középiskolás kori hátrányokkal kapcsolatban

A középiskolák létrejöttével, illetve a középiskolázottság növekedésével kapcsolatban a következő „igazságok” területspecifikus mértéke tárgyalható:

- Amikor a társadalmi fejlődés következtében a középiskolázás tömegesedni kezdett, *újabb* (tehát nem történelmileg örökölt) középfokú iskolák azokon a településeken nyíltak, ahol volt elegendő megfelelő korú – Magyarországon ez 1945 óta 14 év – gyerek, aki elvileg igénybe vehette azt. Ha erre más nem hatna: a gyerekek számával korrelálna a középiskola-nyitás, tehát minden középiskola-nyitás, vagy középiskolanyitás-elmaradás, ami ettől eltér – magyarázatot igényel.
- Az ország különféle foglalkozású emberei által eltartott 16-17 éves gyerekek iskolázására vonatkozó adatokból tudjuk, hogy a tercier szférában dolgozók sokkal, az iparban dolgozók valamivel jobban „ambicionálják” gyermekük iskoláztatását, mint az agráriumban dolgozók. Ennek magyarázatát, hogy a képzett emberek, mint munkatársak előnyeit a tercier szférában és az iparban dolgozó kollégáik és főnökeik könnyebben érzékelik, mint a mezőgazdaságban dolgozók, nemcsak elgondolhatjuk, hanem munkaerő piaci kutatásokból is láthatjuk.
- Az iskolázott szülők mindig „ambiciózusabbak”, mint az iskolázatlanok, hiszen gyermekeik relatív iskolázottsági szintjének (gyakorlatilag: a szülők iskolázottsági szintjénél valamivel magasabb, hiszen az országos iskolázottsági szint inflációját a képzettek érzékelik) csökkenése szimbolikus vereséget jelentene a család státuszpozicionálási stratégiájában.

- A kevés gyermeket nevelők mindig "ambiciózusabbak", mint a sokgyermekesek - az első csoport több családi erőforrást tud koncentrálni az iskoláztatásra és egy gyermek nevelésére, mint a második. A több gyermeket vállaló szülő - tudva vagy öntudatlanul, de környezetét figyelve - minden egyes újabb gyerek vállalásakor habituális döntésről tett tanúbizonyságot, miszerint a már meglévő gyerekekre jutó iskolázást célzó családi erőforrásokat kész csökkenteni - azért az általa feltételezett érzelmi nyereségért, ill. a gyerek kapcsolati hálójának potenciális növeléséért, saját időskori ellátásának javuló kilátásaiért cserébe. Az ellenérvre, hogy az „emberek nem így gondolkodnak” azt a választ adhatjuk, hogy e habituális döntéshez - iskolázottság nélkül is! - mindenki elegendő információval rendelkezik, mert a hozzá foglalkozásban hasonló, de húsz évvel idősebb emberek jövedelme alapján valójában (től-ig értelemben) előre látja saját vélhető jövedelmét, amikor a még meg nem született/ meg nem tervezett gyermek főiskolás lesz. Azt is látja - szomszédságában, rokonságában, hogy vannak e hétköznapi előnyei („örömei”) hátrányai („gondjai”) a több gyermek nevelésének, látja, hogy családi munkamegosztás segíthet az öregellátásban, s vannak tapasztalatai arról, hogy könnyebb vagy nehezebb kapcsolati tőkét mozgósítani annak, akinek több testvére volt, mint annak, akinek esetleg több osztálytársa - vagy fordítva.

Ezek az általános összefüggések nemcsak azért fontosak, mert „igazságuk mértéke” jellemzi az egyes településeket, hanem azért is, mert a nagyobb településeken a lakosság nagyobb része foglalkozik iparral és kereskedelemmel, a lakosság nagyobb része tartozik az iskolázottabb réteghez, és a lakosság nagyobb része tartozik a "kevesebb gyermeket nevelő család" társadalmi csoporthoz, mint a kisebb településeken.

A nagyobb településen tehát *nemcsak azért van több középiskola*, mert abszolút számban több gyerek számára hiányozna annak elérhetősége, illetve egy négyzetkilométerre a magasabb népsűrűség következtében több gyerek jut, hanem mert a társadalmi körülmények miatt többen akarnak közülük iskolába járni. A városokban a potenciális tanulók nagyobb része válik tényleges tanulóvá, mint a falvakban. Ennek a korrelációnak a mértéke azonban változik, ami a települések és iskoláik közötti különbségekkel magyarázható.

- A nagyobb települések munkaerőpiacán gyorsabban csökken azoknak a munkahelyeknek a száma és társadalmi presztízse, amelyekhez elegendő az alacsonyabb iskolai végzettség - ez 2001-es 2011-es adatok összevetéséből is látszik. De még inkább több évtizedes távlatban - az iskolázást nem ambicionáló társadalmi csoportokhoz tartozók társadalmi tapasztalata tehát időben előre haladva egyre közelít azokéhoz, akik ambicionálják az iskolázást, így azok a város lakó társadalmi csoportok, amelyek egy adott időszakban nem preferálják

gyermekük iskoláztatását, gyorsabban változtatnak hozzáállásukon, mint a falusiak.

- A falvakban élő iskolázottabbak számára egyértelműbbek a város oktatási rendszere és a falu "oktatási rendszere" (esetenként egyetlen óvoda és egyetlen, esetleg nem is teljes általános iskola) által kínált eltérő lehetőségek, így aki ambiciózus a gyermekei taníttatására, az nagyobb valószínűséggel költözik (tehát: nem mindennapi utazással, hanem a család lakóhelyének megváltoztatásával kerülve közelebb az iskolához) egy nagyobb településre, mint azok, akik nem ennyire ambiciózusok. Ez a hatás nem feltétlenül akkor érvényesül, amikor a gyerek középiskolás korba ér, hanem, amikor olyan általános iskolát választ, ahonnan van esélye továbbtanulni.
- A képzett lakosság hamarabb elhagyja a falut, vagy legalábbis nagyobb az esélye a távozásnak, különösen annak a részének, amelyik a helyi szülői közösség informális vezetőjévé válhatna vagy falufejlesztő egyesületi elnökké, községi képviselővé válhat. A szülők nélkül, akik a helyi társadalom "erős szereplői", az oktatás "súlya" kisebb lett a falu politikai színterén más társadalmi kérdésekhez képest - életkörülmények, utcafelújítás, csatornázás, utazási lehetőségek, szociális gondoskodás „lobbistái” igényelhetnek részt a helyi erőforrásokból. Mi több, a helyileg tekintélyes személy, iskolázási érdekeltségét hamarabb teszi át a szomszéd településre, mint pl. ingatlanulajdonát, így meglévő tekintélyét - amit korábban oktatásfejlesztési irányban mozgósított, most közműfejlesztési irányban mozgósítja. Az évek előrehaladásával amúgy is ez történik, hiszen a tekintélyes személy (a falu átlagánál alacsonyabb gyerekszámúval) amúgy is rövidebb ideig érdekelt az iskolafejlesztésben, mint közműfejlesztésben - melyben akkor is érdekelt marad, ha gyerekei már felnőttek. A képviselőtestületekben az oktatási fejlesztésben kiemelkedően érdekelt aránya csökken a más fejlesztési területekben érdekelttel szemben. Ez a kisebb falvakban (városokhoz képest, sőt az előző ciklushoz képest is!) *mind kisebbé* teszi annak esélyét, hogy a helyi képviselőtestület - ugyanakkora erőforrásból - iskolabarát döntéseket hozzon - mármint abban a két évtizedben (1990-2011) amikor „ágazatok” versengtek helyi erőforrásokért. (vö.: Csizmadia, 2015)

Az a fiatal, aki városi iskolát végez - nem csak a munkaerőpiac és nem csak munkaügyi okok miatt, hanem a városi életmód és a kulturális fogyasztás vonzereje miatt is - kisebb valószínűséggel marad falun a középiskolai évek befejezése után, mint az, aki nem tanult tovább. A tanult fiú nagyobb valószínűséggel alapít családot is a városban, mint saját falujában, már csak azért is, mert városi iskolázása során nemcsak városi, hanem más falvakból származó lányokat is megismert - az ifjú pár „közös nevezője” a város, a kölcsönös garancia az apósoktól-anyósoktól való távolságra, melyről, mint motivációról a vígjátékokon kívül a 2011 és 2016-os adattárat

összekapcsolva a költözések alapján is tudunk. Tehát egy adott falusi csoport unokáinak esélye a "városba költöző csoportba" kerülésre korrelál az unokák iskolázottsági szintjével.

Tardos Róbert rámutat, hogy létezik egy környezet érzékeny értelmiségi szegmens (napról napra megjelennek a hírekben, talán nem csak anekdotikus jelleggel), akik viszont a városból a falusi természeti közegbe „menekülnek” (persze ennek megfelelő vidéki tájakra), plusz esetleg gazdasági célokkal is betelepülő külföldi népesség (főleg a Dunántúlon és az Északi Hegyvidéken – ennek mérete is ellenőrizhető azok számából, akinek születési helye, előző lakóhelye nagyváros volt. (Tardos, 2023)

Mindezek a tényezők azt jelentik, hogy nem statikus állapot, hogy a kisebb településeken a városokhoz képest kevesebb a képzett ember, hanem spontán folyamatok folyamatosan *mélyítik* a kis- és nagy települések közötti különbséget. Így amíg nem kezd telítődni az iskolázottsági szint, addig a falu és a város közötti különbség az átlagos iskolázottsági szint tekintetében mindig növekedni fog. A kötelező iskolai végzettségi szint telítődése után ezt a szerepet egy magasabb iskolai fokozat veszi át, majd telítődéskor az azonos évfolyamhoz tartozó kevésbé rangos, ritkább szakok veszik át az irányítást.

A mérés útja

Ez a folyamat – benyomásunk szerint, amit számszakilag legfeljebb néhány IPUMS adattárral, azaz külföldi népszámlálással (közülük is azokkal, amelyek regionális változókat is közreadnak, pl. az osztrák, vagy román) lehet igazolni⁴

Kis és nagy települések közötti különbség általános törvényszerűségein múlik (azaz nem a „jó szándékon” múlik) bár a kistelepülések hátrányos helyzetének mértékét nagyban befolyásolják az országok és régiók közlekedési rendszerének javuló feltételei, a fejlesztési politikák, a támogatások, az ösztöndíjak – a nemzeti és európai hatóságok döntései.

Megjegyzendő azonban, hogy az Európai Unió legnagyobb támogatási formája az agrártermékek támogatása sokak szerint (akikkel a szerző egyetért) csak növeli, mert elföldi a bajt, a versenyképtelen, iskolázást, iskolázottságot, szakértelmet, technológiai innovációt, kereskedelmi ügyességet nem igénylő helyi termelést. Kissé hasonló ez a probléma, mint amit „erőforrás átoknak” hívnak. A központi támogatás, mint a „helyi sajátosságok támogatása” kontra „változási potencialítások támogatása” alternatíva elemzésére az Európa unió „területfejlesztési stratégiája” objektíve nem alkalmas, hiszen egyidejűleg értelemszerűen csak egy van belőle, de pl. az USA-ban ahol

⁴ <https://international.ipums.org/international> Ez a Magyarországon viszonylag kevésbé használt adattár összességében több százmillió emberről tartalmaz személyes adatokat.

egymáshoz alkotmányosan hasonló államok vannak, idősorosan is komparative is összehasonlítható stratégiák tanulmányozhatók. (Mihályi, 2014)

A hátrány mértékének mérését és nemzetközi összehasonlítását rendkívül nehézé teszi, hogy történelmileg különböző településkategóriák, település-típus elnevezések alakultak ki a világ, illetve Európa különböző országaiban, ennek teljes egyesítésére sem az unió sem más nemzetközi szervezetek nem tettek kísérletet, s ezt a ténytet a nemzetközi statisztikai szervezetek is akceptálták: „Ha a tagállamok szükségesnek tartják, lehetnek további NUTS-szintjeik is.”, intézkedik a 2003-a EU rendelet.⁵

A fejlődési irányok sem egyformák, hiszen vannak országok, ahol a közigazgatási határok egyre inkább egybeesnek a társadalmi-gazdasági folyamatok által diktált határokkal, máshol viszont ezek a területi egységek a helyi vagy kormányzati elitek érdekei miatt közigazgatásilag és névlegesen külön maradnak. Erre négy példa a magyar történelemből:

- A Budapest szomszédságában kialakult iparvárosokat (Újpest, Csepel), amelyek egy Budapesthez kötődő gazdaságot és társadalmat alkotnak, 1950-ig külön tartották, hogy csökkentsék a szociáldemokrata szavazó munkásosztály jelenlétét Budapest választói körében. Tehát közel fél évszázadon át „hiába” növekedett Budapest „valósága” szakképzett munkásokkal, a jogi értelemben vett Budapesten a keresztény kispolgárság, a köztisztviselők aránya (mely eredetileg azért lett ekkora, mert egy húsz milliós ország fővárosa volt) nem változott.
- 1990 után több tucat Budapest zöld gyűrűjéhez tartozó település különálló egységet alkot. Azok a települések, ahol szinte nem folyik gazdasági tevékenység, de több százezer lakos él és jár dolgozni a fővárosba, magas adóbevételekkel és magas átlagos iskolai végzettséggel tűnnek ki, érdemben megváltoztatva, hogy mennyire „kell” korrelálnia tényleges nemzeti jövedelem termelésnek és az iskolázottságnak. Azaz, ha ezeket a zöld gyűrűs településeket, mint „atipikusakat” kivennénk, még szorosabb lenne az iparüzési adóbevétel és az iskolázottság országos korrelációja.
- A közigazgatást európai fejlesztési logikákhoz illeszkedő NUTS2 bevezetését célzó 2006-os törvényjavaslatot az akkori parlamenti ellenzék vétója miatt a parlament elutasította, majd ugyanezen erők Orbán-kormányként a 11. századi megyei struktúrát nemcsak fenntartani kívánták, hanem ezt szimbolikusan megerősítő

⁵ Different levels are needed for regional statistics depending on the purpose of these statistics at national and European level. It is appropriate to have at least three hierarchical levels of detail in the European regional NUTS classification. Member States could have further levels of NUTS details, where they consider it necessary. (REGULATION (EC) No. 1059/2003 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 26 May 2003 on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS)).

szóhasználatba is kezdtek pl. vármegye. Az ezredfordulós mikroregionális rendszert, amely 174 ipari és kereskedelmi központ köré szervezte a falvakat, 198 elemű járási rendszerré alakította át, több száz évvel ezelőtti adminisztratív és szimbolikus szempontokat helyezve előtérbe a ma élő emberek kényelmével és érdekeivel szemben. (Reinhardtne, 2012)

- Az európai és a magyar fejlődés logikája az volt, hogy ahogy egy szint tömegesedik helyi közigazgatási ügygé válik, azaz a helyi választott testületek jogává az arról való döntés, hogy az adott szintű iskolából mennyi kell és a közigazgatási egységen belül hol, mekkora felszereltséggel és költségvetéssel. Ez a 19. századtól kezdve így volt a népiskolázásra, majd az 1920-as évektől a második szintre (amit akkor polgári iskolának hívtak) nézve. (Az egész elképzelés Condorcet-ra, a francia forradalom „ahistorikus racionalitására” megy vissza, amit Eötvös még nyilvánvalóan tudott, Klebelsberg szerencsére nem.) Az 1990 és 2010 közötti fejlődés (tanácsrendszeri előzmények után) a helyi önkormányzati választási kampányokat is magában foglaló helyi oktatáspolitikázás lehetőségét a középiskolázásra is kiterjesztette. A felsőoktatás tömegesedésével a logikának abban kellett volna folytatódnia, hogy az önkormányzatok a felsőoktatás felé is kiterjesztik befolyásukat, de a centralizációs logikából 2010 után az ellenkezője következett, (az óvodák kivételével, amit akár a szociális szférához is lehet sorolni) az iskolafenntartás állami ügygé vált. Tovább rontja a statisztikai összehasonlíthatóságot, hogy maguk az iskolák, főképp a középfokú iskolák természetesen ott vannak, ahová történeti okoknál fogva alapította egy-egy püspök vagy szerzetesrend, tehát diákjaik ahhoz a településhez „adódnak hozzá” – az pedig országoként és történelmi időszakoként nagyon különböző, hogy az iskolai adatszolgáltatásból mennyire derül ki, hogy milyen arányban vannak a diákok között olyanok, akik közeli településről járnak be.

Egyetlen olyan adatforrásunk van, mely nagyon sok országban és az elmúlt több évtized vonatkozásában is tartalmaz ezt tükröző adatokat. (A „sok országban van így” érv jelentősége hazai kutatásnál is megvan, tekintettel arra, hogy nagyszerűen összehasonlíthatóak osztrák-magyar, román-magyar stb. határ menti térségek változási tendenciái az 1990-2010 közötti időszakban.) A népszámlálásokból ugyanis *mindig* elkülöníthetőek a különböző életévükben járó gyerekek, pontosan meghatározható a lakóhelyük, Magyarországon mindig, nemzetközileg gyakran a már elvégzett iskolaévek száma, mely összevethető azzal, hogy ugyanazon életkorra a gyerekek *átlagosan* hányadik osztályba jutnak el, s általában van valamiféle adat arról is, hogy a 10 évesnél idősebbek milyen iskolatípusba járnak. Hasonlóképpen minden népszámlálás tartalmaz adatokat arról, hogy a fiatal felnőttek – akik közül az iskoláskorú gyerekek szülei kikerülnek – milyen iskolai végzettségűek, s – bár országoként igen különböző módon – arról is, hogy mivel foglalkoznak, van e

munkájuk. Az adatok eme kombinációjából tehát úgy idősorosan, mind nemzetközileg összehasonlítható adatokhoz juthatunk.

Ahhoz, hogy a települési hátrányt olyan módon mutassuk ki, hogy függetlenítsük a történelmileg változó kormányzatok „elnevezés politikájától”, a városi címért lobbizó helyi elitek pártpolitikai hatékonyságától, illetve a történelmileg kialakult nemzetközi különbségektől, azt az eljárást követtük, (illetve fogjuk követni) hogy a mindenkori népszámlálás adatai alapján mechanikusan harmadoltuk el, (ötödöltük el, hetedeltük el) a településeket.

A települések elhelyezéséhez méretük, a települések igazgatási státuszának hierarchiája, az ott található értelmiségiek aránya stb. minden torzító körülmény ellenére azért vagy ordinális vagy lineáris sort képez. Nem így áll a helyzet a település regionális elhelyezkedésével, ami jellegzetes kategoriális változó. Persze a „szomszédság” átlagos minősége maga is egy hátrányfajta. A „környezet” átlagának megállapításához természetesen tudnunk kell, mely települések adataiból számoljunk átlagot.

Másképpen fogalmazva: megpróbáltunk függetlenedni, a járás, megye, régióhatároktól is. Azt reméljük, hogy a kutatás végére elmondhatjuk:

- Járásonként és kistérségenként is kiszámoltuk az átlagokat ezzel minden falura nézve két adat keletkezett, amelyek ilyen értelemben a „történelmi regionalitás”, „közelmúlt történelmi-településfejlesztés regionalitás” átlagát fogják jelenteni. Ezzel kiegyenlítettük, hogy nem tudjuk, hogy valójában a kis térségbeli vagy a járásbéli szomszéd települések alkotják-e egy-egy falu környezetét.
- A járásokat székhelyük szerint észak déli irányban, majd kelet nyugati irányban párokba szerveztük, majd ezt egy járásnyi eltolással megismételtük. Ezzel minden falura nézve további négy adat keletkezett - ezzel viszont már megyehatárokat is, sőt eurorégió határokat is tudatosan átléptünk, potenciálisan, későbbi vizsgálatokra nézve bármely jelenségre nézve, szem előtt tartva azt az alapvető magyar historiográfiai tapasztalatot, hogy amikor elkészült az 1830-as évekbeli piacközpontok és a hozzájuk tartozó kistérségek képe, a magyar történelmi megyerendszertől teljesen független lép tárult elénk. Az emberek (Kossuth nemzedéktársaiként, Táncsics nemzedéktársaiként, Jedlik Ányos nemzedéktársaiként, hogy különböző élethelyzeteket érzékeltessünk) ügyeiket intézendő kénytelenek voltak járásközpontokba, megyeszékhelyekre járni, de sem portékáik árulásának, sem a munkakeresésnek, sem az iskolakeresésnek nem jelentettek iránymutatást ezek a határok már akkor sem. (Bácskai, Nagy, 1978)
- A települések közötti autóúton mért távolság szerint kelet-nyugati és észak-déli irányban is „egyórás kistérségeket” hoztunk létre, majd ezeket félórával eltoltuk. (E mögött az a feltételezés is áll, hogy a nem autóval közlekedő ember számára rendelkezésre álló lehetőségek – tehát a helyi busz és vasútjáratok – közlekedési

időigénye ezzel arányos.) Ez esetben ugyanis a közlekedő ember „időrégióját”, „közlekedési ár régióját” próbáltuk létrehozni. Sajnos itt további becslési nehézségek adódnak, hiszen a települések közötti utak minősége közötti különbségek elképzelhetővé teszik, hogy egy húsz kilométerre lévő iskolába vinni naponta a gyereket, nagyobb autóamortizációt és nagyobb fáradtságot okoz, mint másik irányba elindulva harminc kilométert autózva.

Vannak- e számszerű eredmények?

A szokásos fordulatnál, hogy „terjedelmi okokból a számszerű tanulságok bemutatása a következő tanulmány tárgya lesz” talán figyelem felkeltőbb három részlet beidézése a készülő tanulmányból:

„A regionális fejlettség és településszerkezeti fejlettség iskolázásra gyakorolt hatását az 1910-2011 közötti adatok alapján. történeti ismereteinkkel is kombinálva egy strukturális nemzetközi hatás, egy bécsi döntés-mozzanat, és egy birodalmi hatás kombinációjaként írhatjuk le, kissé talán elkedvetlenül „a régióink sorsát magunk döntjük el” álláspont híveit. A 16. századi török előrenyomulás közhelyén túl, időben első nemzetközi hatás az volt, hogy Európa és a Török Birodalom viszonya a 16-17. században Európa centrális területeinek védelmében, a török expanziót Lengyelország felé engedte meg. Ennek Észak-kelet Magyarország és Kelet Szlovákia az útvonalába esett, ezt követte akcidentális mozzanatként, hogy a 15 éves háború hadművelési területére vonatkozó döntésből következő pusztításból következő településszerkezet-átalakulás hosszú távú hatása feljavította Dél-Kelet Magyarország iskolázási esélyeit, a 19-20 századi birodalmi szintű hatás pedig a Budapest-Bécs és Budapest-Krakkó útvonalba eső Észak-Dunántúl és Közép-Szlovákia iskolázottsági esélyeit javította fel. (Utóbbit igazolja, hogy bár a budapesti és ausztriai turisztikai kereslet újabb keletű hatását tükröző Észak-Balaton hatás ezen valamit enyhített, Észak-Dunántúl déli fele egyértelműen gyengébb képet mutat, mint az északi. Nyugat-Szlovákia adatainak (Pozsony környéket kivevő) történelmi gyengesége azt látszanak bizonyítani, hogy Közép-Szlovákiáig nem Bécs és a Cseh-Morva régió fejlettségének hatása ért el.”

„A 2001-2016-os másfél évtized több százezer a megfigyelés pillanatában 16-17 éves fiataljának létszámát, településméret szerinti eloszlását és iskolai útválasztását kombinatív tanulmányozva a kistelepülések elfogyásának közbeszédbeli morális pánikjának ellentmondva a hátrányos helyzetű kistelepülések fiataljainak aránynövekedését diagnosztizálhatjuk. Az Educatio 2018-as Mérleg számában már bemutattuk, hogy az iskolatípusok közötti választás hogyan függ össze egészen szorosan az eltartók szocioökonómiai státuszával, és ez a determináció 2011-2016-ban növekedett is. 2018-ban még csak a méret szerinti 2016-os településhierarchia iskolatípus választásra gyakorolt hatását igazoltuk, most többféle determinációt mutatunk be, és a determinatív hatás időbeni mélyülését.”

„A különféle településeken lakó, onnét elszármazó emberek sorsának determináltságával kapcsolatos számaink épp ellentétes hatást mutatnak. A középiskolázási célból kollégiumba menő, vagy gyerekük iskolázása érdekében, önmaguk felnőttkori iskolázása érdekében lakóhelyet váltó csoportok jobb középiskolához jutnak, jobb felsőoktatási intézményhez jutnak, mint azok a rétegtársaik, akik a helyi iskolakínálattal megelégednek. Történelmileg nemcsak hazai, de nemzetközi méretekben is igazolható, hogy az éppen még iskola hiányos, de már iskolát ambicionáló csoportok iskolázási eredményessége akár jobb is lehet, mint az őket követő évjáratoké, akik a frissen megalakult (átlagosan a szabadon választhatók átlagánál mindenképpen gyengébb) helyi iskolákat látogatják.”

Cikkünknek, módszertani ötleteken túl – talán az a legfontosabb tanulsága: mást tudunk meg a világról, ha az adatokat arra használjuk, hogy az életük kérdéseiben döntéseket hozó embereket próbáljuk megtalálni és leírni, mintha azokat a kategóriákat, intézményeket, területi egységeket, ahova *mások* osztották be őket. Más összefüggések igazak az adottságokat sorsként elfogadó többségre, s mások az abból kitörni akaró kisebbségre. A sorsot el nem fogadó kisebbség – településenként eltérő mértékben – aránya eltérő mértékben és eltérő ütemben változik.

A filozófiai konzekvenciák levonása nem a szerző feladata, hanem az olvasóé.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1.] Altschul, I. (2012): Linking Socioeconomic Status to the Academic Achievement of Mexican American Youth Through Parent Involvement. – Education. Journal of the Social Work and Research 3.(1):13–30.
<https://doi.org/10.5243/jsswr.2012.2>
- [2.] Andl Helga (2020): A kisiskolák és lehetőségeik. – Educatio® 29 (3):409-424.
- [3.] Bácskai V., Nagy L. (1978): Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. – Ethnographia 89 (2): 217-230. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.6>
- [4.] Blaskó Zsuzsa (2002): Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás. – Szociológiai Szemle 12. (2):3-27.
- [5.] Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. – In: Angelusz R. (ed.) A társadalmi rétegződés komponensei. Új Mandátum, Budapest.
- [6.] Bradley, R., Corwyn, R. (2002): Socioeconomic Status and Child Development. – Annual Review of Psychology 53 (1):371-399.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135233>
- [7.] Csákó Mihály (2002): ...és a doktor úr gyereke? Adalékok egyes értelmiségi kategóriák gyerekeinek felsőfokú továbbtanulásához.– Educatio® 11(2):211-226.

- [8.] Csákó Mihály (2012): Tantárgyak, osztályzatok és a családi háttér. – *Educatio*® 21(4): 535-547.
- [9.] Csehné Papp Imola (2014): A munkaerő-piaci tájékozottság és az elvárások területi differenciái.– *Educatio*® 23(2):292-304.
- [10.] Csizmadia Zoltán (2015): A kapcsolati tőke osztályszerkezeti aspektusai lokális metszetben. – *Századvég* 20. (78): 49-75.
- [11.] DiMaggio, P. (1998): Kulturális tőke és iskolai siker. – In: Róbert P. (ed.) *Társadalmi mobilitás. Új Mandátum*, Budapest.
- [12.] Elekes Gy. (2011): Roma integráció és iskolai mobilitás.– *Educatio*® 20(2): 253-257.
- [13.] Engler Á., Márkus E. (2016) : A formális és nem formális felnőttkori tanulás térségi vetületei. – *Educatio*® 25(2):170-183.
- [14.] Erdei G., Budinszki I., Tar I., Eperjesi T. (2014) : Felnőttképzés és vidékfejlesztés.– *Educatio*® 23(3): 403-414.
- [15.] Erdei G. (2016) : A tanuló régió. – *Educatio*® 25(2): 291-293.
- [16.] Eröss G. 2005 : Iskola a város szélén. Szegregáció és szimbolikus tér.– *Educatio*® 2005 14. évf. 1. sz. 208-211 o.
- [17.] Fehérvári A., Szemerszki M. (2019) : Tanulási utak a közoktatásban és a felsőoktatásban. – *Educatio*® 28(4):645-658.
<https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.1>
- [18.] Fehérvári A. (2007): A hátrányos helyzetű tanulókat oktató tanárok. *Educatio*® 16(1):125-129.
- [19.] Fehérvári A. (2011): Szerkezeti átalakulások a közoktatásban. – *Educatio*® 2011 20. évf. 4. sz. 587-594 o.
- [20.] Fehérvári A. (2013): Szakiskolások rekrutációja. – *Educatio*® 2013 22. évf. 4. sz. 516-528 o.
- [21.] Forray R. K., Híves T. (2011): A középfokú szakképzés területi alkalmazkodása. – *Educatio*® 20(3):342-358.
- [22.] Forray R. K., Híves Tamás (2013): Az iskolázottság térszerkezete, 2011 . – *Educatio*® 22(4):493-504.
- [23.] Forray R. K. (2016): A művelődési városközpontoktól a tanuló közösségeig. – *Educatio*® 25(2): 210-219.
- [24.] Forray R. K., Kozma T. (2011): Az iskola térben, időben. – *Új Mandátum*, Budapest.
- [25.] Gál Z. (2016): Egyetem és a város. – *Educatio*® 25(2):220-233.
- [26.] Garami E. (2014): Kistérségi jellemzők és az oktatás eredményessége. – *Educatio*® 23.(3): 424-437.

- [27.] Harcsa I. (2018): Népszámlálási adatállományok hasznosíthatósága a társadalmi tagolódás és egyenlőtlenségek kutatásában. – *Educatio*® 27(4): 669-677. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.4.9>
- [28.] Hegedűs R. (2016): A LeaRn index és a tanulói teljesítmény területi összefüggése. – *Educatio*® 25(2): 268-277.
- [29.] Híves T. (2005): A középfokú képzés szerkezetének változása Budapest, 1990-2003. – *Educatio*® 14(1): 165-170.
- [30.] Híves T. (2006): A hátrányos helyzet az oktatás területi kutatásában. – *Educatio*® 15(1):169-174.
- [31.] Híves T. (2016): Választások és lehetőségek - a középfokú továbbhaladás statisztikai elemzése. – *Educatio*® 25(1):111-120.
- [32.] Horváth Á., Makó Á., Széll K. (2019): Karrierút-mintázatok a szakképzés után. – *Educatio*® 28(4):683-704. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.3>
- [33.] Horváth Gy. (szerk.) (1983): Dolgozatok a területfejlesztés tudományos megalapozásának köréből - MTA Dunántúli Tudományos Intézete Közlemények 30.
- [34.] Horzsa G. (2014): Fejlesztők és fejlesztettek. – *Educatio*® 23(3):517-520.
- [35.] Hörich B., Bazsalya B. (2020): Iskolák közötti egyenlőtlenségek alakulása . – *Educatio*® 29(3):425-448.
- [36.] Hörich B. (2019): Tanulási utak a társadalmi háttér függvényében. – *Educatio*® 28(4):659-682. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.2>
- [37.] Hrubos I. (2005): Budapest - egyetemi város. – *Educatio*® 14(1):45-59.
- [38.] Hrubos I.(2023): levél MSZT Oktatásszociológiai szakosztály digitális archívuma, 20230122
- [39.] IPUMS. Harmonized international census data for social science and health research. <https://international.ipums.org/international/>
- [40.] Imre A. (2003): Kistéleplési iskolák eredményessége. – *Iskolakultúra* 13(1): 74-78.
- [41.] Imre A. (2005): A nagyvárosi iskolák kihívásai. – *Educatio*® 14(1): 200-203.
- [42.] Imre A. (2010): Tanulói és tanulási utak a 90-es években. – *Educatio*® 19(2):251-263.
- [43.] Józsa K. (2000): Az iskola és a család hatása a tanulási motivációra. – *Iskolakultúra* 10. (8): 69-82.
- [44.] Karády V. (2013): Iskolázottság, rétegződés és értelmiség: adalékok a kulturális tőke megoszlásának regionális dimenzióihoz Magyarországon a kései dualizmus korában. – *Educatio*® 22 (4): 469-492.
- [45.] Karády V. (2005): Budapest iskolaváros a magyarországi képzési piacon 1944 előtt. – *Educatio*® 14(1):95-119.

- [46.] Kiss T. (2012): Demográfiai körkép. – *Educatio*® 21(1): 24-48.
- [47.] Koltói L., Harsányi G., Kovács D., Kövesdi A., Nagybányai-Nagy O., Nyitrai E., Simon G., Smohai M., Takács N., Takács Sz. (2020): Az iskolai szülői bevonódás iskolai szintű vizsgálata megyei és regionális szinten az országos kompetenciamérés 2017-es és 2018-as adatai alapján. – *Psychologia Hungarica* 7(4):222-258.
- [48.] Kozma T. (2023): Levél. – MSZT Oktatásszociológiai szakosztály digitális archívuma, 20230123
- [49.] Kozma T. (2002): Határokon innen, határokon túl. Regionális változások az oktatásügyben, 1990-2000. – Oktatáskutató Intézet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- [50.] Kozma T. (2015): Mi lesz velük? Kisvárosok és középiskoláik. – Új Pedagógiai Szemle 65(1-2):23-29.
- [51.] Kozma T. (2016): A tanulás térformáló ereje. – *Educatio* 25(2): 161-169.
- [52.] Kozma T. és munkatársai (2015): Tanuló Régiók Magyarországon. Az elmélettől a gyakorlatig. – CHERD. Debrecen.
<http://mek.oszk.hu/14100/14182/14182.pdf>
- [53.] Kozma T., Barta Á. (2005): Budapest oktatásfejlesztési koncepciója, 1985-2000. – *Educatio*® 14(1):3-21.
- [54.] Kozma T. (2014): Vidékfejlesztés és oktatás. – *Educatio*® 23(3): 369-370.
- [55.] Kristóf Luca (2011): A magyar elit iskolázottsága. – *Educatio*® 20(3): 442-446.
- [56.] KSH (2016): Mikrocenzus 2016 – 4. Iskolázottsági adatok. Központi Statisztikai Hivatal.
https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_4.pdf
- [57.] Lakatos M. (2016): Képzettségek és foglalkozások megfeleltethetősége. – *Educatio*® 25 (1):84-99.
- [58.] Lannert J. (2009): A demográfiai folyamatok hatása a közoktatás költségvetésére. – In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.). Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért. Ecostat, Budapest.
- [59.] Liskó I. (2006): A hátrányos helyzetű tanulók iskoláztatási esélyei. – *Educatio*® 15(1): 99-129.
- [60.] Liskó I. (2006a): A szakiskolák presztízsvesztése. – *Educatio*® 15(2): 252-267.
- [61.] Máté D. (2013): A képzettség szerepe a gazdasági növekedésben ágazati megközelítésben. – *Educatio*® 22.(3): 424-432.
- [62.] Mihályi P.: Mérlegen a rendszerváltás 25 éve Közgazdasági Szemle – 2014.július-augusztus
- [63.] Molnár Gy., Csapó B. (2019) : A felsőoktatási tanulmányi alkalmasság értékelésére kidolgozott rendszer a Szegedi Tudományegyetemen: elméleti

- keretek és mérési eredmények . - *Educatio*® 28 (4): 705-717.
<https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.4>
- [64.] Nagy B. (2013): Nemek Iskolázottsága a 2011-es népszámlálás adatai tükrében. - *Educatio*® 22(4): 505-515.
- [65.] Nagy P. T. (2010): Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban. - *Iskolakultúra* 20 (7-8):84-94.
- [66.] Nagy P. T. (2011): A tudományos továbbképzés Kádár-korszakbeli társadalomtörténetéhez. - *Kultúra és közösség* 4.2(11):23-34.
- [67.] Nagy P. T. (2013): Az iskolázottság és az iskolázás: bevezetés a két megközelítés különbözőségéhez . - *Educatio*® 22(4): 529-554.
- [68.] Nagy P. T. (2014) : A tömegesedés évszázada: a történetiszociológia új lehetőségei. - *Educatio*® 23 (2):216-238.
- [69.] Nagy P. T. (2015): Vannak-e tanárok? - *Educatio*® 24(1):3-12.
<https://doi.org/10.3311/ope.121>
- [70.] Nagy P. T. (2017): Az iskolázottsági egyenlőtlenségek és a 18 év alatti népesség a 2011-2016-os időszakban. - *Educatio*® 26(4):540-556.
<https://doi.org/10.1556/2063.26.2017.4.3>
- [71.] Nagy P. T. (2022): 1944 elitjei - módszertani bevezető. - In: Virányi Péter: Út(elágazások : Magyarország 1944 - 1945 Budapest, Magyarország : MTA II. világháború története albizottság. pp. 478-510., 33 p.
- [72.] Nagy P. T. (2021): Vallásosság - történet - szociológia. - *Iskolakultúra*, Szeged.
<https://doi.org/10.14232/IQKONYV.Nagy.2021>
- [73.] Nahalka I. (2022): Közoktatás-politika 2018-2022. - *Educatio*® 31(1):14-29.
<https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.1.2>
- [74.] Németh B. (2016): A tanuló városok fejlesztésének globális és lokális perspektívái. - *Educatio*® 25(2):234-244.
- [75.] Nyilas O. (2016): Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok és a felnőttképzés: esély az integrációra? . - *Educatio*® 25(3):451-458.
- [76.] Pally K. (2019): Nemzeti kisebbségi hallgatók tanulmányi eredményessége. - *Educatio*® 28 (4):810-818. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.11>
- [77.] Papp Z. A. (2021): Roma népesség és oktatástervezés. - *Educatio*® 30(2):242-259.
- [78.] Patakfalvi-Czirják Á., Papp Z. A., Neumann E. (2018) : Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. - *Educatio*® 27(3):474-480. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.3.9>
- [79.] Péterfi P., Tózsér A. (2020): A felsőoktatásban részt vevő hallgatók földrajzi mobilitása. - *Educatio*® 29(3):487-494.
<https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.11>
- [80.] Polónyi I. (2006): A hazai szakképzés formálódása. - *Educatio*® 15(2):371-386.

- [81.] Polónyi I. (2019): Vigaszág vagy királyi út. – *Educatio*® 28(4):767-782. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.8>
- [82.] Proity P. (2020): Hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű jelentkezők a felsőoktatási felvételi eljárásban. – *Educatio*® 29(3):465-478.
- [83.] Pusztai G. (2009): A társadalmi tőke és az iskolai pályafutás. – Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- [84.] Pusztai G., Kovács K., Hegedűs R. (2019): Lemorzsolódók tegnap, ma és holnap. – *Educatio*® 28(4):737-754. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.6>
- [85.] Pusztai G. (2005): Társadalmi háttér és iskolai pályafutás. – *Educatio*® 14(3):534-552.
- [86.] Pusztai G. (2014) : Felekezeti oktatás új szerepekben. – *Educatio*® 23(1):50-66.
- [87.] Radó P. (2000): Bevezetés az oktatáspolitikai elemzésbe: romák és az iskola. – *Iskolakultúra* 11(12):65-91.
- [88.] Rechnitzer J. (2009): A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. – *Educatio*® 18(1):50-63.
- [89.] Reinhardtne Barkóczy E. (2012): Kistérségi társulások a közoktatásban. – *Iskolakultúra* 22(6):96-112.
- [90.] Róbert P.(2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? – *Educatio* 9(1):79-94).
- [91.] Stark, R., Bainbridge, W.B. (1985): The future of religion : secularization, revival and cult formation. – University of California Press, Berkeley. <https://doi.org/10.1525/9780520341340>
- [92.] Süi-Zakar I., Lenkey G. (2014): A vidék, mint földrajzi periféria és az oktatás, mint kitörési pont . – *Educatio*® 23(3):371-383.
- [93.] Székelyi M., Solymosi Zs. (1994): Vállalkozói vagy alkalmazotti mentalitás. – *Szociológiai Szemle* 3(4):43-60.
- [94.] Széll K., Tóth G. Cs. (2021): Az oktatási részvétel előrejelzése. Demográfiai folyamatok és oktatáspolitikai beavatkozások. – *Educatio*® 30(2):206-225. <https://doi.org/10.1556/2063.30.2021.2.3>
- [95.] Szemerszki M. (2018): Lemorzsolódási adatok és módszertani megfontolások. – In: Pusztai G., Szigeti F. (eds.): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- [96.] Szemerszki M. (2006) : Hallgatók a tömegesedés időszakában . – *Educatio* 15(4):736-752.
- [97.] Társadalmi rétegződés Magyarországon (2007): elméletek és eredmények: Kapitány Balázs beszélgetése Karácsony Gergellyel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel. – *Századvég* 12 (44): 165-192.
- [98.] Teperics Károly ; Dorogi Zoltán 2014 : Az egyetemek gazdasági és regionális hatásai . – *Educatio*®2014 23. évf. 3. sz. 451-461 o.

- [99.] Teperics Károly ; Szilágyiné Czimre Klára ; Márton Sándor 2016 : A tanuló városok és régiók területi megjelenése és társadalmi-gazdasági mutatókkal való kapcsolata Magyarországon . – *Educatio*®2016 25. évf. 2. sz. 245-259 o.
- [100.] Tőkés T. (2014): Helyi akciók és vidékfejlesztés. – *Educatio*® 23(3):520-523.
- [101.] Török B. (2005): Óvodák és szülők. – *Educatio*® 14(4):787-804.
- [102.] Trócsányi A., Pirisi G., Makkai B. (2014): A szellemi tőke szerepe a várossá nyilvánításokban . – *Educatio*® 23(3)438-450.
- [103.] Ugrai J. (2022): Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcseleit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalom földrajzi tanulsága. – *Tér és társadalom* 36(1):40-58., 19. <https://doi.org/10.17649/TET.36.1.3381>
- [104.] White K. R. (1982): The Relation between Socioeconomic Status and Academic Achievement. – *Psychological Bulletin* 91(3):461-481. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.91.3.461>

Absztrakt. A tanulmány három probléma megoldására tesz módszertani javaslatot.

1. Hogyan lehet bemutatni együttesen a társadalom foglalkozási szerkezete és térszerkezete által okozott hátrányokat?
2. Hogyan lehet a területi differenciációhoz túl kicsi, pl. csak ezres nagyságrendű közvélemény kutatási adatokat) mégiscsak területi jelleggel használni
3. Lehetséges-e a kvantitatív adatokat (mintegy kvalitatív megfigyeléseknek megfelelő proxiként) versengő kvalitatív hipotézisek statisztikai igazolására használni.

Az egyik alapvető megoldás indikátorok kialakítása a másik pedig a népszámlálás személysoros elemeinek maradéktalan kihasználása, azaz a születési hely, a korábbi lakóhely, az iskolába járás helye elemzése - kombinálva egyfelől a gyerekek iskolaválasztására vonatkozó népszámlálási adatokkal, másfelől a család szociodemográfiai adataival. A településszerkezetből más jellegű általános iskolai és más jellegű középiskolai hátrányok következnek. Az általános iskoláskorú népesség iskolai hátrányait a kistelepülés helyzetének és a kistelepülésen belüli helyzetnek az elemzésével mérhetjük. A középiskolás korú népesség iskolai hátrányait viszont a falvak és a városok közötti különbséggel magyarázhatjuk. Az adatok arra utalnak, hogy akár csak a rétegek közötti esélykülönbségek, úgy a települések közötti esélykülönbségek is nőnek – a városok esélyelőnyének növekedése megállíthatatlan. Ugyanakkor az az individuális stratégiák – például a falvakból való elköltözés, érdemi esélyjavulást biztosít.

Borbély-Pecze: Digital career guidance in Hungary

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.169-180>

169

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING DIGITAL CAREER GUIDANCE IN HUNGARY. CURRENT SITUATION AND ACTION POINTS [A DIGITÁLIS PÁLYAORIENTÁCIÓ FEJLESZTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI MAGYARORSZÁGON. JELENLEGI HELYZET ÉS CSELEKVÉSI PONTOK]

TIBOR BORS BORBÉLY-PECZE^{1*}, MIKLÓS KENDERFI², IDA FAZAKAS³, GYÖRGYI LESÓ, TAJTINÉ⁴¹ *John Wesley Theological College (WJLF)*² *Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE)*³ *Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE)*⁴ *Eszterházy Károly Catholic University (EKKE)***corresponding author*borsborbely@gmail.com

Abstract. Digitalisation is a process that is transforming the framework of social and economic coexistence, and career development professionals must also be part of it. At the same time, the digital readiness and culture of individual European countries differ. The coronavirus crisis that started in 2020 has forced all of us to adapt to this digital challenge. In this article, we present the changes in Hungary and make recommendations for the possible directions of national development.

Keywords: digital pedagogy and society, career guidance/development, career education, Hungary

Digitalisation, regionalism and career development

The world is moving from the information society to the digital age. Part of this great transformation is the transformation of career development services. The careers guidance professional, the user and the state/province in charge of designing and managing services are all being forced to adapt at the same time. 'The process of evolution derived from the information society through the intensive use of technologies and digital media where the internet positions itself as the information tool itself and whose decentralized set of networks form a union in access and transmission collaborative learning' (Sandulescu Budea, 2021).

At the same time, the level of digital development, including the level of technology use, varies between countries and societies. It is also true to say that never before in human history has it been possible to catch up so quickly, in terms of technology adoption. On the other hand, there are additional requirements for catching up; i) human behavioural patterns and ii) the geographical opportunities (Pounds, 1997) of individual countries give different results in global competitiveness, even at nearly the same level of technology. The

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1 2(2): 169-180.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

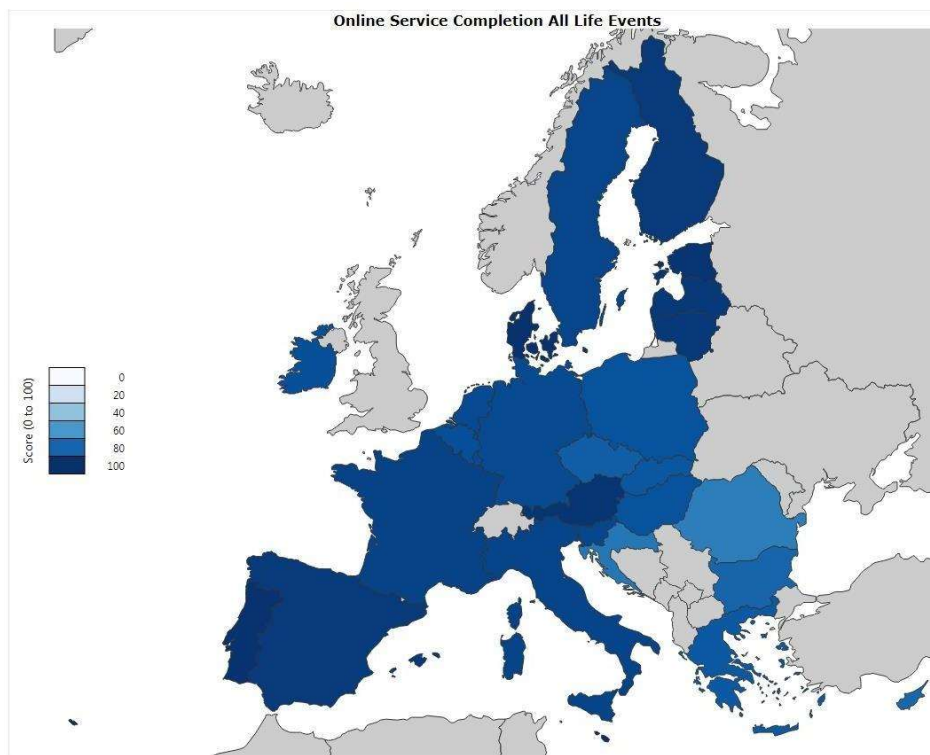
[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

technology (in civilian life at least), no longer CoCom (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) listed, is available to all countries, although the use of it with sufficient efficiency is a more complex issue. Both the professional using the technology and the citizen who wants to use the service play a crucial part in the efficient use. It is exactly this complexity that is taken into account by the European Union's DESI Index (The Digital Economy and Society Index).

1. *map.* Online Service Completion All Life Events* / Completed Online Services for all life events]

(EC, 2020)

Definition: Share of the steps in a Public Service life event that can be completed online (Online availability sub-indicator for User centricity of the eGovernment benchmark).

Over the last decade, the European Union and a significant number of EU Member States have been at a strategic competitive disadvantage in this area, which they are striving to make up for in the current and next decade (EC, 2021). The DESI measures the digital maturity of Member States and shows that there are also significant differences between Member States.

1. táblázat. DESI composite index in the Nordic countries and Hungary 2020 (Source: EC, 2020)

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1 2(2): 169-180.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

HU	86.8
FI	95.8
DK	98.6
SE	91.8

In this article, we use the broad definition of digital education/pedagogy given by Lengsfeld (2019) as a starting point to define the situation of digital career guidance in Hungary and possible future directions for its development. Our situation assessment presented here is based on a combined evaluation of survey and interviews conducted in 2020 (Tajtiné Lesó, Borbély-Pecze, Juhász, & Kenderfi, 2020), which were carried out within the framework of the Career Guidance Section of the Hungarian Pedagogical Society. In the article, we use the Scandinavian experiences and the results of our own domestic studies to analyse the situation of digital career guidance and career counselling in Hungary.

In a comprehensive understanding, “digital education” refers to the formation of a person in the sense of a comprehensive and holistic spiritual, physical, social and cultural development into a reflected personality who is aware of all facets of his or her being as a human being in a digital world and is able to draw conclusions for the shaping of his or her life in the digital age based on this (Lengsfeld, 2019).

The digitalisation of the learning process results in breaking down the system of traditional education and the walls of the ‘brick and mortar’ school building. We are witnessing a similar revolution in school career guidance/education and adult career counselling. Previous models based on the role of the expert career counsellor are being disintegrated all over the world and replaced by counselling activities based on online/digital cooperative and collaborative techniques. Kettunen, Vuorinen, & Sampson (2015), Kettunen (2017a) have directly suggested that the former supply-driven conceptions of career guidance should be replaced by demand-driven formulae.

Digitalisation in Hungary

It only makes sense to talk about career guidance through digital channels or the role of social media in guidance practice when the digital space of a society is mature enough to make it possible for new digital solutions to replace face-to-face and traditional telephone channels. During the COVID-19 pandemic, this adaptation, or lack thereof, was observed worldwide (Cedefop, European Commission, ETF, ICCDPP, ILO, OECD, & UNESCO, 2020).

This means both physical access, digital literacy levels, content consumed and created since Web 2.0, and the channels and platforms used for digital timing. Kettunen's observation was made in a country where 4.92 million individuals were already using the internet in 2018, and where the coverage in 2020 was 93.7%. Given that the country's total population is 5.5 million, non-internet users may even be contacted individually by Finnish counsellors, social and educational services. In Hungary, only 59% of the population were

Borbély-Pecze: Digital career guidance in Hungary

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.169-180>

172

regular internet users in 2011, and in 2018 the figure was still only 75% (Hungarian Central Statistical Office, HCSO, 2020) for the population aged 16-74. A Hungarian person aged 16 or over spent an average of 3.8 hours online per day in 2018, and the proportion of Hungarians aged 50 and over who used the internet at least once a month was 63% (NMIA, 2019; Klenovszki, 2020). The most frequently used social applications are Facebook, YouTube, Google+ [until 2019] and Instagram.

To understand the experience of being digital and the use of social media, it is also necessary to look at the issue of confusing concepts in digital literacy. 'The term information proficiency has become rooted in Hungarian practice as information literacy, which is commendable, but less emphasis is placed on its connection with literacy. In contrast, the concept of Media and Information Literacy

(MIL) was born and UNESCO is promoting its dissemination as a tool for empowerment, i.e., for developing, strengthening and expanding the individual's capacity for self-management' (Koltay, 2018). For example, the oldest Hungarian population is practically excluded from the digital and social media landscape to this day.

Hungary has had a Digital Education Strategy (DES) since 2016, which includes the need for digital career orientation. The strategy also lists the need to develop career guidance websites, strengthen career awareness and oppose early school selection.

In 2020 and 2021, the limitations of COVID-19 and the impossibility of face-to-face meetings provided an opportunity to examine the implementation of digital education and digital strategies in other areas (e.g., public administration) from the point of view of the digital availability of career guidance and career counselling. The Hungarian research presented in this article is composed of an on-line survey of practicing counsellors (Tajtiné Lesó, Borbély-Pecze, Juhász, & Kenderfi, 2020) and additional interviews with counsellors which were conducted in the first phase of the pandemic.

How counsellors work during a pandemic

In Hungary, a state of emergency has been declared at the first time (and still in force until the Spring of 2022) from 11 March to 17 June 2020 due to the epidemic situation. The restrictions imposed during the emergency have seriously affected not only schools, but also the feasibility of human services related to the various career guidance activities. Using its limited, voluntary-based, resources, the Career Guidance Section of the Hungarian Pedagogical Society conducted a survey among colleagues who work in career guidance and/or career counselling and career information roles in Hungary (Tajtiné Lesó, Borbély-Pecze, Juhász, & Kenderfi, 2020).

The research focused on the coping strategies of these professionals, their infrastructural provision and the transformation of personal (individual, group) forms of counselling. As there is no statistical data available at national level on the number and type of organisations that provide career guidance and the number of professionals involved, our research could

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1 2(2): 169-180.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

unfortunately not be representative, but our data based on the questionnaire and additional interviews showed that the change was dramatic. Our research was exploratory and revealed more serious problems than expected in the field of guidance. From reliable career information to tools and capacity building of available counsellors, we found a number of gaps.

Our first survey was conducted between 23 April and 10 July 2020, using an online questionnaire and a complementary interview survey. 106 career counsellors responded to the online questionnaire, which was followed by 11 additional interviews. Due to gaps in the counsellor population, we were mainly able to work with the responses of those who are members of the Hungarian Pedagogical Society or are affiliated with the Society, so we could only use the snowball sampling method. The interviews were conducted with colleagues who work in different types of institutions and were familiar with their characteristics.

The responses from 15 types of institutions were grouped and analysed according to the sectoral classification of the institutions. A third of the respondents work in public education, a fifth in vocational education and training, and the remainder - 13-16 per sector - were roughly equally divided between those working in the employment sector, adult education/adult counselling, and the civil or ecclesiastical sector. We were not able to reach higher education counsellors or the social sector (only one of them), probably because these sectors did not provide this type of counselling during the quarantine. This is supported by an interview with a counsellor working in childcare: in the social sector, 'career guidance was not the main task during the emergency'.

The target group was an important element for our research, as the presence and cooperation of parents is essential in counselling work at a certain age, and the questions and decision situations that arise during counselling are often age specific. In terms of the nature of the clientele, almost half of the respondents deal exclusively with school age (primary and secondary school), one third exclusively with adults, and 21 respondents deal with both age groups.

Client retention

One of the basic questions of our study was to what extent and in what form counselling continued during the period of social distancing, to what extent tele- and e- counselling was used and what percentage of counsellors were able to retain their clients (Figure 1).

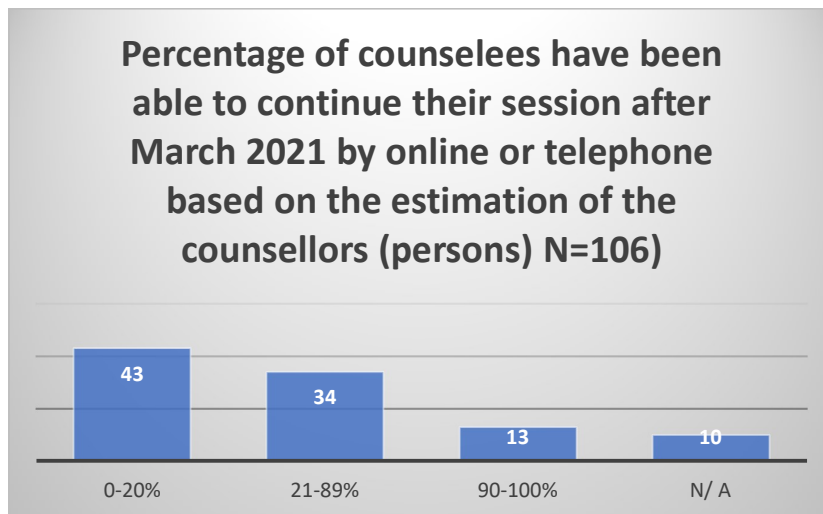

FIGURE 1. Percentage of clients retained during the COVID-19 period

(Source: authors' own editing)

It is clear from the responses received and from the interviews that the loss of clients is significant, as the majority of counsellors have not been able to maintain contact with the majority of their clients. As digital education did not reach all schoolchildren, this was even more the case for quarantine counselling. Contact with the majority of young people was lost: two thirds of the counsellors working with school children were able to continue advising less than a quarter of the pupils.

Among the reasons for the dropout from counselling, we found the lack of adequate internet and IT tools available to those seeking advice, which is one of the characteristics of the existing digital divide, the lack of a well-developed methodology and tools for e-counselling, and the reluctance of the clients to take part in counselling not face-to-face.

The lack of tools and infrastructure for guidance counsellors, who mainly work with young people and students, was typical, but we should also mention the lack of uniform, updated online career information systems, which are essential for e-counselling, and the unavailability of online, updated, validated self-assessment procedures, which would form the basis of e-counselling. Fresh, up-to-date information and validated self-assessment procedures were mostly only available through paid platforms, which were not funded by the providers in most sectors.

ICT tools and skills of counsellors and advice seekers

The acquisition and installation of ICT tools and software has created challenges on both sides, for both counsellors and clients. Inadequate IT conditions not only hindered the establishment of the relationship, but also played an important role in its quality.

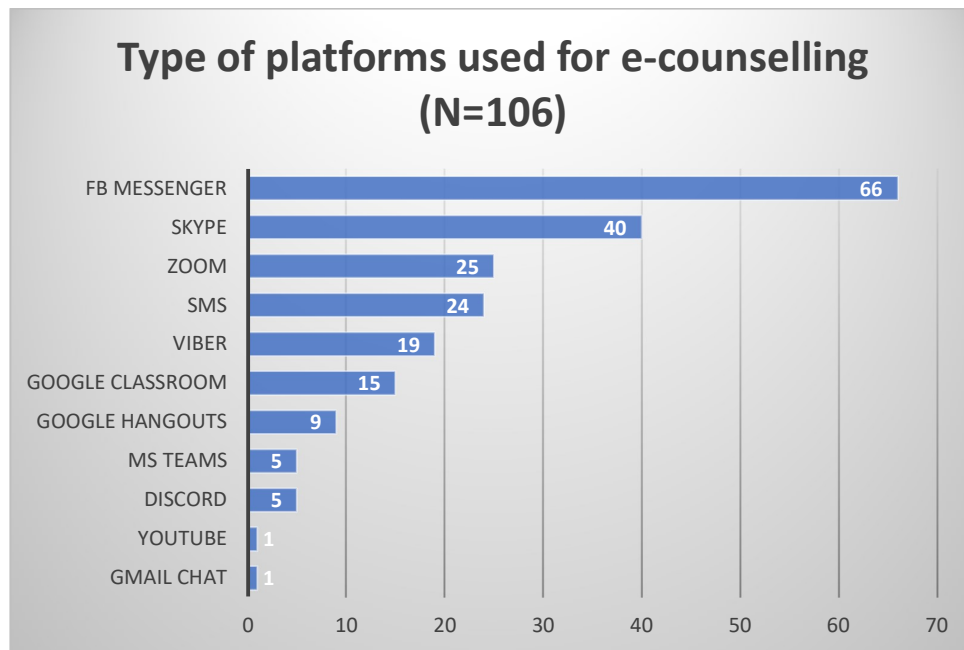

Contrary to official statistics, the responses also suggest that internet coverage for the general public is not almost complete: a quarter of the counsellors surveyed said that a large proportion of their clients had problems with this. The text responses also show that, in addition to the availability of access, the quality of the connection can be a problem, for example, video connection was not always available for applications that could use it. Many of the counsellors indicated as a fundamental problem of “quarantine counselling” that the counsellors do not have the right equipment or, if they do have it, they are unable to use the tools. Clients living in extreme poverty could at best be contacted by telephone.

In the case of counsellors, there are remarkable correlations when looking at tools provided by the employers by sector. The two extremes are represented by the ecclesiastical/civil sector and public education: while in the former all respondents, only half of the respondents in the latter clearly indicated that they had been provided with the necessary equipment and software. A quarter of all the counsellors we interviewed felt that their employer lacked help in this area. We know of few cases where the employer has covered the cost of home use or installed paid applications on the computers. Several problems were reported such as having to upgrade tools and pay for phone calls at their own expense. The use of personal devices was not only a financial burden: as will be discussed later, it inevitably led to a mix of private life and counselling, contrary to the basic principles of counselling.

Platforms of counselling and their use

The frequency with which digital platforms are used and the way they are used also indirectly responded to how the different content of distance and digital counselling is interpreted by counsellors (Figure 2).

2. FIGURE 2: Platforms used for online advice and counselling

Email and telephone were identified as the most commonly used platforms, ideally providing formal, rather than private, contact. However, the interviews revealed that this was not the case for counselling colleagues working in public education institutions, who, in the absence of an office phone, had to make their private mobile phone number public in order to be contacted.

The lack of data protection was mentioned as a problem by many when using the platforms (mixing up personal and professional identities of the counsellors), which is an important element because counsellors have to comply not only with the GDPR but also with their own institutional data privacy policies. Respondents were unanimous in their lack of a centrally operated and continuously updated career information platform that would cover all types of training.

Other methods used

We asked counsellors what methods they used when they were unable to provide remote advice to their clients. There is also a significant number of those who developed or further developed some kind of digital methodological 'toolkit', with half of the respondents who have created online career guidance games, career guidance videos or other information materials that could be accessed and used even on a smartphone. Several of them stressed that they had used tasks and materials they had invented and developed themselves, independently, based on innovative ideas. After aggregating the materials described, it

became apparent that many of the digital materials were on similar topics and with similar content, which may indicate a lack of coordination and cooperation, as well as a lack of professional workshops (even within the workplace).

Positive experiences of forced transition were also reported, with many mentioning that it was easy to switch to digital methods with young people, and that some adult clients and parents benefited from flexibility in time and location. Many respondents were positive about the cooperation of the counsellors, the helpfulness of their colleagues, the fact that they were forced to look for creative solutions, produce their own games and online exercises. Many have made career guidance tools available online, which were previously only available in person. Others see the possibility of moving some elements of group counselling, such as the job-search club, into closed Facebook groups.

Among the factors that make e-counselling difficult and impossible, respondents highlighted the lack of a maintained national career guidance portal available 24/7, in addition to technical difficulties (installation and use of machines, software and apps). Three National Career Guidance Portals have already been created in the 2007-2021 EU programming periods but they were characterised by continuous rewriting instead of being operational.

Summary

The quarantine of institutions, the rapid depopulation of schools, universities, chambers and most workplaces due to the coronavirus has also put the Hungarian career guidance and counselling profession in an extraordinary situation. Similarly, to public education, vocational training and the employment services, career guidance and counselling are essentially based on personal presence although they have been digitally prepared for decades. Our main findings were in line with the key outcomes of the international reports, as a Russian guidance researcher explained; 'All attempts to do what they did before, only remotely, look home-grown and artisanal.' (Cedefop, European Commission, ETF, ICCDPP, ILO, OECD, & UNESCO (2020 p. 39.)

According to our survey, during the lockdown most counsellors lost most of their clients, many all of them. The loss was very significant, and in addition to the natural difficulties of the new approach, the fact that education during the emergency was focused on delivering the curriculum, with no energy or attention devoted to anything else, contributed to this. The missing digital tools, software, and sometimes telephones that enable classical tele-advice, can be replaced by rapid investment in infrastructure although respondents were very sceptical about the scale of government investment in education and human development. In addition to the provision of equipment, it would be important that counsellors should not have to bear the operating costs of teleconsulting, and that they should be provided with training and ongoing assistance in the use of tools and software.

The further development of the methodology of digital counselling and career guidance deserves more attention than hardware and technical platforms, and this is more time-consuming than replacing hardware. It seems essential to develop a truly comprehensive, maintained and publicly available National Career Guidance Portal for distance guidance, remote support and digital guidance in general.

There is a serious lack of a professional protocol that defines career guidance and its subsystems (career guidance/pedagogy, career counselling, career information) from a quality assurance perspective in a sector-neutral way, which can be used in the context of distance guidance, and which is accepted and applied in practice by the Ministry of Human Resources and the Ministry of Innovation and Technology, as the ministries currently responsible for education, along the same conceptual framework. In the absence of this, the system is a mixture of a few minutes of information, e-mail replies and several hours of counselling over several meetings. It is unclear which organisation provides which service and where the advice seeker receives what, often with wide variations within the same type of institution.

Hungary is still in its infancy in terms of the development of digital career guidance and counselling content and, in particular, the services associated with it, and the change in the attitudes of professionals (Borbély-Pecze, 2020). However, the nature and speed of the digital revolution means that this change is imminent and, once it is underway, it is likely to happen very quickly. Changes in the use of technology simply mean that the needs of citizens and advice seekers - generally in relation to public services, education and social policy - have changed/are changing. Modern web-based communication solutions are alienating and separating the counsellor, who communicates from the expert role of the supply chain manager, from the advice seeker. For example, they choose careers based on the opinions and examples of YouTube influencers and Instagram stars. It is becoming increasingly difficult to maintain counsellor-advice seeker, teacher-student relationships where asynchronous solutions via landline phone, email appointments and voicemail remain the basis of communication, or where online, personalised career information, career guidance solutions built in LMS, learning materials are not available alongside online questionnaires.

On the other hand, digital solutions threaten and destroy the personal space and privacy of career guidance teachers and counsellors in unprecedented ways. Think of the impact of a simple Facebook post or Instagram entry. Taking possession of new concepts such as those proposed by Kettunen (2017b) seems essential in the coming decade. Technological lockdown does not seem to be a viable escape route. It is no coincidence that in the last decade, the development of digital literacy for career guidance teachers and counsellors, the definition and development of digital competences beyond the professional and vocational level, has been so much emphasised in the international literature and in the training of career guidance counsellors in many Nordic countries.

REFERENCES

- [1.] Borbély-Pecze, T. B. (2020): Digitális pályatanácsadás: second life, avagy mégsem az? [Digital career guidance: second life, or is it not?]. – *Opus et Educatio*, 7(3): 193-202. <http://dx.doi.org/10.3311/ope.388>
- [2.] Cedefop, European Commission, ETF, ICCDPP, ILO, OECD, UNESCO (2020): Career guidance policy and practice in the pandemic: Results of a joint international survey - June to August 2020. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://doi.org/10.2801/318103>
- [3.] European Commission. (2020): The Digital Economy and Society Index (DESI) 2020. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi>
- [4.] European Commission. (2021): Europe's Digital Decade: digital targets for 2030. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en
- [5.] Government of Hungary. (2016): Digital Education Strategy of Hungary (DES). <https://digitalisjoletprogram.hu/files/0a/6b/0a6bfcd72ccbf12c909b329149ae2537.pdf>
- [6.] Hungarian Central Statistical Office. (2020): Digital Economy 2020. '(Digital Economy Hungary) <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ikt/2020/02/index.html>
- [7.] Kettunen, J. (2017a): The rise of social media use in career guidance. [The increasing use of social media in career guidance. Conference blog] epale.ec.europa.eu/nl/node/38961
- [8.] Kettunen, J. (2017b). Career practitioners' conceptions of social media and competency for social media in career services, PhD. dissertation. University Jyväskylä, Jyväskylä.
- [9.] Kettunen, J., Vuorinen, R., Sampson, J. P. (2015): Practitioners' Experiences of Social Media in Career Services. – *The Career Development Quarterly* 63(3): 268-282. <https://doi.org/10.1002/cdq.12018>
- [10.] Klenovszki J. (2020): 87% internetező hazánkban. [87% internet users in our country]. – NRC hírek, május 5. <https://nrc.hu/news/internetpenetracio-2/>
- [11.] Koltay T. (2018): Az információs műveltség szemléletének változásai. [Changing attitudes to information literacy]. – *Könyvtári Figyelő* 64(2):219-228.
- [12.] Lengsfeld, J. (2019): Digital Era Framework. DN-DNB: 1178463370
- [13.] NMHH [National Media and Infocommunications Authority] (2019): Lakossági internethasználat: online piackutatás. 2018. [Residential Internet usage: online market research 2018.] http://nmhh.hu/dokumentum/202180/lakossagi_internethasznalat_2018.pdf
- [14.] National Office of Vocational Education and Training and Adult Learning (NOVETAL) Euroguidance Hungary. (2016): Euroguidance Career Guidance Award 2016. [Euroguidance Career Counselling Award 2016: Good Practices in Hungary]Budapest.

Borbély-Pecze: Digital career guidance in Hungary

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.169-180>

180

- [15.] National Office of Vocational Education and Training and Adult Learning (NOVETAL) Euroguidance Hungary. (2018): Euroguidance Career Guidance Award 2018: good practices in Hungary. [Euroguidance Career Counselling Award 2018: Good Practices in Hungary] Budapest.
- [16.] Pounds, N. J. G. (1997): Európa történeti földrajza [Historical geography of Europe]. Osiris Kiadó, Budapest.
- [17.] Sandulescu Budea, A. M. (2021). An Approximation in the Study of Communication Research: Digital Evolution and the Study of This Subject in Spanish Academic Journals. In: Del Pino, A. D., Lloret Romero, N. (Eds.). Improving University Reputation Through Academic Digital Branding (pp. 284-300). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-4930-8.ch016>
- [18.] Tajtiné Lesó, Gy., Borbély-Pecze, T. B., Juhász, Á., Kenderfi, M. (2020): „Karantén-tanácsadók”. Hazai pályaaorientáció, pályaaedukáció a karantén alatt a tanácsadók szemszögéből. [“Quarantine counsellors”: national career guidance, career education during quarantine from the perspective of counsellors. – Új Pedagógiai Szemle 70(5-6): 39-58. https://epa.oszk.hu/00000/00035/00199/pdf/EPA00035_upsz_2020_05-06_039-058.pdf

Absztrakt. A digitalizáció olyan folyamat, amely átalakítja a társadalmi és gazdasági együttélés kereteit, és ennek a karrierfejlesztési szakembereknek is részesei kell, hogy legyenek. Ugyanakkor az egyes európai országok digitális felkészültsége és kultúrája eltérő. A 2020-ban kezdődött koronavírusválság mindannyiunkat arra kényszerített, hogy alkalmazkodjunk ehhez a digitális kihíváshoz. Ebben a cikkben bemutatjuk a magyarországi változásokat, és javaslatokat teszünk a nemzeti fejlődés lehetséges irányaira.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1 2(2): 169-180.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

181

**75 – 15. EGY RENDHAGYÓ ÉVFORDULÓS PÁRBESZÉD.
EGY RACIONÁLISAN HÍVÓ ATEISTA ÉS EGY TEOLÓGUS
DOKTORJELÖLT KÉPZELETBELI ESZMECSERÉJE**

**[75 – 15. AN UNUSUAL ANNIVERSARY DIALOGUE.
AN IMAGINARY EXCHANGE BETWEEN A RATIONAL
ATHEIST AND A DOCTORAL CANDIDATE IN
THEOLOGY]**

BUKOVICS ISTVÁN* – BARNA ISTVÁN

Wesley János Lelkészképző Főiskola

**Levelező szerző [Corresponding author]
bukovicsistvan@wjlf.hu*

Preamble. The thesis entitled “The Paradigmatic Theory of Natural and Civilization Catastrophes”, whose guiding principle is the interaction of risk systems, covers three research problem areas. The logical (nonprobabilistic) risk theory of unique, isolated events deals with those risk systems that preserve their identity during their interaction with their environment, i.e. their state can be treated as an independent variable, the rules determining their state change - in other words, the logical structure of the systems - remain unchanged.

A cellular automaton model of self-identical tessellation security risk systems deals with weakly interacting risk systems. These are characterized by the fact that the states of the risk systems depend on each other's states according to specific rules, but they preserve their identity, the rules determining their change of state are unchanged.

Logical conflict theory forms the study of risk systems in strong interaction – in conflict. These are the risk systems that may lose their identity during their interaction, become other systems, and in general, their state change and behavior can be derived from the logical structure of the conflict situations that are tolerated to some extent in a specific technical sense of the word.

Keywords: security, implausibility risk theory, fault tree, cellular automaton, logical conflict theory, paradigm.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.
A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei
[Scientific Journal of John Wesley Theological College]
<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

182

Bevezető

Kedves István!

Kettős jubileumod alkalmával és engedelmeddel fel szeretnék köszönteni.

Engedelmedre azért van szükségem, mert elgondolásaim szerint meglehetősen rendhagyó laudálást tervezek. Olyasmit, amelyben - alkalmasint meglehetősen szokatlan módon - neked is aktív részt szánok. Ez nyilván megvalósíthatatlan a hozzájárulásod (értsd: tőled eredő hozzáadott érték) nélkül.

Ezért kell az engedelmed.

Idén - életedben először - hetvenöt éves vagy, ugyanakkor akadémiai doktori értekezésed a tizenötödik életébe lép. A két határozó (a 75 és a 15) kapcsolatát - érdekes módon - a címben szereplő kötőjel szimbolizálja, amelyet némi eredetieskedéssel matematikai mínusz-jelnek olvasva interpretálnék:

Az a 15 év, bár életkorodban pozitív, hiszen ennyit öregedtél, szemléletedben viszont negatív, hiszen (és hiszem) ennyit fiatalodtál. Így olvasatomban a cím: „Bukovics 75 mínusz 15”. De az is lehet, hogy:

„Bukovics 75 plusz 15”

Ha most sikerült szakmai énedet megmosolyogtatnom azzal, hogy így interpretálok én matematikai fogalmakat, akkor jó útra léptem. Ugyanis disszertációd arra sarkall, hogy a benne fenemód absztrakt és olykor csak óhajtva sejtett tartalmaktól (meg) szenvedve, megerősítsen abban a meggyőződésemben, miszerint az elméleti matematika gyakorlati haszna csak (és talán csakis) az (úgynevezett „jó”) interpretáción múlik. Ez egyfajta szerény parafrázisa akarna lenni az általad oly intenzíven hangoztatott-idézett „semmi sem annyira gyakorlati, mint egy jó elmélet” Boltzmanni mondásának.

Ha nem akarok (és nem akarok) ennek bon mot szintjére süllyedni, és nem tudom (felkészültségem hiányosságai okán) racionális - matematikai tényállításokat morálisan interpretálni, kénytelen vagyok a segítségedet kérni.

Mert persze erről van szó: Mi a morális hozadéka a racionális művednek. Kérlek, segíts!

A tortán a gyertyát az ünnepelt fújja el.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

183

Párbeszédre fel!

Mostantól tehát próbáljunk dolgozni.

Barna István: Tanártársaim munkásságát általában kellő tiszteletteljes távolságtartással igyekszem követni, ámde amikor a Neten az ellenségeid a „teológus tűzoltó” jelzővel akarnak karakter gyilkolni és munkádat „matematikai halandzsának” minősítik, akkor – úgy is, mint barátod – úgy is, mint munkáltatód, úgy érzem, jobban kell odafigyelnem. Mond, tehát kérlek, honnan ez a vádaskodás? Tudsz erről valamit?

Bukovics István: Azzal, hogy munkáltatómtól és barátomtól megkülönböztetett figyelmet kapok, rosszakaróm máris „lábon lőtte magát”. Nyilván nem ez volt a célja.

Ami a „matematikai halandzsát” illeti, egy a disszertációból kiragadott mondatról van szó az alábbi blogbejegyzés részletében. (Az Interneten könnyedén visszakereshető, amíg el nem távolítják.)

„Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az ily módon bevezetett taxonómia az indikátor-relációból származtatott Galois-hálóra vonatkozik, más szóval, hogy egy szünkategorematikus rendszer taxonómiát, röviden Galois-taxonómiát definiáltunk (részlet Bukovics Istvánnak a Nemzeti Közsolgálati Egyetem Doktori Iskolája vezetőjének MTA doktori értekezéséből)”.

„Az Átlátszó Oktatás nemrég feltárta Prof. Dr. Bukovics István tábormok úr tudományos karrierjének néhány érdekes állomását. Az NKE honlapján találtam meg Bukovics tábormok MTA doktori disszertációját. A disszertáció matematikai jellegű. Bukovics tűzvédelmi karakterű publikációin kívül a bibliográfiában semmi sem utal arra, hogy a tábormok úr valaha is komolyan foglalkozott volna tudománnyal, illetve, hogy az MTA doktori címet Gorcsev Iván Nobel-díjánál jelentősebb szellemi erőfeszítés útján szerezte volna meg.”

A vicces az, hogy a szellemes mondatot az írta, akinek a tollából a következő sorok erednek:

„a polinomiálisan növekedő csoportok pontosan a virtuálisan nilpotensek, hihetetlen mélységek vannak a h-principle vagy a pozitív skalárgörbületű sokaságok leírása mögött.”

Igaz ugyan, hogy szerzőnk - aki briliáns, külföldön élő matematikus - ezt egy honi népszerűsítő lapban írta, de hozzátette, hogy „ilyet az ember egy népszerűsítő lapban nem ír le.”

Azzal, hogy leírta, az „én most hazudok” antinómiáját produkálta, ami engem felettébb szórakoztat. Ámde ilyet az ember egy akadémiai doktori értekezésben

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

184

mégsem írhat le, mert félok, hogy esetleg egy matematikus opponens negatívan értékelné.

Rövid válaszom a kérdéssre: Az „argumetatio ad hominem” jól ismert retorikai eszköz, lejáratásra kiváló, gratulálok.

Ba.I.: Tökéletes. Hogyan értékeled az ugyancsak ebben a kontextusban fellelhető „teológus tűzoltó” kifejezést.

B.I.: Ez emlékeztet a „tűzoltómunka” köznyelvi pejoratív konnotációjára, amelyben a kapkodó, slendrián, rosszul végzett stb. jelentések fordulnak elő. Mi tűzoltók büszkék vagyunk a munkánkra.

A „teológus tűzoltó” kifejezés igen eredeti, gondolom legalábbis a csodabogár szinonimájának szánták. Magam is kreáltam ilyeneket, amikor olvasni tanultam öt-hat éves koromban. Egyre emlékszem: „ékszerész és óriás”. Viccen kívül abban látom a tanulságát, hogy a teológiához a racionális út is elvezethet.

Ba.I.: Igen. Jómagam a morális úton közelítem.

Életutadra térve, érdekesnek tartom, hogy a Wesley János Főiskola épülete fennállása óta a második otthonom, te mégis sokkal előbb léptél be az épületbe.

Hogy is volt ez?

B.I.: Jó pár évtizede, fiatal tűzoltó őrmester koromban, valóban beléptem, mi több dolgoztam az épületben, mely akkoriban egy húsfüstölő volt és kigyulladt. Ki gondolta, hogy lesz itt más munkám is?

Ba.I.: Azóta jó nagyot fordult a világod, de az egész földi világ értékrendje is.

Témámhoz érkeztünk. Nem azért, hogy párhuzamot vonjak, de – enyhén szólva – Kant Tiszta ész kritikája sem az az ausgesprochen lektúr. Kora elmetársai is nehezen emésztgették. Kant erre írt néhány prolegomenát, amelyekkel – jószerével – csöbörből vödörbe vezette a sarjadó kantianusokat in statu nascendi. Úgyhogy előre bocsátom: - tekintsd prolepszisnek – nem prolegomenát kérek, csupán segítséget. Hogy mihez? Hát pontosan nehéz megmondani. Talán a disszertációd jobb megértéséhez? Háttér információk megszerzéséhez. Szemléletem alakításához, intuícióm fejlesztéséhez? Attól tartok, ha mindjárt terminológiai útvesztőkbe tévednénk, sosem érnénk a végére. Ha pedig elvesznék a részletekben, a fák eltakarnák szemem elől az erdőt. Tehát alapos szisztematikus haladás helyett, eklektikus ugrándozást, igényesebben: random mintavételezést javasolnék.

Tehát végig mennék az értekezésed engem megérintett főbb pontjain. A rend kedvéért kezdjük a címmel:

„A természeti és civilizációs katasztrófák paradigmatis elmélete.”

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.
A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei
[Scientific Journal of John Wesley Theological College]
<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

185

Van némi tudomásom mind a civilizációs mind a természeti katasztrófákról és érdeklődéssel vennék kezembe egy olyan művet, amelynek egyszerűen ez a címe: Természeti és civilizációs katasztrófák. De a „paradigmatikus elmélet” kitétellem nem tudok mit kezdeni.

Mit akartál evvel mondani?

B.I.: Tetszik ez az „eklektikus ugránozás”, mint a „random mintavételezés” mostohatestvére. Szerintem lehet heurisztikus ereje. Már ha jól csináljuk.

Nálam a „paradigmatikus” onnan jött, hogy valamikor olvastam Ackoff kegyetlen kritikáját a Bertalanffy egykor oly nagy port felvert „Általános Rendszerelméletéről” és itt az idézőjeleket Ackoff tiszteletére tettem ki. Ackoff cikkének lelőhelyét ma, az Internet és a Google Scholar korában, úgy érzem, nem kell lehivatkozni. Aki nem hiszi, könnyedén utánajárhat. Inkább saját impresszióimra szorítkoznék. Úgy éreztem – fokozatos erősődéssel – hogy az általános rendszerelmélet jobb, (udvariasabb) szó híján egyfajta „Frankenstein álma”. Doktor Frankenstein, a korabeli plasztikai sebész, sikeresen visszavarr füleket, ujjak esetleg kezek után begőzölt eufóriával vérszemet kapva úgy gondolta életre szintetizálhat emberi lényeket a temetőben összegyűjtött maradványokból. (Más kérdés, hogy ma ezt DNS-reprodukcióval lehet-e, szabad-e csinálni.)

A természettudományban ez mindenesetre képtelenség. Egyszerűen azért, mert az egzakt tudományok a hanyagolásból (eufemisztikusan: az absztrakcióból) élnek. Ezáltal a lehető legnagyobb gonddal eltűnik mindaz a kötőanyag (ha tetszik az „esetlegességben rejlő erő”) amitől két (abszolút ellentétes szemléletű és értékrendű) tudomány szintézisre lenne hozható.

Ba.I.: Ejnye, már! Mindenki harca mindenki ellen a diszciplínák között?!

B.I.: Úgy bizony! Versengés van, és nem csak az állami támogatásért, meg a pályázatokért.

Ba.I.: Na és? Következik ebből valami?

B.I.: Hát persze! Az, hogy a tudományok szétforgácsolódása ma már létfontosságú kérdéseket vet fel. Ha a tudományok nem fognak össze, akkor aligha élhetjük túl a technikát-technológiát.

Az atombomba egyszerre jelent fizikai, kémiai, termodinamikai, aero-termo-kémiai, égélméleti, geofizikai, szilárdságtani - meddig soroljam – kérdést.

Tudod, az „ideális gáz” par excellence nem robbanhat fel. Merthogy nem úgy van definiálva. Diszciplinárisan, professzionálisan egyaránt.

Ba.I.: De hiszen az atombomba moráliskérdés!

B.I.: Igen. Moráliskérdés, amit racionálisan kell megoldani. Persze jó lenne, ha egy Frankenstein – Bertalanffy jelenthetné a társadalmi biztonság garanciáját. Az etikus tudomány logikus összefogása. Csakhogy ilyen nincs, nem lehetséges. A tudomány qua tudomány nem etikus. A tudományban egyre megy, hogy a sereg babra megy, vagy papra megy. Élezhetem? A kétszerkettő józansága nem mérlegeli, hogy mi számlálандó: döglött ló vagy halott herceg.

A logika etikátlan, az etika logikátlan.

Ba.I.: Ez igen! Két mondatba három szerzót becsempészni! (Faludy, Radnóti, Márai). próbára akarod tenni a felkészültségemet?

B.I.: Bocsanat! Csak egy kis eklektikus kalandozás volt.

Ba.I.: Ennek aztán mi köze a disszertációhoz?

B.I.: Köszönöm a kérdést. Egyszerűen (dehogyan egyszerűen! Késhegyig menő viták tüzeiben formálódva) adódik a következő (kissé útszélien, de annál impresszívebben megfogalmazott) gondolatmenet:

- A matematika elfuserált logika, mert csupán matematikai igazságokra korlátozódik.
- A fizika elfuserált matematika, mert almát ad össze körtével (amikor tömeget szoroz össze gyorsulással, azaz „ismételt összeadással”).
- A kémia elfuserált fizika, mert fizikai objektumokat (szilárd testek, folyadékok, gázok) jellemzésére olyan fogalmakat használ, amelyek fizikailag nem értelmezhetők, mivel nincsen rájuk mérési utasítás. Ilyen fogalmak: színtelen, szagtalan, íztelen, szúrós szagú, bűzös stb.
- A biológia elfuserált kémia, mert kémiai fogalmakkal képtelen az életfolyamatokat definiálni. Olyan fogalmak, mint túlélés, rátermettség, anyagcsere, alkalmazkodóképesség, élet stb., puha, nem egzakt, kémiai fogalmakkal szégyenlősen kacérkodó szócséplés.
- Az orvostudomány elfuserált biológia, mert bár az ember a tárgya, de azt nem biológiai rendszerként definiálja és a „beteg üdve a legfőbb törvény” elvével kilép a biológia racionális területéről.
- A pszichológia elfuserált orvostudomány, mert bár lelki betegségről beszél, a betegség fogalmát képtelen orvostudományi fogalmakra visszavezetni.
- A logika elfuserált pszichológia, mert bár a gondolkodás törvényeit és szabályait kutatja, magát a gondolkodás létrejöttét, fejlődését nem képes tárgyalni saját fogalmi apparátusával.

Ba.I: Nem mondom, így is lehet nézni a dolgokat. Tényleg ez képezi munkád alap gondolatát?

B.I: Tényleg. Mondjuk pozitív nézetben.

Ba.I: Hogyan „pozitív nézetben”?

B.I: Úgy, hogy ezt a körbe fuserálást nem a negatívumai felől nézem. Másként fogalmazva: mi van, ha (Bertalanffyval ellentétben) nem a diszciplínák eredményeit, hanem a módszereit akarom szintetizálni.

Ba.I: Úgy érted összebékíteni az ellentétes érdekű szemléleteket?

B.I: Hát nem éppen a szemléleteket, mi több: éppen nem a szemléleteket, sem az eredményeket (ezt meghagynám a Frankenstein-követőknek), hanem a módszereket, pontosabban a módszerek közös részét.

Ba.I: Szóval szerinted van, nem üres közös része kibékíthetetlenül különböző diszciplínáknak?

B.I: Igen! És még egyszer: igen. Ha egy fizikus és egy matematikus beszélget, úgy néznek egymásra, mint tyúk a piros kukoricára.

Ba.I: Nocsak!

B.I: Mondok egy (első kézből hallott) példát. Valamikor (vagy harminc éve) az egyik hazai egyetem matematikus hallgatói számára kötelező tárgy volt a kvantumelmélet. Pontosabban a kvantummechanika matematikai alapjai című stúdium. Felkérték tehát az akkori legjobb specialistát és a tárgy szaktekintélyét, Fényes Imrét, hogy vállalja el a féléves kurzust. Fényes – hogy akkori egyik tanítványa szóhasználatával éljek – „megpökte a markát” és kiállva a katedrára, a következő kérdésekkel fordult az ifjú lángeszű évfolyamhoz:

Hallottak önök a Hilbert-térről? (A válasz tiszteletteljes igenlő röhögés volt.)

Hát a Hilbert-tér hipermaximális hermitikus operátorainak sajátérték problémáiról?

(Nyerítő „már hogyan halottunk volna”-szerű mormogás a padosorokban)

Nohát, mostantól a Hilbert tér a „Kvantummechanikai rendszer modellje”, a Hilbert tér hipermaximális hermitikus sajátértékei pedig a „fizikai mennyiségek lehetséges értékeinek modelljei.”

Ilyen hangnemben folyt le az első óra. Akkor a szünetben körülállták a hallgatók Fényes Imrét és tiszteletteljesen, bár némi provokativitással megkérdezték: miért kell a Hilbert-teret „fizikai rendszernek” nevezni, és a sajátértékeket „lehetséges értékeknek?”

Fényessel megfordult a világ. Ő ugyan „modellt” mondott, nem „nevezni” -t, és mint rájött, a „modell” a fizikai értelemben túl puha fogalom egy matematikusnak, matematikai értelemben meg túl közismert, úgyhogy nem definiálja.

Ba.I.: Merthogy a modell a lényeg? És nem az elnevezés?

B.I.: Hát pontosan erről van szó: a „modell” pedig két rettenetesen ellentétes szemléletű diszciplínát kapcsol. Életveszélyes fogalom.

Ba.I.: Mondhatom, hogy a diszciplínák nem „körbe fuserálják”, hanem „körbe modellezik” egymást?

B.I.: Én ezt így nem mondanám, bár elfogadom, hogy bizonyos értelemben valóban. De adekvátabbnak érzem a technikaibb, ugyanakkor eufemisztikusabb „körbe replikálják egymást”.

Ba.I.: Ez meglehetősen randa terminus technicus.

B.I.: Ha sor kerül a sejtautomatákra, majd megszelídítem.

Ba.I.: Jó, de előbb a hibafák jönnek, jöhetnek, jöjjenek?

B.I.: Ha a hibafákat előbbre valónak tartod a sejtautomatáknál, akkor már belelátsz valamit a kettő kapcsolatába.

Ba.I.: Hogy mit látok bele és mi van benne, az túl finom filozófiai kérdés. Talán most hagyjuk. Úgy gondolom, hogy a hibafával előkészítéd a paradigmat.

B.I.: A tudományelméleti paradigmafogalom természetesen nem az enyém, hanem Thomas Kuhné, én csak egy picit tovább akartam gondolni.

Ba.I.: Mindenesetre arra tökéletesen elegendő számomra, hogy morális kérdéseket, mint amilyen a nemkívánatos esemény, egzakt racionális eszközökkel lehessen kezelni.

B.I.: Ez valóban célja és eszköze a természeti és civilizációs katasztrófák paradigmatis megközelítésének.

Gyenge és erős pontok

Ba.I.: Hogy az embernek vannak gyenge és erős pontjai, azt a bűn és erény rokon értelmű fogalmaiként értelmeztem. Tőled tudtam meg – és alapos részletességgel tárgyaltad is munkádban – hogy ez a fogalompár lényegesen általánosítható és az absztrakció olyan sztratoszférikus magasságaiba repít, hogy (a magamfajta ember számára) alig követhető. Csábító kérdés, bár kétséges, hogy ezt éppen tőled kell-e megkérdezni, vajon az Örökkévalónak is van-e „gyenge pontja”, teszem azt, megbocsátó képessége? Félő, hogy e teológiai jellegű kérdésre a válaszod a klasszikus (ateista) logikai (kérdés) lenne: „tud-e Isten olyan követ teremteni, amit nem tud felemelni?”

B.I.: Tévedsz. A válaszom nem logikai, hanem pontosító lenne. Azt kérdezném: Úgy érted, „tud-e Isten olyat tenni, amit nem tud tenni?”. Ez esetben erre a (már nem teológiai kérdésre) valóban a logikai „nem” a logikai válasz.

Ba.I.: Ilyenféle választ gondoltam.

Érdekesebb volt azonban számomra, a humán relevanciát keresve, az a (tisztán algebrailag bebizonyított) tétel, mely szerint minden (explikált) kockázati rendszerben a rendszer minden gyenge pontjának minden erős pontjával van közös komponense. Ez bennem a jó és gonosz harcában a Leibnizi „harmonia praestabilita” doktrínáját idézi. Na, ez már igazi teológiai kérdés.

B.I.: Ne várj választ ateistától teológiai kérdésre. Csupán véleményem van. Ha meghallgatod, megtisztelsz. A test és lélek dualizmusa vonatkozásában számomra (az ateista) Bertrand Russell álláspontja a mérvadó. Hogy a kritikus pontok (szimbolikus logikában érvényes, mert bebizonyítható) fenti tétele a „harmonia praestabilita” egyfajta kifejeződése, netán lehetséges (és korrekt) interpretációja, azt nem vitatom. Esetleges későbbi gyakori hivatkozások megkönnyítése érdekében nevezzük el a tételt a „kritikus pontok dualitása (egyensúlya)” tételének.

Ba.I.: Jó, menjünk tovább.

Megjegyzem, jó hogy kezem ügyében tartom a disszertációd egy példányát, különben nagyon döcögne a beszélgetésünk. Még jó, hogy van fogalmam (például) az „explikált kockázati rendszerről” különben állandóan meg kellene szakítanom a gondolatmeneteket holmi terminológiai nehézségek okán.

B.I.: Köszönöm, hogy ezt így fogod fel. Mondatnád azt is, hogy amit egyszerűen el lehet mondani, azt egyszerűen kell elmondani.

Ba.I.: Igen, de akkor azonnal előhúznád a Russel-kártyát, mondván, hogy a magától értetődés mindig is ellensége a szabatoságnak, meg, hogy ki kell találnunk (az alap kutatásokban) egy olyan jelrendszert, amelyben semmi sem magától értetődő.

Vegyük a sakkot. Szerintem ez a játék valamit modellez-tükröz a való emberi viszonyokból, ha már a mitológiai idők óta fenn tudott maradni. A sakkban a Vezér (leánykori nevén a Királynő) a legagresszívebb figura. Nyolc irányban képes támadni, a négy oszlop és az átlók irányában, ugyanakkor nyolc irányból védtelen, lóval leüthető. Félreértem, ha itt a kritikus pontok egyensúlyát látom?

B.I.: Szerintem ez interpretáció kérdése. Szerintem addig jogos bármilyen (bármennyire nyakatekert) interpretáció, amíg önellentmondóvá nem válik. Ez az elv az egzakt természettudományokban mindenesetre konszenzuális bár enthümatikus. Különben hogyan fogadhatnánk el – teszem azt – a kvantummechanika tanítását a fény kettős (hullám-korpuszkula) természetéről. Úgyhogy folytasd!

Ba.I.: Olvastam, hogy 1850 táján Gaussnak az az ötlete támadt, hogy a nyolc regresszívebb ágenszt (mármint a sakk-vezért) olyan helyzetbe hozza, hogy képtelenek

legyenek egymást támadni. Úgy gondolom, hogy ez a biztonsági intézkedés egyfajta ősi paradigmája. Mi a véleményed?

B.I.: Remek interpretációnak látszik, de majd azon múlik, mit tudsz kezdeni vele. Még a metafora szintjén maradva: mire jó a nyolc elszigetelt törzsfőnök, ha a teljes tétlenségre kárhoztatod? Miféle társadalmi probléma megoldását vizionálsz?

Ba.I.: Egyelőre nem vizionálok, csak megérteni kívánok néhány dolgot. Ehhez az interpretációt veszem segítségül.

B.I.: Ebben készséggel állok rendelkezésedre természetesen felkészültségem erejéig.

Ba.I.: Az az érzésem, hogy az agresszió, a bűn és az erény, a jó és a gonosz problematikája mellett még további társadalmi jelenségek jobb megértését segítik (segíthetik, segíthetni látszanak) a dolgozatodban fellelhető elméletek és megállapítások.

B.I.: Ebben a legőszintebben reménykedem, annak ellenére, hogy nem tudom, pontosan mire gondolsz.

Ba.I.: Nos, a következő sejtésem, hogy a Hobbes-i „Bellum omnium contra omnes” is viszonyba hozható a tárgyaltakkal.

B.I.: Mire gondolsz?

Ba.I.: Te mire gondolsz? Mire gondolsz azzal kapcsolatban, hogy a nemkívánatos esemény fogalma mellett van valami ennél összetettebb esemény is, amit a hibafa módszer nem tud megfogni.

Arra gondolok, hogy két esemény lehet teljesen „ártatlan” (ártalmatlan), melyekről nem állítható, hogy nemkívánatosak, röviden: - talán explikálva: „elfogadhatók”, ámde ketten együtt már elfogadhatatlanok: nemkívánatos konjunkciót alkotnak.

B.I.: Tévedsz, ha azt gondolod, hogy az ilyen esetek nem tárgyalhatók a hibafa módszerrel. Éppen ellenkezőleg: éppen ez a módszer az, amelyik feltárja a külön-külön elfogadható, de együtt mégis elfogadhatatlan eseménykombinációkat.

Ba.I.: Akkor valószínűleg nem tudtam jól kifejezni azt, amit akartam. Megpróbálom átfogalmazni:

Mi van az elfogadhatatlan, de túrt eseményekkel? Erről mi az objektív-racionális mondanivalód?

A bűn - mint olyan - elfogadhatatlan. Hát a megbocsátás elfogadható?

Egyáltalán: van-e a kőkemény racionalitással felépített szigorú formális logikai alapokon álló elméletnek - a logikai kockázatelméletnek - olyanfajta morális hozzáadéka, (netán: jelentésbeli folyománya) amellyel diszciplinárisan, teszem azt a Summa Theologiae felfogásához méltó professzionalitással tárgyalhatóvá teszi a kérdést.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

191

B.I.: Mármint ezt a „külön-külön elfogadható, de együtt nem” kérdést? Mármint a konfliktus-problematikára gondolsz?

Ba.I.: Pontosan! Csak nem mertem említeni (pláne használni) mert felettebb explikátatlannak tűnik.

B.I.: Úgy érted: definiátatlannak?

Ba.I.: Úgy is, meg interpretátatlannak is érzem.

B.I.: Helyben vagyunk.

Konfliktuselmélet: Mindenki harca mindenki ellen

B.I.: Az elfogadhatóság és a túrhetőség között van egy finom konnotációs különbség, amelynek akár artikulása akár áthidalása a köznyelv számára teljesen reménytelennek látszik.

Ba.I.: Akkor miben reménykedsz?

B.I.: Az explikációban, természetesen az explikációban. A tudományos szemlélet modelljének segítségével.

Ba.I.: Tehát abban a bizonyos kuhniánusi paradigma fogalom tovább gondolt formájában.

B.I.: Most muszáj idéznem a disszertációból:

3.1. A konfliktusszituáció

Abból indulok ki (ahogy a logikában mondani szokás: az elmélet egyik alapfeltevése, hipotézise, axiómája), hogy:

Minden konfliktusszituáció három tényezővel (un. paraméterrel) jellemezhető.

Ezek: az “Ágens”, a “Helyszín” és a “Zavar”.

3.1.1. Az ágens

Minden szituációhoz hozzárendelhető egy “ágens”, aki (amely) a (konfliktus) szituációban van, annak résztvevője, s akinek (amelynek) a szempontjából kerül a szituáció megítélésre. Ezt az ágenst referenciapartnernek is nevezhetjük. Ő (vagy ez), más szóval „a szóban forgó személy”, vagy röviden a “Partner” a “konfliktusviselő”, a “konfliktushordozó”. Az ágens fogalma a (Berry, 2004) féle kompozicionalitás fogalmán alapszik ¹(1). Azon a felismerésen nyugszik, hogy emberek bizonyos csoportjai sokszor bizonyos vonatkozásban úgy tekinthetők, mint egyetlen egyed.

Ilyen alapon beszélünk egy házaspár, egy csapat, egy város, akár egy nép, egy nemzet, egy testület, egy hivatal stb. stb., viselkedéséről, állapotáról, szituációjáról,

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

192

felelősségéről. Ágens lehet egy tüntető személy, vagy akár egy tömeg, egy kríziskommunikátor, annak valamely célcsoportja. Ágens lehet egy menekülő csoport, egy menetelő csapat vagy egy vezetett vonuló alakulat a járőrtől a harci helikopter legénységéig, és így tovább.

Az események az ágenssel történnek. A kompozicionalitás elve azután – iteratív módon – magára az ágensfogalomra is kiterjeszthető. Erre példa a harcászati kötelék, vagy egy politikai párt. Ágensok csoportja alkalmasint lehet ismét ágens. Hasonló ez ahhoz a matematikában alapvető eljáráshoz, ahol a halmazok halmaza ismét halmazt eredményez, vagy ahogyan a fizikában az anyagi pontok valamely mégoly kiterjedt rendszerét, például egy égitestet, anyagi pontként lehet kezelni. Az ágens gyűjtőneve mindannak, akivel, vagy amivel az események megtörténnek, végbemennek. Az ágens az események alanya.

Az ágensfogalom jelentősége abban áll, hogy a konfliktushoz – mint eseményhez – olyan entitást (szubsztanciális létezőt) rendelünk hozzá, amelyre vonatkozóan a bebizonyítható konfliktuselméleti megállapítások eo ipso igazak. Ez a konstrukció közeli szellemi rokonságban van a tudományelméleti modellfogalommal (Tarski, 1971).

Az, hogy valamely eseményhez konzisztens módon ágens rendelhető, az egyáltalán nem magától értetődő. Egzisztenciáját az elméletnek kell biztosítania, és a tapasztalásnak kell igazolnia. A kérdésre még visszatérünk a kompozicionalitás tárgyalása során.

3.1.2. A konfliktushelyszín

Minden szituációhoz hozzárendelhető, alapfeltevésem szerint hozzátartozik egy jellemző helyszín, amely a szituációval természetes módon kapcsolatba hozható. Ilyen például a lakás, egy munkahely, egy tárgyalóterem, egy autóbusz megállóhely, egy nyilvános telefonfülke, egy tájegység, egy cönózis, egy harctér, stb., stb. Egyszóval, bármi, ahol konfliktus van, vagy lehet. A konfliktushelyszín természetesen ugyanolyan elvont fogalom, mint az ágensé. Elméleti konstrukció. Interpretációja – tehát a tapasztalt világra való szemléletes vonatkoztatása – olykor meglehetősen szövevényes lehet. Akárcsak például a komplex számoké.

3.1.3. A zavar

A legegyszerűbb közvetlen tapasztalatok mutatják, hogy gyakorlatilag minden szituációban mindig vannak többé-kevésbé zavaró momentumok. Itt a “többé-kevésbé” úgy értendő, hogy megengedjük azt a szélsőséges esetet, amikor az ágens

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

193

semmi sem zavarja. (A konfliktuselméletben természetesen ennek nem szabad a legkisebb jelentőséget tulajdonítani.)

Minden szituációhoz hozzárendelünk (vagy fel lehet fedezni) egy tényezőt, amely számat ad arról, hogy a szituáció zavarja az ágenst. Egyéb köznyelvi fordulattal: a „szituációban az ágenst zavar éri”, az ágens a szituációban “zavarnak van kitéve”, “zavart szenved” stb. Ezt a tényezőt magát is ágensnek tekinthetjük, és olykor kudarcforrás-megnyitónak is nevezzük. Az elmélet szempontjából lényegtelen, hogy mely esetekben ismert és melyekben nem; pontosabban, hogy milyen esetben ismert valamely leírás által, vagy valamilyen közvetlen formában. Például az “Egyesült Államok következő” elnöke qua persona nem létezik. Mégis – qua ágens – kudarcforrást nyithat meg például valamely terrorszervezet számára, vagy valamely korrupt intézmény, valamely ellenséges nézet számára. Ugyanakkor személye – logikai okokból – nemcsak ismeretlen, hanem nem is létezik. Az Egyesült Államok következő elnöke azonban jogilag létezik, elméletileg nem létezik. Nem személy, hanem ágens. Ezen elméleti alapfeltevés szerint minden konfliktusszituációhoz (de nem szükségképpen annak helyszínén) található valami, amiről állítható, hogy az ágens működési zavarainak okait hordozza, netán magát az okot² jelenti, ami az ágens számára tehát kudarcforrást nyit meg. Lehet, hogy az ágenst oly mértékben zavarja ez a kudarcforrás, hogy nem képes normális magatartást tanúsítani (normálisan működni). De az is lehetséges, hogy úrrá tud lenni a zavarón.³ A kudarcforrás megnyitója, tehát a zavar, vagy a zavarforrás képviselője – ágense –, elméleti reprezentánsa, vagy maga a zavarforrás ismét igen sajátos (és meglehetősen elvont) fogalom. Így például egyáltalán nem kell, hogy a kudarcforrás megnyitója valamely személy legyen (bár lehet az is), de – hogy egy szélsőséges példát említsünk: a magasugró számára a lécső, az atléta számára a „citius, altius, fortius” (Gyorsabban! Magasabbra! Erősebben!) jelmondat is lehet zavaró (zavarkeltő)! Hangsúlyozom: az elmélet számára teljesen közömbös, hogy hogyan interpretáljuk a fenti három szituáció-paramétert (“nem numerikus” indikátort). Az elmélet megállapításainak igazsága mindig azokra a paraméterekre vonatkozik, amelyeket az alkalmazó választott⁴. A konfliktuselmélet alkalmazása esetében ez úgy értendő, hogy a konfliktuselemzés megállapításai az alkalmazó által adott (felismert) konfliktusszituációkra vonatkoznak.

Az elmélet kidolgozottságának jelen fokán még nem lehet sem interpretálni, sem explikálni azt a kijelentést, hogy “egy ágens tűr egy szituációt”, vagy pontosabban, hogy “az X ágens tűr egy s szituációt” (1).

Túl sok és túl vegyes enthümemák és durva előítéletek tapadnak ugyanis ehhez az alapvető relacionális terminushoz. A fogalom tisztázásához fel kell idéznünk a tudományos fogalomalkotás (Carnap, 1926) által kidolgozott doktrínáját.

Eszerint – esetünkre alkalmazva – tisztázni kell, hogy

- Mit jelent az, hogy “az X ágens jobban tűri az s szituációt, mint az Y ágens”
- Mit jelent az, hogy “egy X ágens jobban tűri az s szituációt, mint a t szituációt”

Mielőtt ennek taglalásába kezdenék, vegyük észre, hogy az ágenseknek még az azonosítása is problematikus, vagyis az, hogy mikor mondunk két ágenszt azonosnak, illetve különbözőnek.

A köznyelvi alkalmatlanságra rávilágít az olyan közkeletű szófordulat, hogy „abban a városban ismerkedtem meg a feleségemmel, ahol katonaként szolgáltam”, vagy „a versenyző testsúlya kisebbnek bizonyult, mint amekkora volt.” Ami a szaknyelvben nélkülözhetetlen, az a köznyelvben sokszor szőrszálhasogatás.

Az (1) alatti reláció definiálását a jog a “tőle elvárható normális magatartás” még homályosabb terminusával próbálja elodázni.

3.2. Konfliktus attribútumok

A konfliktus jellemzésére bizonyos logikailag kezelhető formalizált kijelentések, állítások szolgálnak. E kijelentéseket betűkkel jelöljük, csakúgy, mint magát a szituációt is. A betűk tehát egy adott „s” (konfliktus) szituációra vonatkozó kijelentést jelölnek. Ezek a konfliktus attribútumok.

Az elmélet további alapelve (axiómája), hogy minden szituáció összesen nyolcféle tulajdonság (attribútum) alapján ítéltető meg, és pedig oly módon, hogy e nyolcféle tulajdonság közül az egyik négy a másik négy egyikének az ellentéte. Voltaképpen, tehát alapfeltevésem⁵ az, hogy minden szituáció négy alaptulajdonság egyidejű megadásával jellemezhető, és pedig úgy, hogy ezek mindegyike egy tulajdonságpár egyik tagja. Konkrétabban, a négy (szituációt jellemző) alaptulajdonság és ellentéte a következő:

„Aktivitás”	jele A	ellentéte	„Reaktivitás”	jele R
„Belsőség”	jele B	ellentéte	„Külsőség”	jele K
„Csoportosság”	jele C	ellentéte	„Egyediség”	jele E
„Direktség”	jele D	ellentéte	„Indirektség”	jele I

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

195

Pontosabban szólva, az „A” betű valamely képletben a helyett az állítás helyett fog állni, hogy “Az s szituációban megnyitott (s-hez tartozó) kudarcforrás jellemző tulajdonsága (az, hogy) aktív.”

Hasonlóképpen B annak rövidítése, hogy

“Az s szituációban megnyitott (s-hez tartozó) kudarcforrás jellemző tulajdonsága (az, hogy) belső.”

C azt rövidíti, hogy

“Az s szituációban megnyitott (s-hez tartozó) kudarcforrás jellemző tulajdonsága (az, hogy) csoportos”

végül D a következő kijelentés helyett áll: “Az s szituáció direkt”.

Teljesen hasonlóan értendő az R, K, E, I betűk jelentése is.

Felhívom a figyelmet arra, hogy az A, B, C, D, R, K, E, I betűk jelentését képező attribútum nevek: szakkifejezések, ezért köznyelvi jelentésük revideálandó.

3.2.1. Az aktív – reaktív attribútumpár

Az, hogy egy szituációhoz tartozó zavar- vagy kudarcforrás) aktív, nem azt jelenti, hogy a kudarcforrás valamiféle aktivitást fejt ki. Azt jelenti, hogy a kudarcforrás megnyitása a referenciapartner akcióihoz (cselekedeteihez) képest elsődleges. Más szóval, hogy nem a referenciapartner, hanem a kudarcforrás megnyitásával „kezdődött a baj”. Így például aktív az eset, ha az órán krétával megdobnak engem (amikor én, a tanár vagyok a referenciapartner, az ágens), de reaktív, ha a gyerek azt mondja, “hogy mer tegezni!”. Ekkor ugyanis a referenciapartner volt a kezdeményező. Mondanunk sem kell, hogy a „kinek volt igaza”; „kinek mit szabad”; kérdésétől ezen elmélet keretein belül, mint extradiszciplináris, rosszul megfogalmazott, értelmetlen kérdésektől, a legmesszebb menőig el kell határolódnunk.

3.1.2. A belső – külső attribútumpár

Ugyancsak szakkifejezés a „Belsőség” is. Akkor (és csakis akkor) mondjuk azt, hogy valamely s szituáció kudarcforrása belső, ha a kudarcforrás a szituáció jellemző helyszínén került megnyitásra.

Ha az út melletti erdőt nem tekintem a közúti konfliktusok jellemző helyszínének, s az erdőből sörösüveg repül az útra, akkor azt mondom, hogy külső a jellemző tulajdonság. Ha randalírozó autós huligán elém vág, akkor belső a kudarcforrás.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

196

3.1.3. A csoportos – egyedi attribútumpár

A csoportossággal kapcsolatban nem kell feltétlenül embercsoport által megnyitott kudarcforrásra gondolni. Egy birkacsorda, vagy egy félpályás útelzárást létrehozó tüntető csoport egy közúton ugyanúgy megnyithat egy kudarcforrást, mint egy sereg olajfolt, vagy kátyú, ami zavart kelt, mert kerülgetni kell. Egyedi a kudarcforrás megnyitása, ha frontális ütközés történik, még akkor is, ha a járművekben csoportok utaznak.

3.1.4. A direkt – indirekt attribútumpár

A Direktségnek - mint konfliktuselméleti attribútumnak - semmi köze nincs a szándékossághoz (csakúgy, mint például a diszkrét geometriának a "bizalmas, titkos földméréshez").

A direktség a kudarcforrás nyíltságát, nyilvánosságát, észrevehetőségét, tetten érthetőségét jelenti. A munkahelyi intrika mindig indirekt. A rágalmazás direkt. A kapkodás, a besurranás: indirekt. A rablótámadás akkor direkt, ha a támadók nem viselnek álarcot. A szélhámosság akkor is indirekt, ha személyi igazolvány felmutatással jár együtt. Ha a szatír a legintimebb testrészét mutogatja is, az áldozat számára ismeretlen elkövetőként indirekt kudarcforrást nyit meg. Direkt kudarcforrás nyílik meg számomra, ha fejemre esik a téglá, de meglátom. Ha sikerül félreugranom, elzártam a kudarc-forrást.

3.3. Konfliktustípusok

Ezen négyféle attribútumpárral (A-R, B-K, C-E, D-I) kapcsolatban ugyanazokat az elvi fenntartásokat kell figyelembe venni, amit a szituációparaméterek megállapításánál: hogy az alkalmazó hogyan ítél meg egy szituációt, vagy, hogy a négy attribútumpárból mely egyedeket választja jellemzőül, az egyedül és kizárólag órá tartozik. Azért, mert nem jól ismerte fel az attribútumokat, nem teheti felelőssé az elméletet. Hogy az elmélet viszont miért tehető felelőssé, az a későbbiekben kerül rögzítésre.

A legutóbbi alapfeltevés úgy is megfogalmazható, hogy minden (konfliktus)szituáció típusát egyértelműen meghatározza a fenti négy attribútumpár vagyis az

- az Aktivitás tehát A vagy R,
- a Belsőség tehát B vagy K
- a Csoportosság tehát C vagy E és
- a Direktség tehát D vagy I."

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Eddig az idézet.

Ba.I.: Legalább nem kell állandóan visszalapozni holmi terminológiai pontatlanságokat elkerülendő.

B.I.: Igen. Annál is inkább, mert kezdünk – Juhász-Nagy Pál örökbecsű telitalálatával élve – a „humán maszatolás” talajára tévedni.

Ba.I.: Nem repesek ezért a kissé vitriolos kifejezésért, de elismerem, hogy van benne valami kerülni való. A terjedelmes idézettel bebiztosítottad magad a – vélhetőleg általam elkövethető (esetleg felkészületlenségéből eredő gyarló) – csúsztatások ellen.

B.I.: Szíves engedelmeddel prolepszist adtam. Fogd fel enthüméma egyeztetésnek.

Ba.I.: Ez természetesen szíved joga, de azért ne hidd, hogy hagyom magam befektetni a Prokrasztész –ágyba.

B.I.: Mutatós képzavar: Prokrasztész ággal a humán maszatolás ellen. Különösen a tekintetben, hogy a pszichológus előbb akarja megoldani, mint megérteni a problémát.

Ba.I.: Nocsak! A beteg üdve ne a legfőbb törvény legyen? Ne a beteget, hanem a betegséget gyógyítsuk?

B.I.: Mi ez a többes szám? Én Pilinszkyvel értek egyet, aki az irgalmas szamaritánus esetében a szenttelen gyógyítás mellett tette le a garast. Már ha jól értelmezem.

Ba.I.: Azt mondd, hogy az irgalmas szamaritánus is egy konfliktushelyzet?

B.I.: Mi más? Wright óta tudjuk, hogy az etikátlan logika és a logikátlan etika klasszikus ütközése. Alkalmassint jogi esetként elbeszélhetően.

Ba.I.: Jogi esetként?!

B.I.: Az irgalmas szamaritánus a segélynyújtással akadályozta a nyomozást!

Ba.I.: Na de az élet értéke minden előtt való!

B.I.: Jogilag, de nem filozófiailag!

Ba.I.:?!

B.I.: Hobbes szerint ugyanis a biztonság van a főhelyen. Nem tudom John Wesleynek volt-e álláspontja erről.

Ba.i.: Ezt én sem tudom. De kezdünk nagyon elkalandozni. Kihallani vélem a szavaidból, hogy mi ellen hadakozol: Fregevel akarod letakarítani a „pszichológia vastag háját” az egzakt tudomány logikai csontvázáról? Akárhogyan is, de tartozol az intuitívitas korrespondencia elvének eleget tenni.

B.I.: Magyarázzam meg, hogy a bálna miért nem hal?

Ba.I.: Akár. Érdekes „magyarázat” lenne argumentatio ad hominem nélkül!

Szóval: Korrespondencia-elv ide, Prokrasztész-ágy oda: légy szíves értékeld-véleményezd a következő konfliktus-esetleírást a saját elméleted szempontjából. Az esetet az Antiskola honlapjáról másoltam⁶:

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

198

„A konfliktushelyzet: javaslatot kellett tennem, ki kapjon a vállalat dolgozói közül építési kölcsönt. Igényét benyújtotta egy nálam magasabb pozícióban lévő dolgozó is. A konfliktus abból adódott, hogy megítélésem szerint nem szorul rá külön kölcsönre, hisz van már egy értékes háza - ugyanakkor felettesem, tehát nem szívesen hozok a számára kedvezőtlen döntést.

A konfliktus oka tehát röviden megfogalmazva az, hogy személyes igazságérzetem szembekerült munkahelyi érdekeimmel. A konfliktus a magam szempontjából szükségszerű, hisz munkakörömmel együtt jár, hogy ilyen kérdésekben kell állást foglalnom. Cselekvési alternatíváim korlátozottak - a felelősség alól nem tudok kibújni, így csak két utat választhatok: elutasítom vagy támogatom a fölöttes kérvényét. Erkölcsi normáim szerint az elutasítást kellene választanom. Ezzel megszűnik a belső konfliktus, ilyen döntésem azonban külső konfliktus forrása lehet, hisz így szembe kerülök felettesemmel. S megéri-e felvállalnom az így kialakuló, számomra feltehetően kedvezőtlen helyzetet? A kérdés támogatásával a várható külső konfliktust megelőzőm, és fenntartom az eddigi munkahelyi békét.

Az alternatívákat megvizsgálva ennek a kettős (intrapersonális és egyén - intézmény közötti) konfliktusnak nincs jó megoldása. A megoldást a struktúra megváltoztatása hozhatná el: a vállalat szerkezetének olyan átalakítására lenne szükség, amelynek eredményeként független dolgozók bírálják el az ilyen kérelmeket. Független, beosztott helyzetben lévő embertől objektív, igazságos döntést nem lehet elvárni. Vagy a fölösleges hűsködés, vagy a megalkuvás vádjával illethetik az embert.”

B.I.: A verbális eseteleírást értem és alkalmasnak tartom a formális explikációra. Azt a kijelentést azonban, hogy „ennek (...) a konfliktusnak nincs jó megoldása”, megalapozatlannak, tudománytalannak vélem.

Ha azt kéred tőlem, hogy véleményt mondjak az esetről, akkor azt úgy értem, hogy az esetről adott véleményről, mint tudományos megállapításról adjak tudományos véleményt.

Ba.I.: Szóval semmi bajom a köznyelvi használattal. És nem várok el bikkfanyelv-terminológiát a prózában beszélő polgártól

B.I.: Ami azt illeti, az ellen nekem sincs semmi kifogásom, hogy valaki nem tudományosan áll hozzá a konfliktushoz. Csak annyit akarok mondani, hogy én ezzel szemben valahogy így képzelem a tudományos megközelítést. Röviden: „paradigmatikusan.”

Van a tudományos szemléletnek egy követni való modellje, amit Thomas Kuhn paradigmafogalmát tovább gondolva így foglaltam össze: Hét komponens határozza meg:

- Jelenségek, amelyeket az illető tudományág tanulmányoz, azaz amelyekről érvényes megállapításokat tesz. Például, ha az illető tudományág a sík elemi geometriája, akkor a jelenségek a természetben található olyan merev (szilárd) testek, amelyek intuitíve pontokként, illetve egyenesekként jelennek meg, illetve származtathatók a megfigyelő számára. A jelenségek a konfliktuselméletben maga konfliktus, a zavar a szituáció, az ágens. Ezeket a fogalmakat deduktív definíció alá nem vetjük; példákon keresztül ragadjuk meg intuitív tartalmukat.
- Módszerek, amelyekkel az illető tudomány a jelenségeket tanulmányozza.
- Elmélet, vagyis az illető tudomány által tett érvényesnek tartott megállapítások logikai rendszere, melynek elemei egy nyelv, egy igazságkritérium, axiómák, definíciók és tételek.
- Modell, vagyis olyan dolgok rendszere, amelynek elemeire vonatkozóan az illető tudomány érvényesnek tartott megállapításai definíció szerint automatikusan teljesülnek.
- Egy relevanciafogalom, amelynek alapján eldönthető, hogy az illető tudomány mely és milyen jelenségeket tart vizsgálatra érdemesnek.
- Egy kompetenciafogalom, amelynek alapján eldönthető, hogy az illető tudomány mely kérdésekben tartja magát illetékesnek nyilatkozni, állást foglalni.
- Egy értékismérv, amelynek alapján az illető tudomány önmagáról eldönti, hogy mit tart értékesnek, milyen értékrendet fogad el.

Mindezekre példák találhatóak a disszertáció szövegében. Sarkított álláspontom szerint: Ha egy megközelítésmód nem paradigmatis, vagy nem lehet felfedezni benne - legalább nyomokban - a paradigma-komponenseket, akkor nem is tudományos. Nem vitatom senkinek a jogát ahhoz, hogy ezt az álláspontot önkényesnek tekintse.

Ba.I.: Nos, akkor az Antiskola-példa szerinted tudománytalan?

B.I.: Nem a példa, hanem a tárgyalása (elemzése, kifejtése).

Ba.I.: Kifejtenéd?

B.I.: A jelenséggel („... javaslatot kellett tennem, ki kapjon a vállalat dolgozói közül építési kölcsönt. Igényét benyújtotta egy nálam magasabb pozícióban lévő dolgozó is...”) semmi bajom.

Hanem a következő mondat: „A konfliktus oka [...], hogy személyes igazságérzetem szembekerült munkahelyi érdekeimmel.” Ez még elmegy intuíció - aláfestő hangulatkeltésnek, de (egzakt) tudományos érvelésnek semmiképpen.

Először is a fejlett tudomány kerüli az oknyomozást. Az ok fogalma ugyanis túl puha ahhoz, hogy szigorú gondolatmenet tárgya legyen. Vajon miért nem foglalkoznak a mozgás okaival a mechanikakönyvek? Russell erről többen mond a Miszticizmus és logikában.

Másodszor: Mi az, hogy „személyes igazságérzetem”. Azzal, hogy a konfliktus okáról beszél, azt sejteti, hogy valamiféle objektív dologról van szó. Különbö a tudományosság szempontjából teljesen közömbös, hogy milyen valakinek a személyes igazságérzete. A szövegíró meg sem kísérel definíciót adni (mármint az igazságról). Evidenciának tekinti. Márpedig a magától értetődés mindig ellensége a szabatoságnak.

Ba.I.: Ez az utolsó mondat megint egy Russell-idézet volt.

B.I.: Kicsit pongyolán, de igen. A Miszticizmusból. De hadd folytassam:

Harmadszor: Kit érdekelnek az ön munkahelyi érdekei? Mi van, ha érdektelen dolgozóról van szó? Mi van, ha az illető (Ágens) egyszerűen tolerálja a konfliktust?

Nálam a szóban forgó konfliktus típusa ABED. Éspedig a következők miatt:

A., - aktív mert feltételezésem szerint, mert „javaslatvési kötelezettségem” nem valamely cselekedetem reakciójaként keletkezett.

Ba.I.: Ezt honnan tudod? Nem lehet, hogy a főnök valami régi sérelmet meg akart torolni rajtad és most törleszt?

B.I.: Ja, az lehet. Ez esetben az attribútum: R-reaktív.

Továbbá: B., - belső, mert munkahelyi ügyről van szó.

Ba.I.: És ha a munkahely a családon akar segíteni, mert az asszony elpanaszolta a főnöködnek, hogy éppen most akarnak kilakoltatni, ezért kell az építési kölcsön?

B.I.: Persze ez is lehet, Ekkor nem B., hanem K., - külső.

Ba.I.: Menjünk sorba? És minden attribútumról mutassam ki, hogy az ellentétével együtt jogos lehet használni?

B.I.: Állok elébe!

Ba.I.: De akkor mi marad a nagy fene elméleti egzaktságból -biztonságból?

B.I.: Úgy érted a tagolatlan bizonyosság átalakul tagolt bizonytalansággá?

Ba.I.: Ismerős szöveg! Megint be akarsz húzni valamiféle russelliánus csöbe?

B.I.: Igen, ha össze akarod mosni az egzaktságot a biztonsággal. Egyébként a „Filozófiai fejlődésem” volt a célozgatásom tárgya.

Ba.I.: Nem veszed észre, hogy Popper-féle falszifikációs elvet gyakorlom?

Hogy a te malmadra hajtom a vizet azzal, hogy rendre cáfolom a konfliktus tipológiai megállapításaidat?

B.I.: És ezt csak azért teheted meg, mert ezek tudományos megállapítások, szemben az Antiskoláéval, amely elvileg nem-igen különbözik a „láttam egy UFO-t” kijelentéstől.

Ba.I.: Hátrébb az argumentatio ad hominem-mel!

B.I.: Bocsánat szalonképebben, de önkritikusabban: A jó elmélet olyan hogy mindent ki lehet benne dumálni.

Ba.I.: Ez most kitől ered Boltzmanntól? Úgy érte, minden hibáját ki tudja javítani?

B.I.: Nem Boltzmanntól, inkább Bacon-tól, aki szerint a logika önmaga bírja.

Egyébként köszönöm, hogy műveltségem fitogtatását állandóan tetten érve népszerűsítet a szakmát.

Visszatérve: Ha nem is mindent, de elég sok mindent. Elvégre a paradigma szót a nyelvtudományból kölcsönözték, ahol „ragozási minta” volt a jelentése. Igen, a tudományban az a vicc, hogy (eléggé konzekvensen) tud ragozni.

Ba.I.: Az áltudomány pedig belezavarodik. De mi van a „mindenen” túl?

B.I.: Akkor bukik a paradigma. És új születik. Rendszerint csúnyán, magzatszurkosan, gyámoltalanul. Íme a „bukdácsolva haladás” doktrínája.

Ba.I.: Két lépés előre, egy hátra? Lenint is használod?

B.I.: Hát, ha muszáj...

Ba.I.: Hadd próbáljam a magam számára összefoglalni a konfliktuselmélet munkádban leírtak és az ezt illető eszmecserénk tanulságait.

Minden esemény zavarkörnyezetben zajlik, minden szádék kudarcterhes, a valóság alapállapota a káosz. Az élet lényege a létért való küzdelem, beleértve, hogy mindenki harcol mindenki ellen.

Eddig jó?

B.I.: Jónak jó, de jó pesszimista és kevés.

Ba.I.: Volna valamid a másik serpenyőbe is?

B.I.: Éppenséggel volna, de az már voltaképpen a te asztalod.

Ba.I.: Mi lenne az?

B.I.: Hát a „láthatatlan kéz”.

Sejtautomaták: A láthatatlan kéz

B.I.: Thomas Hobbes nem élhetett volna akkora matuzsálemi kort, hogy találkozzon Adam Smithszel. Különben megkapta volna a kellemetlen kérdést, hogy a „mindenki harca mindenki ellen” állításnak véletlenül nem jelentésszéli folyománya-e, hogy a

társadalom nem jöhetett volna létre, ha csak ez a centrifugális erő érvényesült volna benne?

Ba.I.: Nem gondolod, hogy ebben a mondatban túl sok a „volna”?

B.I.: Mi a baj a „volna” használatával?

Ba.I.: Hát csak az, hogy kontrafaktuális. Hiteltelen. A társadalom – in statu nascendi – egyfajta porszerű kontinuumként létesült volna, ha csak a Bellum hatott volna.

B.I.: Ha a kontrafaktuális hiteltelen, akkor szerinted mi hitelesít egy állítást egyáltalán?

Ba.I.: Nyilvánvalóan a tények és csakis a tények!

B.I.: Ezt most komolyan gondolod?

Ba.I.: Gondolod, hogy viccnek szántam?

B.I.: Mi van a hittel, a hittételekkel egyfelől, másfelől az indirekt bizonyítással, amelynek zárómondata ez: „és ez az ellentmondás az állításokat bizonyítja”?

Ba.I.: Tényállításokra gondolok, nem értékítéletekre. Mi van: keverjük a moralitást a racionalitással?

B.I.: Azt nem, de a lehetségest nem zárhatjuk ki a kommunikációból.

Ba.I.: Jó. Beszéljünk, de re és de dicto kontextusban?

B.I.: Nem egészen. Beszéljünk definitio a quo és ad quem kontextusban!

Ba.I.: Sejttem. Mindjárt megjelennek a barátaid: Az Egyesült Államok következő elnöke, meg a Franciaország jelenlegi kopasz királya.

B.I.: Nem létező barátaim. Mondanád, hogy fogalmilag hiteltelenek? Mondanád, hogy nem hordozhatnak igaz állítást?

Ba.I.: Már hogy ne hordozhatnának! Az Egyesült Államok következő elnöke három méter magas és két feje van. Remélem, elfogadod állításnak.

B.I.: Állításnak igen, igaz állításnak nem, legalábbis bizonyítás nélkül, nem.

Ba.I.: De hogy jön mindez ide?

A láthatatlan kéz kohéziós erejétől elkalandoztunk és belebonyolódtunk holmi szemantikai-ontológiai kérdésekbe.

Térjünk vissza: mit látsz a láthatatlan kéz doktrínájában? Mert jómagam természetesen a gondviselést, mind teológiai manifesztációt látom.

B.I.: Ha nem tudnám modellezni, csupán csattanós metaforának tartanám.

Ba.I.: De tudod, tehát minek tartod?

B.I.: Modellnek! Természetesen a szó modellelméleti értelmében.

Ba.I.: Hogyan lehet modellezni egy láthatatlan kezet?

B.I.: Vigyázz! A szó modellelméleti értelmében modellje csak egy elméletnek lehet. Úgy, hogy nem egy láthatatlan kezet modellezünk, hanem a láthatatlan kézre

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

203

vonatkozó elméletet, amely nem más, mint bizonyos, a láthatatlan kézre vonatkozó – az elmélet paradigmája szerint – igaznak viszonyult állítások összessége.

Ba.I.: És akkor mi a modell maga?

B.I.: Maga a modell olyan ismert fogalmak és entitások összessége, amelyekre vonatkozó állítások automatikusan – azaz az elmélettől függetlenül – igazak.

Ba.I.: Kellene legalább egy példa!

B.I.: Ez a modellfogalom némelyest emlékeztet az esztétikai modellfogalomra a következő értelemben.

Tételezzük fel, hogy van egy elmélet (van valaki, akinek van egy elmélete) a szépségről és ez az elmélet a következő megállapításokban merül ki.⁷

Egy emberi test akkor és csakis akkor szép, ha teljesülnek az alábbi feltételek

„4 ujj tesz ki 1 tenyeret, és 4 tenyér tesz ki 1 lábat, 6 tenyér tesz ki 1 könyököt; 4 könyök teszi ki egy ember magasságát. Ezen túl 4 könyök tesz ki egy lépést, és 24 tenyér tesz ki egy embert. Az ember kinyújtott karjainak hossza megegyezik a magasságával. A haja tövétől az álla hegyéig terjedő szakasz egytizede a magasságnak; az álla hegyétől a feje tetejéig terjedő szakasz egynolcada a magasságának; a mellkasa tetejétől a haja tövéig egy hetede az egész embernek. A könyöktől az ujjhegyig az egyötöde az embernek; és a könyöktől a hónalj hajlatáig egynolcada az embernek. A teljes kézfej az egytizede az embernek. Az áll hegyétől az orrig, illetve a hajtótól a szemöldökig terjedő távolsága egyforma, s a fülhöz hasonlóan az arc egyharmada.”

Ezek után, ha van egy ember, aki modellt áll egy festőnek, és a festő lefesti, akkor a vásznon megjelenő valóságon (a képen) pontosan ellenőrizhető, hogy teljesülnek-e a fenti feltételek. Ha igen, egy szépségelméleti modellről beszélhetünk. Jelen esetben is egy elméletről van szó, amely bizonyos megállapításokban merül ki.

Most azonban még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ezeket a megállapításokat *expressis verbis* megtegyük. Ugyanis az előbbi példában az elmélet fogalmi rendszere teljesen közismert volt. Nem igényelt meghatározást az, hogy mi egy ujj, egy tenyér, egy láb stb. Ezzel szemben most az elmélet nem kész. Alapfogalmainak mind jelentése mind használati szabályai, mind pedig következménybeli ereje együtt van hivatva fejlődni – a láthatatlan kézről szóló – elmélettel. Amely tehát nem kiindulópontja, hanem eredménye kíván lenni a vizsgálatoknak.

Ba.I.: Ezek után kíváncsian várom, hogy miben áll a láthatatlan kéz elmélete.

B.I.: Ki kell, hogy ábrándítsalak: Nincsen ilyen elmélet!

Ba.: Igen?

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

204

B.I.: Adam Smith metaforának szánta; Szedlacsek plágiummal vádolta Adam Smitht, mivel az alap gondolatot (szerinte) Mandeville mondta ki a Méhek meséje című művében.

Ba.I.: Ha nincsen ilyen elmélet, akkor mi legalább a narratíva?

B.I.: Ja? Narratíva az van. Pimasz-bombasztikusan: az önérdek szüli a közhasznot!

Ba.I.: Eléggé bombasztikus, de miért pimasz?

B.I.: Mert ezen a (csúsztatott) alapon azt is mondhatjuk, hogy a rossz szüli a jót.

Ba.I.: Mi ezzel a baj? Attól függ, mit értesz azon, hogy „szüli”. Ha a bűn „szüli” a megbocsátást?

B.I.: Kéne egy kőkemény definíció a bűnre.

Ba.I.: Szerintem például a Summa Theologiae tartalmazza.

B.I.: Csak ki kell hámozni belőle.

Ba.I.: Ki kellene tudni hámozni belőle. Gondolom, ha modelled van, akkor elméleted is van a láthatatlan kézről.

B.I.: Vanni van, de...

Ba.I.: Hát akkor ide velem!

B.I.: De attól tartok túl technikai.

Ba.I.: Úgy érted, érthetetlen?

B.I.: Úgy értem, az ellenségeim számára matematikai halandzsa.

Ba.I.: Tekintsd kihívásnak!

B.I.: A modern közgazdaságtan paradigmája Bentham óta utilitáriánus⁸. Sokféle konnotatív interpretációja közül itt, – jelen kontextusban – a sikerorientált kifejezést tartom legtalálóbbnak. Ugyanakkor a mai közgazdaságtan a kudarckerülést is alapvető attribútumnak tartja⁹. A sikerorientált és a kudarckerülő – egymást feltételező és – egymással konfliktusban álló fogalmak. A társadalom létmódja a “bellum omnium contra omnes”¹⁰ elve Hobbes felfedezésével az egyének érdekellentéteinek és érdekérvényesítő képességeinek folyamánya. Nos, ahol mindenki harcol mindenki ellen, ott kell lennie győzteseknek és veszteseknek. A győztes sikert arat, a vesztes kudarcot vall. A siker általában evolúciós előnyt, a kudarc általában evolúciós hátrányt jelent az egyed számára. A siker és a kudarc egyéni szintű konfliktusa a Láthatatlan kéz Adam Smith-féle metaforája szerint¹¹ (9) társadalmi szinten pozitív hatású; közgazdasági értelemben: jó. A kudarc (akár egyéni, akár társadalmi) szükségképpen kényszer, és pedig racionális kényszer. Az utilitarizmus nézőpontjából a kudarc társadalmi-értékelméleti szempontból rossz, míg a siker: jó.

Ba.I.: Mi a helyzet azonban a kudarckerüléssel?

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

205

B.I.: Az ortodox közgazdaságtanban a kudarckerülés logikailag ekvivalens a sikerorientáltsággal. Ha azonban a kudarc: kényszer, akkor a kudarckerülés: menekülés a kényszer elől. A sikerorientáltság azonban konvergens folyamatot eredményez és a határhaszon-elmélet szerint elméletileg végül is kudarcállapothoz vezet, szemben a kudarckerüléssel, amely par excellence nem vezethet kudarchoz és divergens. A menekülés a kényszer elől explikátuma a Le Chatelier elv¹². A Le Chatelier elv szerint a menekülés a kényszer elől egyensúly megtartó folyamat, míg a sikerorientáltság egyensúly megbontó folyamat.

Ba.I.: Lehet-e, s ha igen van-e ezek után a Le Chatelier elvnek alapvető szerepe a klasszikus-neoklasszikus (ortodox) közgazdaságtudományban?

B.I.: A meglepő választ maga Samuelson adta meg híres Nobel-előadásában.¹³ Míg tehát a sikerorientáltság (a határhaszon-elmélet révén) racionálisan kudarcot generál, addig a kudarckerülés morálisan sikert generál. Formálisan szembeszökő, hogy itt a Le Chatelier elvre emlékeztető egyfajta keresztteffektusról¹⁴ van szó.

Ba.I.: A társadalomelmélet paradigmájában operatív (tehát konstruktív bizonyítást igénylő módon) úgy merül fel a kérdés, hogy lehetséges-e morális igényeket racionális eszközökkel kielégíteni?

B.I.: Felfogásom szerint ez jelenti a „Jó Állam” paradigmájának és problematikájának punctum saliensét.

Ba.I.: Amikor a Magyary koncepció igények, vagyis szükségletek¹⁵ (közjó érdekében) történő kielégítését (használat nélkül) említi, és ezzel megnyitja a használat és említés konfliktusának logikai csapdáját, akkor feltehetőleg nem minden lehetséges igényt vesz célba, hanem kizárja a társadalom (több-kevesebb) joggal elfogadott konszenzuális tabuit.

B.I.: Nem vitatva, hogy minden társadalomban vannak konszenzuális tabuk, megpróbálom nem ezek kizárásával szűkíteni az elfogadható (racionálisan megalapozott) igényfogalmat, mivel azt a megközelítést természetlennek tartanám. Ehelyett a reziliencia szemlélet oldaláról közelítem meg a kérdést. Annál is inkább, miután Mandeville óta (ahogyan azt (Sedláček, 2012) kifejtette) a társadalom konszenzuális tabui a láthatatlan kéz szempontjából meglehetősen inkonzisztens elméleti helyzetet teremtenek. Egyébként a Láthatatlan kéz jelenségének értelmezéséhez a neumanni megbízhatóság-elméleti alapvetés ad technikai kulcsot: Hogyan lehetséges megbízhatatlan komponensekből megbízható rendszereket létrehozni? A társadalomban a komponensek megbízhatatlansága az érdekellentétekből fakad.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

206

Ba.I.: Kérdésem: pusztán az igény-kielégítés (még ha persze a közjó „érdekében”, bár „keretében”) eszközével hogyan jön létre (legalábbis elvben, logikailag minek a következtében) a Jó Állam?

B.I.: A Magyar program erre a lehető legfrappánsabb választ adja. A Jó állam per definitionem az igénykielégítő állam. (Az Állam ugyanis a Magyar program szerint éppen „attól jó”, hogy igényeket elégít ki.) Ezt a választ jómagam a demagógia körébe utalom. A közjó fogalmának kellően alapos meghatározása után bizonyítom, hogy a szükséglet-kielégítés logikailag maga után vonja a közjót. Tézisem: A Jó állam nem attól jó, hogy a közjó érdekében igényeket elégít ki, hanem attól, hogy az igény-kielégítés normatív rendszerét hogyan tudja megvalósítani. Állítom, hogy maga a közjó attól jön létre, hogy a szükséglet-kielégítés – bizonyos, az állam hatáskörébe vonható esetekben – önmagát képes felerősíteni. Amikor és amennyiben ez a közjó valamely populációban előállt, akkor és annyiban (értsd: olyan mértékben) használhatjuk a „Jó Állam” racionálisan jelzős szerkezetét.

Ba.I.: Megjegyzem, a szükséglet-kielégítés logikailag és elvileg maga után vonja a közjót, ámde a jóság fenntartását, fenntarthatóságát már nem. A jóságot a megfutó jövedelemegyenlőtlenség pillanatok alatt és visszavonhatatlanul tönkretelheti. Milyen modellt használó állandó szabályozásra van szükség a jó állam fenntartásához?

B.I.: Bulla (2011) írja:

- A társadalmi gazdasági-ökológiai rendszerek (Socio-Ecological Systems, SES) erőteljessége (robustness) e rendszereknek azt a tulajdonságát jelenti, hogy megtartják, sőt felerősítik azon képességüket, hogy a működésüket megzavarni, felborítani akaró külső befolyásoknak ellenállnak anélkül, hogy struktúrájuk és komplex dinamikájuk megváltoznék (Young et al., 2006).
- Más módját jelenti a SES ellenálló, illetve alkalmazkodó- és/sőt fejlődőképességének az un. reziliencia (resilience) tulajdonság, vagyis, hogy befogadni (abszorbeálni), sőt hasznosítani tudja a külső változások okozta zavaró hatásokat, illetve, hogy megtartja struktúráját, minőségi (kvalitatív) változ(tat)ások nélkül (Gallopín et al., 1989); (Young et al., 2006)
- A kulturális reziliencia azt a képességet jelenti, hogy egy közösség fenn tudja tartani önazonosságát, es eközben új, praktikus tudásokat vesz alkalmazásba. ((Bulla et al., 2006), (UNESCO, 2007). Ezek a fogalmak a folyamatirányítási, valamint az ökológiai rendszerek működésében már ismertek. Újdonságot a társadalmi, gazdasági, röviden: civilizációs szférával való összekapcsolásuk jelent(het).”

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

207

Ba.I.: Mindezek a fogalmak azonban: véleményfogalmak!¹⁶ Homályos, pontatlan, szubjektív, megalapozatlan, hiteltelen puha fogalmak. Explikáció¹⁷ nélkül az egzakt tudomány számára kezelhetetlenek. Az explikáció sikere pedig empirikus alapok nélkül felettébb problematikus.¹⁸

B.I.: Marx Károly írja: „a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatási képességnek kell mindkettőt pótolnia.” (Az én kiemelésem, B.I.). (Marx, 1955).

Nem látom semmi jelét, hogy ez a marxi evidencia az elmúlt évtizedek alatt jottányit is operacionalizálódott volna.

Ba.I.: A társadalomtudomány ágazatai, illetve származékjai valahogyan mintha nem az absztrakció irányában terjeszkednének. A gomba módra szaporodó és tenyésző közvélemény kutató intézmények, a kommunikáció szerveződései, a szaksajtó, a tudományos média (már amennyiben van ilyen), a politológiai elemzők és véleményformálók, a társadalmi indikátorokat professzionálisan kutató tanszékek és kutatóműhelyek¹⁹ mintha mind valamiféle mikroszkópot, vagy kémlelőszereket, lakmuszpapírokat és indikátorokat és méterrudakat keresnének. Hol marad a filozófia mai eget ostromló sztratoszférikus absztraktsága, egyáltalán hol a komoly matematika²⁰ és informatika szerepe, szerepvállalása? Miért nincs áttörés teszem azt a mesterséges intelligenciakutatás, az ArtiLife (mesterséges élet-modellek) oldaláról?

B.I.: Persze tudjuk: a kérdés rossz. A tudomány nem a létfontosságú, hanem az önértéke szerinti lényeg alapján aktivizálódik. Úgy látszik: a társadalomtudományi absztrakciós munka, az elvonatkoztatási képesség kibontakoztatásának még nem jött el az ideje. Szerintem mostanában van eljövőben.

Ba.I.: A történetileg fiatal és (ezért) a társadalomtudomány ingerküszöbét még el nem érő szerveződés filozófia – karöltve a mai írásbeliséget kiegészítő in silico modellalkotási technikákkal – már előkészíti a talajt az áttörésre.²¹

B.I.: Az in silico technika minden elképzelést felülmúlva messze túltesz a legfejlettebb társadalomtudományi mikroszkópon és távcsövön, mind megannyi laboratóriumon és műszerparkon, mert nemcsak deskriptív teóriák hipotéziseit igazolja azzal, hogy érzékszervi közelségbe hoz kontra intuitív fogalmakat, hanem mert ezek kísérleti vizsgálatát, normatív kezelését és modellezését is lehetővé teszi.

A fentiek világosan kifejezik kutatási programunk metodológiáját

Dióhéjban: Induljunk ki a társadalom legelemibb attribútumából, az igény- szükséglet kielégítés fogalmából és az absztrakció lehetséges legvégső fokáig elemezzük. Posztuláljuk alaptulajdonságait – more geometrico – hogy azután minden következtetést csupán ebből vonjunk le.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

208

Ba.I.: Érdeemes egyszer a végsőkéig végiggondolni, milyen következményei vannak a szükséglet kielégítésnek, mint olyannak a társadalmon belül.

A társadalom, mint Causa Sui rendszer

Ba.I.: A „Causa Sui” („önmaga oka”) rendszer létezése mindig is központi kérdése volt mind a spekulatív filozófiának, mind a keresztény vallásfilozófiának. Erről tökéletes áttekintés található Edward Feser-nél²²

Az, hogy logikailag, ismeretelméletileg, netán ontológiailag lehetséges-e olyan rendszer, amelynek működéséhez nincsen szüksége más (tehát tőle különböző) létezőre, mindmáig eldöntetlen elméleti kérdés. Pro és kontra vélemények vannak régi és megújuló formában.

Van vélemény, mely szerint maga a történelem, illetve a társadalom egy ilyen önmaga okát képező és létrehozó rendszer.²³ Bizonyos szellemi rokonságot mutat az autopoietikus rendszerekkel. A jogbölcselet például vindikálja magának a jogot arra, hogy par excellence autopoietikus legyen.

B.I.: Másképpen kifejezve – és bevezetve a technikailag kezelhetőbb és a téves asszociációk és konnotációk veszélyét feltehetően eredményesen elkerülő autokauzális terminus technicust – feltesszük a kérdést: lehetséges e mesterségesen előállítani autokauzális rendszereket?

Ba.I.: A kérdésre adott pozitív válasznak abban állna a jelentősége, hogy akkor az a társadalom szerveződés elméletének egyfajta empirikus alapja lenne.

B.I.: Tudománytörténetileg meglehetősen ironikus helyzet, hogy az önreprodukáló automaták (sejtautomaták) elmélete már születése pillanatában produkált kézzel fogható autokauzális rendszereket, ámde (tudomásunk szerint legalábbis) az idevágó fejlődés elkerülte az államelméletet.

B.I.: Vannak olyan létezők (entitások), amelyek valaminek a tulajdonságai és vannak, amelyeket saját tulajdonságaival határozhatunk meg. Amelyek valaminek a tulajdonságaiként léteznek azok a szubsztenciális (alárendelt) létezők. Ilyen a piros szín, az ananász íze, az Egyesült Államok következő elnöke. Ha viszont valamit a saját tulajdonságaival határozunk meg, akkor szubsztanciáról van szó. Szubsztancia az egyes ember, az anyag, a zongora, a dezoxiribonukleinsav, az ernyőkép a számítógép képernyőjén. Itt nem arról van szó, hogy valami létezhet e más dolgok nélkül. (Az ernyőkép persze nem létezhet képernyő nélkül) Ez azonban ontológiai kérdés. Az viszont, hogy mi hogyan határozható meg, ismeretelméleti kérdés. Egy szubsztancia végtelen sok tulajdonsággal rendelkezik, ezek között van véges számú határozó, a többi: jellemző. Szókratész az a görög filozófus, aki bürköt ivott – ez határozó.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

209

Szókratész halandó – ez jellemző. A szubsztanciának különböző, de egymásnak ellent nem mondó – konzisztens – tulajdonságai lehetnek. Van piros rózsza és van sárga rózsza, de olyan nincs, hogy (egyszerre és nem metaforikusan) sárga és piros. (Metaforikusan persze minden lehet a négyszögletes kerek erdőtől a száraz tónak a nedves partjáig, de ezúttal nem erről van szó.) Más dolog, hogy a részek (egy rendszer részei) ellentmondó tulajdonságúak lehetnek. A kérdés, amit az államfogalom szerveződés elméleti megalapozása alapkérdésének tartok az a következő: Hogyan jöhetnek létre egy szubsztanciának egymással ellentétes tulajdonságú részei? Hogyan lehetséges, hogy egy magból fatörzs is, virág is létrejön. Tudjuk: a szubsztancia általában szerveződésre képes. Egy őssejtből válhat kéz, láb, fül, szem. Próbáljunk empirikus evidenciát produkálni (és nem vizionálni, hiposztazálni) egyfajta „társadalmi őssejtre”

Ba.I.: Vajon létezhet-e vagy legalábbis megkonstruálható-e mesterséges emberi eszközökkel az államnak valamiféle (ősi?) formája, amelyből minden (lényeges) funkciója és struktúrája kifejlődik, kifejlészthető netán „kitenyészthető”, illetve kiinterpretálható.

B.I.: Tézisünk szerint a válasz pozitív. A válasz viselőjét hordozóját („vektorát”, vehikulumát) új műszóval illetjük: Ez az Állam Szubsztrátuma. Röviden: „Ász”.

B.I.: Az Állam Szubsztrátuma egy modell, mely definíció szerint az egyébként teljesen tetszőleges, illetve tudatosan határozatlan komponensek (elemek, alkatrészek, egyedek) C halmazának (összességének) és ezek lehetséges állapotaik egy bizonyos S halmazából álló $\langle C, S \rangle$ (rendezett párt képező) rendszere. Ennek jelentését, intuitív megközelítését a következőkben fejtjük ki,

Ba.I.: Tudomásom szerint magának a szubsztrátumnak a fogalmára vonatkozóan bonyolult filozófiai definíciók vannak, amelyek ismertetése itt felesleges lenne. Nem akarván elkötelezni magunkat lehetőleg semmiféle filozófiai iskolához, megelégszünk egy intuitív meghatározással, az igényesebb olvasót az internetre utalva. Számunkra a (valamilyen) szubsztrátum általában, de különösen az Államfogalom vonatkozásában csupán az egyedek (komponensek) olyan összességét kívánja jelteni, amelyben minden egyednek ugyanannyi lehetséges állapota van és az egyedeknek nincsen szükségük semmi másra, csak egymásra.

B.I.: A szubsztrátum-fogalom talán első, a szerveződés filozófia szempontjából mindenestre centrális jelentőségű bevezetése John Locke nevéhez fűződik, akinek eszme-futtatását a szerveződés filozófia megalapítója, (Whitehead, 1926) kritikai gondolatmenete élére állította

„Az elme, mint mondtam, nagyszámú egyszerű ideával lévén ellátva, amelyeket - úgy, amint a külső dolgokban találhatók - az érzékek szállítanak, vagy pedig saját

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

210

műveleteire való reflexió nyújtja őket, arra is felfigyel, hogy ezeknek az egyszerű ideáknak bizonyos együtteseik állandóan együtt járnak. Ezekről felteszi, hogy egyetlen dologhoz tartoznak, a gyors megértés kedvéért közlésre alkalmas szavakat illeszt rajuk s így egy-egy szubjektumban közös néven egyesíti őket. Később figyelmetlenségéből hajlandóak vagyunk ezt egyszerű ideának tekinteni s így is beszélünk róla, pedig számos összevont idea szövevénye, mert amint mondtam, nem tudjuk elképzelni, hogy ezek az egyszerű ideák önmaguktól miképpen létezhetnek, s így hozzászokunk, hogy bizonyos szubsztrátumot gondoljunk hozzájuk, amelyben vannak, amelyből származnak, s amelyet ezért elnevezünk 'szubsztanciá'-nak." (Locke, 1986).

Ez a körülírás természetesen operatív alkalmatlan egzakt következtetések levonására és nem pótolja a következő pontban bevezetendő *in silico* (tehát számítógépi eszközökkel létrehozott ún.) Ász-modellt.

Ennek megalapozásához a szükségletfogalom elemzéséből kell kiindulni.

B.I.: Abból indulunk ki, hogy az Államfogalom megértéséhez a szükséglet fogalmának elemzése elengedhetetlen. Ha a Maslow-féle szükségletekre gondolva²⁴ feltesszük a kérdést, hogy mi a közös a szükségletek megnyilvánulásai között, akkor figyelembe kell vennünk a következőket: A szükséglet minden esetben implicite szerepel valami vagy valaki, aminek, vagy akinek a szükségletéről szó van. Ezt a szükségletreferens („szükségletes”) névvel illetjük.²⁵ A szükségletreferens a szükséglettel több-több értelmű kapcsolatban áll: egy szükségletnek több referense lehet és egy referens több szükségletre referálhat. A légzés, mint szükséglet referense (hordozója, viselője, birtokosa, gazdája) sok minden lehet a posványfutonctól (akár Badister peltatus, akár bipustulatus) az Illatos úti lakótelepig.

Ba.I.: Ha tehát a szükségletfogalom absztrakt (de kecségetően termékeny) elméleti fogalmát vesszük célba, a szükségletreferens multiplicitását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ugyanakkor ez a segédfogalom közelebb visz a megoldáshoz. A referens ugyanis – intuitíve evidens módon – mindig valamilyen állapotban van, és amikor a szükséglete kielégül, a referens állapota megváltozik.

B.I.: Meglepő, bár a tudományos fogalomalkotás gyakorlatában nem szokatlan, hogy ha egy jelrendszert azért vezetünk be, hogy bonyolulttá tegye a dolgokat (vagyis, hogy semmi se legyen magától értetődő és ezért a megállapítások hitelét csak a bizonyítottság szavatolhassa), akkor a hatékonyság nyeresége messze felülmúlja az egyszerűségről való lemondás veszteségét.

Ba.I.: A szükségletreferens állapotának használatával tehát eljutottunk az Ász (államszubsztrátum) axiomatikus definíciójához, amely szerint első megfogalmazásban: Minden szükségletkielégítés állapotváltozással jár.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

211

B.I.: Ennél fogva érvényes a következő definíció: Az államszubsztrátum (Ász) N számú egyedek (szükségletreferensek) olyan összessége, amelyben minden egyednek n számú lehetséges állapota van.

Ba.I.: Ezek után a feladat a szükséglet kielégítési állapotváltozás itt burkoltan szerepeltetett terminusának specifikálása.

B.I.: A specifikálás csupán a N és a n paraméterek helyes megválasztását jelenti. In silico kísérleti tapasztalatok azt mutatják, hogy N és n kis értékei esetén csupán semmitmondó, triviális eredményekre számíthatunk, nagy értékek esetén viszont kezelhetetlen technikai nehézségekkel, „kombinatorikai robbanással” kell szembenéznünk. Vizsgálataink során az $N = 2^{16}$ (= 65736) és $n = 16$ választás bizonyult legjobban járhatónak. Természetesen hatvanötezer egyed tizenhat lehetséges állapotának változásait közvetlen megfigyeléssel követni az emberi érzékszervek számára lehetetlen.

Ba.I.: Ám a számítástechnika jelenlegi fejlettségi szintjén ez a probléma persze áthidalható és gyakorlatilag nem okoz különösebb nehézséget.

B.I.: Az Ász (államszubsztrátum) egy modellkonstrukció (egy számítógépben működő program), amellyel a társadalom, illetve az állam legelemibb megnyilvánulásai hitelt érdemlően (ellenőrizhető módon) tanulmányozhatók. A „modell” szó itt nem a szokásos „a valóság leegyszerűsített idealizált alakja” jelentésben szerepel, hanem abban a matematikai-tudományelméleti értelemben, amely szerint a modell egy elmélet modellje, azaz a közvetlenül tapasztalható jelenségek összessége, amelyre vonatkozóan az elmélet megállapításai automatikusan teljesülnek. Ez a modellfogalom némelyest emlékeztet az esztétikai modellfogalomra a következő értelemben.

Ba.I.: Ezek után, ha valaki modellt áll egy festőnek, és a festő lefesti, akkor a vásznon megjelenő valóságon (a képen) pontosan ellenőrizhető, hogy teljesülnek-e a fenti feltételek. Ha igen, egy szépségelméleti modellről beszélhetünk.

B.I.: Jelen esetben is egy elméletről van szó, amely bizonyos megállapításokban merül ki. Most azonban még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ezeket a megállapításokat expressis verbis megtegyük. Ugyanis az előbbi példában az elmélet fogalmi rendszere teljesen közismert volt.

Ba.I.: Ezzel szemben most az elmélet nem kész. Alapfogalmainak mind jelentése mind használati szabályai, mind pedig következménybeli ereje együtt van hivatva fejlődni a most bevezetésre kerülő elmélettel. Amely tehát nem kiindulópontja, hanem eredménye kíván lenni a vizsgálatoknak. Természetesen a megszővegezések már

ismertek a közlendő eredmények. Ezek anticipálása azonban sem professzionális sem diszciplináris szempontból nem lenne szerencsés.

B.I.: Formális szempontból az Ász-modell nem szorul definícióra, mivel egy sejt automatáról van szó, márpedig a sejtautomata fogalma tankönyvi szinten közismert. Lásd például (Wolfram, 2002. Pontos matematikai definíciója Neumann óta százával található a szakirodalomban. Itt nem az elméleti konstrukción magán, hanem annak interpretációján van a hangsúly. Azon, hogy miként mutatható be s miként tanulmányozhatók azok az emergens („a semmiből felbukkanó”) struktúrák és funkciók, amelyek az államfogalom-modell elméleti kialakulásának jobb megértését (mi több: annak bizonyos módosíthatóságát) segítik.

Ba.I.: Az Ász modell tehát olyan konstrukció, amelyben az államot alkotó ágensek (egyének, intézmények, szervezetek) szükséglet kielégítési lehetősége (de nem a feltétlen teljesülése) kivétel nélkül biztosított. Alapkérdés, hogy egy ilyen rendszer képes-e az önszerveződésre, különösképpen a „jótékony”, javuló, önjavító, öntökéletesítő fejlődésre. Ha igen, az állam elméletének és gyakorlatának ezt célszerű figyelembe vennie.

Az Ász modellben (az Ász-elmélet szerint) az államot (szubsztrátumát) egyedek (ágensek, illetve sejtek) populációja alkotja? Itt minden egyes egyed (sejt) szükséglet-kielégítése abban nyilvánul meg, hogy amennyiben az egyed látókörében (szomszédságában) van egy olyan sejt, amelynek állapota a legkisebb mértékben meghaladja az egyed állapotától, akkor (de csakis ekkor) az egyed felveszi (lemásolja, replikálja) ezt az állapotot. „Felzárkózik”?

B.I.: Így modellezzük – első közelítésben – azt, hogy szükséglete kielégült.

Ba.I.: Jól értem? Az hogy a „szükségletes” (szükségletreferens) mindig csak a saját állapotától legkisebb mértékben különböző, azt meghaladó állapotot replikálja, azt az intuitív evidenciát tükrözi, hogy például a légzés szükséglete nem elégíthető ki ivással, a szomjat nem oltja az evés, az éhséget nem oltja az alvás, álmoságot, az alvásigényt nem elégíti ki a munka és így tovább?

B.I.: A légzést a levegő (levegővétel, légzés) elégíti ki. A levegő a legkisebb mértékben haladja meg a légzésigényt. (Ha nem lenne foglalt a szó, a „légszomj” megfelelőbb lenne.) Az álmoságot (alvásigényt) az alvás elégíti ki. Az alvás (ellentétben például az evéssel) a legkisebb mértékben haladja meg az alvásigényt.

Hasonló érvek hozhatók pro (és kontra!) a többi szükséglettípussal kapcsolatban is. Természetesen kellő enthümatikus alappal mindez megkérdőjelezhető, vitatható, akár el is utasítható, de a kérdés ezúttal nem az evidenciák érvényességi köre, hanem

a következményeinek hordereje. Nem tudjuk milyen az érdekek „valóságos”²⁶természete.²⁷

Tudunk az érdekek természetéről, - definitio a quo - de nem tudhatjuk definitio ad quem. Nincsenek empirikusan igazolható ismereteink, mert nincsenek kísérleti társadalmi kutatóintézetek. A spekulatív elvont teoretizálásra kell hagyatkoznunk.

Ezért a leghatározottabban elhatároljuk magunkat attól, hogy valamiféle javaslatot tegyünk a szükségletek kielégítésének gyakorlati megvalósítására vonatkozóan. Tudjuk például, hogy az igények megújuló természetűek, hogy egymást generálják, hogy egymást olykor feltételezhetik, de (jelenleg) nincsen (empirikusan korroborált) prediktív modellünk róluk. Ez a körülmény azonban nem lehet gátja a kutatásnak.

Ba.I.: A fentiek alapján eléggé részletesen beláttuk – beláttattad – hogy az emberi irigység és gyarlóság – ami Thomas Hobbes megfogalmazásával a „mindenki harca mindenki ellen” terminus polgárjogát eredményezte, van egy ezzel ellentétes hatás, erő vagy jelenség, ami Adam Smith megfogalmazásával a „láthatatlan kéz” fogalmi szintjére emelkedett. Természetesen jómagam a láthatatlan kéz paradigmájában a Gondviselést látom, de ez a látásmód gondolom számodra is megfér a tudományos racionalitással.

B.I.: Ismersz másmilyen racionalitást? Természetesen megfér. Ugyanakkor arra ösztönöz, hogy kutassam: miben áll a két erő együttműködése. Mennyiben kompetíció és mennyiben kooperáció.

Ba.I.: Az „érzelmek logikája” nem „másmilyen”? Nem látszik itt termékenyebbnek a reziliencia esélyeiről is szót ejteni?

B.I.: Ami azt illeti, már ejtettünk is, de elkanyarodtunk a szükségletek lánc-hierarchiája felé. Most arra venném az irányt, hogy lokális adaptációval miként lehet a globális láthatatlan kéz hasznát venni.

Ba.I.: Nem inkább a kinyújtott kezet elfogadni?

B.I.: Nem, mert egyrészt racionális szinten akarok maradni, másrészt a „hasznát venni” jelentésrétegeiből a „következményeit kiaknázni” komponenst szeretném előnyben részesíteni.

Ba.I.: Azt gyanítod talán, hogy a globális láthatatlan kéz segíthet a lokális konfliktusok feloldásában?

B.I.: Majdnem, csak helyettesítsük a „feloldásában” kifejezést a „kezelésében” kifejezésre.

Ba.I.: Mi ez a hirtelen minuciózus pedantéria?

B.I.: Csak annyi, hogy a logikai konfliktuselméletben nem feloldjuk, hanem kezeljük a konfliktust.

Ba.I.: Úgy érted elodázzuk?

B.I.: Kellő malíciával így is lehet mondani, ha itt nem egy terminus technicusról lenne szó.

Ba.I.: Akkor mondd, kérlek az elméleti hátteret!

B.I.: A logikai konfliktuselmélet szemléleti modellje szerint a konfliktus, mint reláció mindig két esemény között létezik (van értelmezve), amelyek ágensekkel történnek. Ezek az események viszont a SORS-paradigma felől nézve egy sejtteret alkotnak, amely a tárgyalt konkretizációban egy sejtter állapotja – mint esemény – alkot. Ennyiben globális a sejtter és lokális a konfliktus.

Ba.I.: Idetartozik (kívánczik?), hogy egy ágens mindig csak egyetlen konfliktus(szituáció)ban lehet, bár a viselkedését (inger-válasz reakcióját) nem az aktuális szituáció, hanem az ágens által tolerált szituációk összessége (vagyis az Ágens mindenkori toleranciatartománya) határozza meg.

B.I.: Hogy kissé fellengzősen (de tárgyszerűen) felezzem ki magamat: a lokális – globális dialektikája ezen a síkon is érvényesül.

Ba.I.: Van egy olyan érzésem, hogy Thomas Hobbes és Adam Smith azért került össze nálad, mert élvezed, hogy hogyan kerül a csizma az asztalra.

B.I.: Ha arra célzol, hogy öncélú kíváncsiságból, akkor elfogadom, de kiegészítem azzal, hogy a „jó” elmélet ígéretét sejttem ebben a párosításban.

Ba.I.: „Jó elmélet” a szó boltzmanni értelmében?

B.I.: Igen, azzal a (véleményem szerinti értelmező) kiegészítéssel, hogy egy elmélet akkor „jó”, ha nagy a következménybeli hordereje.

Ba.I.: Úgy értetted, sok logikai következménye van az axiómáinak?

B.I.: Lényegében igen, de a „sok” idézőjelben értendő.

Ba.I.: Hogyhogy?

B.I.: Úgy, hogy intuitíve kell érteni?

Ba.I.: Kedvenc szavaid szerinti „humán maszatolással”?

B.I.: Megfogtál. Valóban. Hogy önkritikával egyensúlyozzam ezt a csúnya jelzőt, gondold el, hogy az aritmetika néhány axiómájának az egyszeregy révén végtelen sok következménye van.

Ba.I.: És itt a „végtelen sok” nincsen idézőjelben!?

B.I.: Nincsen.

Ba.I.: De nem lehet az intuitivitást azzal megmenteni, hogy az aritmetika axiómáinak számát is végtelennek tekinted.

B.I.: Lehet, hogy lehet, de ez már nekem magas lenne. Megmaradnék az intuitív „sok következmény” kifejezésnél.

Ba.I.: Részemről rendben. Engem amúgy sem a „sok következmény” explikátuma érdekel, hanem maga a sok következmény, legalábbis azon egyike-másika, amelynek többé-kevésbé morális relevanciái vannak.

B.I.: Ezzel reményeim szerint szolgálhatok, de azzal a megszorítással (vagy kiegészítéssel) hogy a morális-etikai vonatkozásokat neked kell levonni.

Ba.I.: Érdekes helyzet. A racionális biztosíték a tiéd, a morális felelősség az egyén?

B.I.: Ez eléggé jól hangzik, de van egy el nem varrt szála.

Ba.I.: Éspedig?

B.I.: A racionális tartalmú kijelentéseknek is van morális olvasatuk és a morális értékítéleteknek is van logikai tartalma, igazságértéke.

Ba.I.: Mondanál példákat?

B.I.: „Néró császár gonosz volt.” Ez a morális tartalmú kijelentés logikailag vagy igaz, vagy hamis.

Ba.I.: Kíváncsivá tettél a fordított példára!

B.I.: „Ortomoduláris (de nem moduláris) hálóban a disztributivitás baromi erős követelmény.”

Ba.I.: Itt a „morális relevanciát” a „baromi erős” jelenti?

B.I.: Igen.

Ba.I.: Na, akkor most mondjál nékem valami általad baromi erősnek érzett olyan racionális következményeket, amelyek a hobbesi „mindenki harca mindenki ellen” és a smithi „láthatatlan kéz” doktrínájának kölcsönhatásából erednek.

B.I.: Eredeztethetőek. Eredeztethetőeknek tűnnek.

Ba.I.: Jó, hát eredeztethetőek.

B.I.: Azért bizonytalanokodom és óvatoskodom, mert csak sejtéseim és megérzéseim vannak.

Ba.I.: Érdekelne.

B.I.: Az államszubsztrátummal foglalkozó dolgozatban eléggé részletesen bemutatásra került, hogy ha egy (sztenderd sejtterbe telepített) káoszt önmagával kölcsönhatásba hozunk és a kölcsönhatást egy szigorú és állandó lokális állapotátmeneti függvény (az úgynevezett majoráns-replikációs függvény) definiálja, akkor óhatatlanul kialakul egy önreprodukáló reziliens struktúra. Ebben a struktúrában (amelyet néminemű fejlődésfilozófiai reminiscenciák okán szubsztrátumnak neveztem el,) bizonyos karakterisztikus jel utak (jelpályák) alkotnak, amelyek a sejtek közti kommunikáció lehetőségét több nagyságrenddel (értsd: esetenként több ezerszeresére) növelik.

Ettől vérszemet kapván megpróbáltam tovább gondolni a dolgot.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

216

Ba.I.: Hogyan lehet egy nagyon elvont formalizmusból fakadó tényállást „tovább gondolni”?

B.I.: Természetesen csakis intuitíven. Mivelhogy ellenkező esetben racionális továbbfejlesztésre lenne szükség.

Ba.I.: Picinyke malíciával: ha megáll az ész, ha az ész már nem ás, jön a humán maszatolás!

B.I.: Hiába piszkálsz, nincs más út. A bozótba vágott makadámút végén (tehát az elején) nincs más eszköz, mint a macheta.

Ba.I.: Intuitív bozótvágó kés. Ez jó. Morális macheta nincs véletlenül a bakancslistádon?

B.I.: Nincs. Azt rád hagyom.

Ba.I.: Akkor maradjunk a tovább gondolásnál. Nekem már a replikációt szimuláló állapot átmeneti függvénynél is a mimézis világalkotó szerepe jutott eszembe. Miért van az, hogy a kis hegyek hasonlítanak a nagy hegyekre, a kis hullámok a nagyokra, a gyerekek a felnőttekre. Csak nincs itt egy örökkévalói akarat, amely ez embert is a saját képére és hasonlatosságára teremtette?

B.I.: Na, ezen már van mit filozofálni. Tény, hogy az előbb említett szubsztrátum „utakat vág” a káoszba és ezzel lehetővé teszi a sejtek helyváltoztató mozgását. Ez pedig – úgy tűnik – egy evolúciós előrelépés.

Ba.I.: Milyen értelemben teszi a szubsztrátum nálad lehetővé a sejtek helyváltoztató mozgását?

B.I.: Technikai értelemben persze. Az állapot- és a helyfogalom kellő általánosításával.

Ba.I.: Pontosabban?

B.I.: E. F. Codd 1968-ben kimutatta, hogyan lehet számítógépi hardvert sejtterben emulálni.

Sikerült olyan állapot átmeneti szabályokat találni, amelyek alkalmazásával jelutakat lehet létrehozni és jelterjedést lehet elérni a sejtterben, továbbá sikerült megkonstruálni – pusztán ezeket a szabályokat használva – olyan áramköröket és alkatrészeket (logikai kapukat, kódoló és dekódoló egységeket, impulzusgenerátorokat stb.) amelyekből megszerkeszthető volt egy univerzális önreprodukáló számítógép!

Ba.I.: Hihetetlen! És mi lett ezzel a Codd-géppel? Gyártják valahol?

B.I.: Semmi, sehol. A múlt században volt még egy két évtizedig némi folytatása, de benyomásom szerint mára lényegileg elhalt.

Ba.I.: Nyoma sem maradt?

B.I.: Hát nyoma az maradt. Egyféle „alvó nyom”, ha van ilyen.

Ba.I.: Mire gondolsz?

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

217

B.I.: E. F. Codd, miután rendkívül eredeti módon megkonstruálta az első univerzális önreprodukáló számítógépet az általa meghatározott sejtterben, két év után abbahagyta sejtautomata kutatásait és egy egészen más informatikai diszciplína felé fordult. Itt is úttörő munkát végzett: megalkotta a relacionális adatbázis kezelés alapjait.

Ba.I.: És mi lett a sejtautomatával?

B.I.: Sejtautomata-kutatások mindmáig növekvő intenzitással és extenzitással folynak a legkülönbözőbb irányzatokban a járványterjedéstől az erdőtüz-szimuláción és az éghajlatváltozás-modellezésen keresztül a közlekedésvizsgálatokig. Ha a Google Scholar keresőjébe beütöd a „cellular automata” kifejezést, a találatok száma ma 160 ezerre rúg. Ezek nem egyszerű előfordulások valamely szövegben, hanem referált élvonalbeli szakmai folyóiratcikkek lelőhelyei.

Ba.I.: Hát akkor? Hol itt az „alvó nyom”?

B.I.: Ott hogy Codd zseniális felfedezése nyomán, másfél évtized után C. G. Langton bevezette a „mesterséges élet” („Artificial Life”, AL) kifejezést. Ezek után, 1986-ot követően rohamosan megindultak az AL-kutatások.

Ba.I.: Hát akkor?

B.I.: Csakhogy Langton, csakúgy, mint Codd, néhány év után felhagyott az AL-kutatással. Elindított valamit, teremtett egy új világot, egy kis „Big Bang” -et, aztán odébb állt, kiszállt.

Ba.I.: Mesterséges élet! Ízlelgetem a szót, a fogalmat. Lucifer szavai jutnak eszembe Az ember tragédiájából:

„Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi. –
Te nagy konyhádba helyzéd embered,
S elnézed néki, hogy kontárkodik,
Kotyvaszt, s magát istennek képzei.”

B.I.: Na, kedves doktorjelöltem! Íme, a morális aspektus. Bűn-e a kotyvasztás? Jelzem ismét a Google Scholar tanulsága szerint, az 1986-ban született „Artificial Life” kifejezésre ma 100 ezres találat adódik, csaknem utolérve a mintegy 40 évvel idősebb szülőatyja, a sejtautomata hírnevét.

Hát ennyien kotyvasztják.

Mi lesz ebből, ha ez így megy tovább? Te tudod a választ?

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

218

Utószó

Ba.I.: Nem tudom, talán hiszem. Mármint, hiszek a pozitív válaszban.

B.I.: Na és miben állna ez a pozitív válasz?

Ba.I.: Mondom, hogy nem tudom. Mondjam máshogy? Hiszek a jövőben. Mert tudni a jövőt nem lehet, ez, ugyebár a mai fizika tanítása. Visszakérdezek: Te hiszel a jövőben? Egyáltalán: az ateisták hisztek valamiben?

B.I.: Racionálisan hívő ateista vagyok. Persze, hogy hiszek valamiben. A tudományban hiszek. Durván leegyszerűsítve a kételkedésben hiszek.

Ba.I.: Szerinted mindenben lehet kételkedni? Nincs egy fix pont, ami biztos támpontot jelent a gondolkodásban? Nincsen abszolút igazság?

B.I.: Nem húzol be a csőbe! Ismerem a mesét! Ha egy vitában valaki azzal érvel, hogy „nincsenek abszolút igazságok”, akkor azt a legkönnyebb azzal leszerelni, hogy éppen most mondtál egyet!

Ba.I.: Igen a „Nincsenek abszolút igazságok” maga is egy abszolút igazság! Finom dilemma.

B.I.: Ugyanígy: nem mondtam azt, hogy mindenben lehet kételkedni. (Nem kételkedem abban, hogy mindenben lehet kételkedni.) A kételkedésben hinni annyit tesz számomra, hogy a tudomány attól a világ leghatékonyabb dolga (ez persze definíciófüggő), hogy saját maga könyörtelen (akár etikátlan) bírója.

Ba.I.: Tudom. Én is ismerem a mesét. Olvastam Karl Poppert. Egy kijelentés attól tudományos, hogy cáfolható. A „köznapi ember” számára ez pedig maga a hiteltelenség.

Ezek után van-e számodra (számunkra) valami tanulsága a beszélgetésünknek?

B.I.: A híres Russell – Wittgenstein vita jut eszembe. Nem tudtak megegyezni a morális és racionalitás primátusában.

Mindketten mondták a magukét:

Ha nem tudom mi a jó és mi a rossz, hogyan kerülhetem el a gonosz igazságot?

Ha nem tudom mi az igaz és mi a hamis, hogyan kerülhetem el a hamis jóságot?

Ba.I.: Bertrand Russell (az egyik) béke világtalálkozón azt javasolta, hogy a kommunisták deklarálják, hogy inkább a kapitalizmus, mint a halál, a kapitalisták pedig, hogy inkább a kommunizmus, mint a halál.

Leszavasták.

B.I.: Abban állapotunk meg talán, hogy inkább a moralitás, mint a racionalitás, vagy fordítva?

Ba.I.: Ó nem! Azon dolgozzunk, hogyan lehet kombinálni a kettőt!

B.I.: Egyetértek és köszönöm.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

219

Köszönöm a köszöntést és köszönöm a beszélgetést. Zárszóként szeretném leszögezni, hogy természetesen én sem tudom mindenre a választ, de borzasztóan izgalmas olyan korban élni, amikor a tudomány így feszegeti a megértés korlátait és lehet, hogy nincsenek is ilyen korlátok.

Szerzők

Bukovics István, nyugalmazott tűzoltó vezérőrnagy, okleveles tűzoltómérnök, egyetemi tanár, a műszaki tudományok kandidátusa, a hadtudományok habilitált doktora, az MTA doktora. A BM Tűz- és Polgári Védelmi Országos Parancsnokság nyugállományú parancsnoka. A Nemzeti Közszerológiai Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola emeritus tisztségese, a Wesley Theológiai és Valláspedagógiai Doktori Iskola Doktori és Habilitációs Tanács elnöke.

Érdeklődési terület: Tűzvédelem, polgári védelem és a katasztrófavédelem közigazgatási kérdései, aktuálisan a fenntarthatóság, a globális klímaváltozás és a kritikus infrastruktúra biztonsági, kockázatelemzési problematikája.

Tevékenységi oldalról: kiemelten stratégiai tervezés, tudomány- és oktatásszervezés, felnőttoktatás, felsőfokú oktatás és kutatás, minőségmenedzsment, safety innováció, tudománykommunikáció és kutatómenedzsment.

Barna István, a Wesley János Lelkész-képző Főiskola főtitkára, a rektor általános helyettese. Munkaköre a Főiskola adminisztrációs tevékenységének szervezése, irányítása. A Veszprémi Egyetemen szerzett diplomát színháztudomány szakon. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen járt Doktori Iskolába.

Kutatási terület: Oktatásszervezés, oktatáskutatás. Elsősorban a végzett hallgatók pályáorientációja, pályakövetése, a munkaerőpiaci megítélése. Valamint az egyházi intézmények helyzete és szerepe a felsőoktatásban.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1.] Bukovics István (2007): A természeti és civilizációs katasztrófák paradigmikus elmélete. – MTA doktori értekezés.
- [2.] Bukovics István (2009): Párbeszéd a válságkezelésről. – In: Fáy Gyula (szerk.) Biztonság és hit, Wesley János Lelkész-képző Főiskola, Budapest.
- [3.] Bukovics István (2013): A fenntartható közigazgatás elmélete. – Polgári Szemle 9(3-6):211-225.
- [4.] Bukovics István (2014): A fenntartható „jó állam” paradigmája. – Polgári Szemle 10(3-6): 40-64.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.
A Wesley János Lelkész-képző Főiskola Tudományos Közleményei
[Scientific Journal of John Wesley Theological College]
<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

220

- [5.] Bukovics István (2015): A „jó állam” algoritmikus elmélete. – Polgári Szemle 11(1-3): 130-161.
- [6.] Bukovics I., Fáy Gy., Kun I. (2012): Struktúra és funkció a hálózatalapú hadviselésben. – Hadmérnök 7(4):95-108.
- [7.] Bukovics I., Fáy Gy., Kun I. (2011): Védelem és közigazgatás. – In: Szilágyi Tivadar (szerk.) Biztonság és védelem kultúrája, Szent István Egyetem, Gödöllő.
- [8.] Bulla M. (2011): Sokféleség és sérülékenység. A reziliens képesség társadalmi interpretációja. – In: Bulla M., Tamás P. (szerk.) Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei, MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- [9.] Bulla M., Mozsgai K., Pomázi I. (2006): Fenntarthatóság – Dilemmák és lehetőségek. – In: Bulla M. szerk.: Fenntartható fejlődés Magyarországon, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- [10.] Chalmers, David J.(2003): Az emergencia változatai. – Világosság 44(3-4):43-51.
- [11.] Davidson D.(1970): Mental Events. – In: Davidson, D. Essays on Actions and Events, Oxford University Press, Oxford.
- [12.] Fényes I.(1968): Termosztatika és termodinamika. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- [13.] Frege, G.(1980): Logika, szemantika, matematika. – Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- [14.] Gallopín, G.C., Gutman, P., Maletta, H. (1989). Global Impoverishment, Sustainable Development and the Environment. – International Social Science Journal. 41(3):375-397.
- [15.] Hobbes, T.(1651): Leviathan: Or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth. – A. Crooke, London, 1651.
- [16.] Locke,J.(1986): Értekezés a polgári kormányzatról. – Gondolat Kiadó, Budapest.
- [17.] Makó I. (1986): Az érdekek természete. – Népszava Kiadó, Budapest.
- [18.] (Malizia–Feser, 1999): Emil E. Malizia, Edward J. Feser: Understanding Local Economic Development. Center for Urban Policy Research, Rutgers University, New Brunswick, 1999.
- [19.] Marx, K. (1955): A tőke, Szikra Kiadó, Budapest.
- [20.] Maslow, A. H. (1954): Motivation and Personality. – Addison-Wesley, New York.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

221

- [21.] Neumann, J. (1966) Burks. A.W. (ed.): Theory of Self Reproducing Automata. – University of Illinois Press, Urbana.
- [22.] Paksi D. (2010): Az evolúció és az emergencia fogalmának értelmezése Polányi Mihály filozófiájában. – PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest.
- [23.] Pöntör, J. (2013): Fizikalizmus és ontológiai realizmus. – Doktori értekezés. ELTE Bölcsész tudományi Kar, Budapest, 2013.
- [24.] Riguet, J. (1976): Automates cellulaires a bord et automates. – Comptes rendus de l'Académie des Sciences 282(3):167-170.
- [25.] Russell, B. (1976): Miszticizmus és logika. – Magyar Helikon, Budapest.
- [26.] Samuelson, P.A. (1972): Maximum Principles in Analytical Economics. – The American Economic Review 62(3):249-262.
- [27.] Samuelson P.A., Nordhaus, W.D., Mész J. (2012): Közgazdaságtan. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [28.] Sedláček, T. (2012): A jó és a rossz közgazdaságtana. – HVG Könyvek, Budapest.
- [29.] Tarski, A. (1990): Bizonyítás és igazság. – Gondolat, Budapest.
- [30.] UNESCO (2007): Links between biological and cultural diversity. Report of the International Workshop.- UNESCO, Paris.
- [31.] Whitehead, A. N. (1926): Science and the Modern World. – Cambridge University Press, Cambridge.
- [32.] Whitehead A. N., Russell, B. (1910-1913): Principia mathematica. Vol. 1-3. Cambridge University Press, Cambridge.
- [33.] Wolfram, S. (2002): A New Kind of Science. Cellular Automata and Computational Complexity; Wolfram Media Inc. Champaign, Illinois.
- [34.] Young et al., (2006): The globalization of socio-ecological systems: An agenda for scientific research. – Global Environmental Change 16(3):304-316.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.03.004>

Absztrakt. A természeti és civilizáció katasztrófák paradigmikus elmélete című dolgozat, amelyen vezérelként a kockázati rendszerek kölcsönhatása vonul végig, három kutatási problémakörre terjed ki.

Egyedi, izolált események logikai (nemvalószínűségi) kockázatelmélete azokkal a kockázati rendszerekkel foglalkozik, amelyek a környezetükkel való kölcsönhatásuk során megőrzik önazonosságukat, azaz állapotuk független változóként kezelhető, az állapotváltozásukat meghatározó szabályok – más szóval a rendszerek logikai struktúrája – változatlan.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 181-223.
A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei
[Scientific Journal of John Wesley Theological College]
<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

222

Autoidentikus tesszelációs biztonsági kockázati rendszerek sejtautomata modellje a gyenge kölcsönhatásban álló kockázati rendszerekkel foglalkozik. Ezekre az jellemző, hogy a kockázati rendszerek állapotai meghatározott szabályok szerint függnék egymás állapotaitól, de önazonosságukat megőrzik, az állapotváltozásukat meghatározó szabályok változatlanok.

Logikai konfliktuselmélet az erős kölcsönhatásban – konfliktusban – álló kockázati rendszerek vizsgálata képezi. Ezek azok a kockázati rendszerek, amelyek kölcsönhatásuk során elveszthetik önazonosságukat, más rendszerekké válhatnak, általános esetben pedig állapotváltozásuk, viselkedésük azon konfliktushelyzetek logikai szerkezetéből eredeztethetők, amelyeket a szó egy meghatározott technikai értelmében valamilyen mértékben tolerálnak.

¹ Az ágens intuitív fogalmára nézve ld. (Otterloo, 2005)

² Az okság fogalmát tudatosan nem szerepeltetem az elméletben. Vö. ehhez (Russell, 1976)

³ Íme az első példája a köznyelvi és a szaknyelvi szemlélet ellentmondásának. A köznyelv számára furcsán hangzik a „zavar, ami nem zavar” s az ehhez hasonló kifejezések. Ugyanakkor az „áruházunkban a kiszolgálás a tatarozás alatt zavartalan” köznyelvi elfogadott. A konfliktuselmélet szellemében ennek valahogyan így kellene szólnia: „...a kiszolgálás a tatarozás okozta zavarok ellenére folyik”, vagy: „a tatarozás okozta konfliktushelyzetet jelentős mértékben toleráljuk”.

⁴ Hasonló ez ahhoz, ahogyan például egy telek területének kiszámításakor cselekszünk. Ha a téglalap alakú telek rövidebb oldala 40m, a hosszabbé 150m, akkor a területe vitathatatlanul 0,6 hektár lesz. Az már nem az elmélet hibája, hogy ha a telek alakja nem téglalap, akkor a területe sem lesz 0,6 hektár. Az "a szóban forgó telek területe 0,6 hektár" kijelentés igazsága egy téglalap alakú telekre vonatkozott. Hogy az alkalmazó felismeri-e a telek alakját, vagy sem, annak semmi köze sincs a geometriai megállapítások érvényességéhez.

⁵ Ezt az alapfeltevést (Klein, 1989) munkássága alapján (M. Kis, 1992) kutatásai ragyogóan igazolták.

⁶ Időközben a link már nem él, az antiskola url-je megszűnt.

⁷ V.Ö.A tökéletes szépség. [Szép Művészet: A tökéletes szépség \(szepmuveszet.blogspot.com\)](http://szepmuveszet.blogspot.com)

⁸ Samuelson–Nordhaus, 2012

⁹ Samuelson–Nordhaus, 2012

¹⁰ (Hobbes, 1651), Part 1, Chapter XIII: „Of the Natural Condition of Mankind as Concerning Their Felicity and Misery.”

¹¹ A láthatatlan kéz eredetét és fogalmát (Sedláček, 2012) ragyogóan elemzi.

Egyéb [Others]	jubileumi interjú [anniversary interview]
----------------	---

Bukovics és Barna: Egy rendhagyó évfordulós párbeszéd

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.181-223>

223

-
- ¹² Fényes, 1968 VIII. fejezet.
- ¹³ Samuelson, 1970
- ¹⁴ Fényes, 1968), VIII. fejezet
- ¹⁵ (Makó, 1986) 5. old. Gondosan megkülönbözteti a szükséglet és az igény fogalmát. Mi, jelen absztrakt megközelítésben nem ezt a szemléletet követjük.
- ¹⁶ ECC-fogalmak. ECC: Essentially Contested Concept, lényegileg vitatható fogalom.
- ¹⁷ Explikáció: lásd (Bukovics, 2007).
- ¹⁸ Bár nem állítjuk, hogy lehetetlen.
- ¹⁹ JÁK: Jó állam kutató műhely; Nemzeti Közszerzői Egyetem.
- ²⁰ Ha valakinek problémát jelentene, mire célok e „komoly matematika” kifejezéssel, példaként – úgy gondolom, széles közmegegyezésre számíthatok, ha – Whitehead és Russell Principiájára ((Whitehead–Russell, 1910-13)) gondolkodom.
- ²¹ Furcsának tűnhet, hogy a Whitehead nevéhez fűződő ((Whitehead, 1926)) szerveződésfilozófiát, e csaknem százéves diszciplínát fiatalnak neveztem.
- ²² <http://edwardfeser.blogspot.hu/2010/12/dreaded-causa-sui.html>
- ²³ (Malizia–Feser, 1999)
- ²⁴ (Maslow, 1954)
- ²⁵ A szükségletreferens terminus közeli fogalmi rokonságban van az általános ágensfogalommal. Az utóbbit azonban később, szofisztikáltabb kontextusban kívánjuk szerepeltetni.
- ²⁶ Ilyenfajta idézőjel használat Kant óta minden óvatos teoretikus számára kategorikus imperatívusz.
- ²⁷ Ezt (Makó, 1985) kitűnő könyvének ismeretében állítjuk.

